

D66

DEMOCRATEN

Bewogen in beweging

1998

2002

Verkiezingsprogramma Democraten 66

Inhoudsopgave

I	Op weg naar een duurzame samenleving	3	<i>paragrafen 001-050</i>
II	Naar een flexibele en open economie	10	<i>paragrafen 051-090</i>
III	Van verzorging naar participatie	15	<i>paragrafen 091-112</i>
IV	Goede, toegankelijke gezondheidszorg	18	<i>paragrafen 113-169</i>
V	Cultuur als ruggengraat	25	<i>paragrafen 170-200</i>
VI	Kennis is een groot goed	30	<i>paragrafen 201-267</i>
VII	De samenleving wordt een dagje ouder	38	<i>paragrafen 268-289</i>
VIII	Diversiteit in de samenleving: een uitdaging	41	<i>paragrafen 290-311</i>
IX	Sport	44	<i>paragrafen 312-322</i>
X	Energie steken in minder energie	46	<i>paragrafen 323-339</i>
XI	Optimaliseer de ruimte in een krap land	49	<i>paragrafen 340-370</i>
XII	Samen wonen is samen leven	54	<i>paragrafen 371-388</i>
XIII	Bereikbaarheid	57	<i>paragrafen 389-414</i>
XIV	Burger en bestuur	61	<i>paragrafen 415-445</i>
XV	Veiligheid, kerntaak van de overheid	66	<i>paragrafen 446-491</i>
XVI	Land in Europa	71	<i>paragrafen 492-511</i>
XVII	Buitenlands beleid	74	<i>paragrafen 512-563</i>
XVIII	Middelen en bestedingen	82	<i>paragrafen 564-607</i>
	Verklarende begrippenlijst	92	
	Trefwoordenregister	93	

I. Op weg naar een duurzame samenleving

Nederland wordt door mensen gemaakt

1. Een betere wereld moeten we zelf maken. We zien dat al onze activiteiten niet vanzelfsprekend leiden tot een optimaal resultaat. We moeten woekeren met ruimte, middelen, inzet en creativiteit. We moeten de complexiteit van de vraagstukken erkennen, analyseren en betrekken in de oplossingen die we aandragen. Doen we dat niet dan blijft het bij idealen en mooie voornemens en glijpt de praktijk ons tussen de vingers door.

Vorm geven aan een democratische samenleving

2. Volgens D66 is de belangrijkste opdracht waarvoor wij staan het vorm geven aan een democratische samenleving waarin economie en overheid dienstbaar zijn aan het welzijn van de mensen en aan de natuur. Dat betekent dat we economische ontwikkeling, sociale ontwikkeling en de ontwikkeling van natuur- en leefmilieu op elkaar moeten afstemmen en moeten integreren. De samenloop van deze drie sporen schept een maatschappij met duurzaam gebruik van energie en grondstoffen, met sociale cohesie en met bescherming van de kwaliteit van onze beperkte ruimte en het natuurlijk milieu.

Naar een vitale economie

3. Het gaat goed met de Nederlandse economie. De groei zet door. Er komen steeds meer banen en nieuwe ondernemingen. Mensen kunnen weer meer besteden en de export groeit. Het kabinet is verstandig omgegaan met de economische groei. Door het financieringstekort terug te dringen beschikken we - en dat is een unieke kans - nu over de middelen om te investeren in de verdere versterking van de positie van ons land in Europa.
4. Economische bloei is niet vanzelfsprekend, want de internationale concurrentie is keihard. In een dynamische wereldeconomie moet Nederland scherp blijven. Daarvoor moeten we in ieder geval de deelname aan het arbeidsproces verruimen en de lasten op arbeid verlagen. De lastenverlichting moet dus selectief worden doorgezet.
5. De overheidsfinanciën moeten verder op orde gebracht worden. Het financieringstekort mag ons geen parten gaan spelen bij een tegenvallende conjunctuur. Lage inflatie en lage rente zijn noodzakelijke voorwaarden voor broodnodige investeringen.
6. Investeren in de economie is voor D66 allereerst investeren in mensen. Want goed opgeleide, gezonde, vakbekwame en ondernemende mensen brengen vernieuwing en kwaliteit in economische bedrijvigheid.
7. Versterking van de economie vraagt ook om investeringen in de infrastructuur. In distributie- en communicatienetwerken, in verbetering van de bereikbaarheid, maar ook in de kwaliteit van de leefomgeving. Vitale steden, plattelandsvernieuwing, natuur en recreatiemogelijkheden, veiligheid en openbare voorzieningen zijn essentieel voor een goed vestigingsklimaat, de leefbaarheid van ons land en een hoge omgevingskwaliteit.
8. Economische groei is geen doel op zich. We moeten de economische ontwikkeling zo stimuleren dat de economische activiteiten de kwaliteit van het bestaan versterken. Een vitale economie is nodig om meer mensen aan het werk te helpen, aan een eigen inkomen en een zinvolle besteding van hun leven. Om de kosten van de vergrijzing te financieren. En om voorzieningen van hoge kwaliteit in onderwijs, zorg en cultuur in stand te kunnen houden. Om deze doeleinden te bereiken is een ambitieniveau van economische groei van 3% per jaar nodig. Deze ambitie kan alleen worden volgehouden wanneer de effecten van de groei binnen de milieunormen blijven die een duurzame samenleving stelt. Om een dergelijke samenleving te bereiken moeten op z'n minst de doelstellingen neergelegd in het Nationaal Milieubeleidsplan worden gehaald.

Naar een sociale economie

9. D66 is voor een rechtvaardige inkomensverdeling, tussen hoge en lage inkomens, ouderen en jongeren, werkenden en niet-werkenden. In economisch goede, maar ook in slechte tijden. Daarbij hoort ook een evenwicht in de inkomensontwikkeling tussen verschillende groepen; waar werknemers jarenlang hun lonen matigden ten behoeve van de economie, past het niet dat de top van het bedrijfsleven zichzelf forse salarisstijgingen toekent. Een redelijke verhouding moet ook hier het uitgangspunt zijn.
10. De banengroei komt vooral ten goede aan nieuwkomers op de arbeidsmarkt. Anderen zijn blijvend afhankelijk van sociale voorzieningen. In een sociale economie moeten ook mensen met uitkeringen en de laagste inkomens op een volwaardige manier aan de samenleving kunnen deelnemen. Dat vraagt om een beleid dat economische zelfstandigheid stimuleert, mensen activeert en terugbrengt op de arbeidsmarkt. En om een stelsel van sociale zekerheid, dat mensen die daartoe zelf niet in staat zijn van voldoende inkomen voorziet en dat bovendien als doelstelling heeft zoveel mogelijk mensen arbeidsgeschikt te houden ofwel te maken, o.a. middels her- of bijscholing en trajectbegeleiding. D66 wil dat ook mensen met een uitkering zichtbaar meeprofiten van de economische groei. D66 wil nagaan hoe de inkomenspositie van de belangrijkste risicogroepen beter kan worden en wil het gebruik van sociale voorzieningen verbeteren. Maar het gaat er vooral om dat mensen ruimte en kansen worden geboden om zelf wat aan hun positie te doen.
11. Het beleid van "werk, werk, werk" werkt, maar nog niet genoeg. De economische conjunctuur leidt tot een extra behoefte aan personeel. De condities zijn dus gunstig om meer mensen aan werk te helpen en ouderen werk te blijven bieden. Dat moet ook omdat zich ieder jaar veel nieuwkomers op de arbeidsmarkt melden - jongeren, herintredende vrouwen en migranten - en er nog teveel mensen aan de kant staan: allochtonen, 55-plussers en WAO-ers met chronische klachten, handicap of psychisch afgekeurden. De participatiegraad moet dus omhoog. We moeten de mogelijkheid tot de arbeidsdeelname tot de pensioengerechtigde leeftijd en daarna bevorderen en het beslag op de WAO moet verminderen door onder andere gezondheidszorg meer toe te spitsen op preventie en een adequate en snelle behandeling van hen die zich, vooral om psychische redenen, ziek melden.
12. De organisatie van de samenleving die nog grotendeels uitgaat van het 'klassieke' gezin met een kostwinner en een fulltime huisvrouw sluit niet langer aan bij de manier waarop mannen en vrouwen hun leven inrichten. Voorzieningen zijn wat tijd en ruimte betreft niet efficiënt op elkaar afgestemd. Bedrijven, scholen winkels en recreatieve voorzieningen hebben ieder een eigen klok, liggen meestal niet in dezelfde buurt en zijn vaak niet makkelijk te combineren. Het realiseren van oplossingen zal op lokaal niveau moeten plaatsvinden, daar zijn de problemen het meest concreet en het beste te overzien. Dit vraagt samenwerking tussen alle betrokken partijen met hun eigen specifieke deskundigheden. De gemeente is bij uitstek de partij om het veranderingsproces op gang te brengen, te regisseren en te ondersteunen. De oplossingen dienen keuzemogelijkheden te vergroten, opdat vrouwen en mannen door een betere afstemming in ruimte en tijd wonen, werken, zorgen en recreëren beter kunnen combineren. De landelijke overheid kan experimenten op dit terrein stimuleren.

Naar een duurzame economie

13. Een vitale economie moet duurzaam zijn. Dat betekent dat we moeten investeren in milieubeleid, maar vooral dat we de samenleving moeten vernieuwen en milieuvriendelijker moeten maken. Zonder taakstellingen en een krachtig milieu- en innovatiebeleid lukt dat niet. Niet de milieunormen die voor de economie het beste uitkomen, moeten gelden, maar de normen die voor het milieu noodzakelijk zijn. Zetten we daarop in dan zal onze economie een technologische voor-sprong nemen op concurrerende economieën. Het zal een impuls geven aan productinnovatie en leiden tot besparingen in grondstoffen en energiegebruik. Lukt dat in bepaalde economische sectoren niet dan moeten we ons richten op andere activiteiten, waar groei en duurzaamheid wel samen gaan.
14. We hebben de afgelopen jaren heel wat bereikt. Zo zijn we er van doordrongen dat er milieugrenzen zijn. Milieuzorg in bedrijven dient het nodige toezicht van de overheid te krijgen. Steeds meer grote bedrijven maken een milieujaarverslag. Er wordt steeds duurzamer gewerkt in de bouw. Afval wordt gescheiden en steeds meer hergebruikt. Biologische vormen van landbouw

- worden populairder. Het beleid ter bestrijding van zure regen werpt vruchten af. Uitstoot van zwavelverbindingen is in de beheersfase gekomen. Duurzaam is onze economie echter nog niet.
15. De afgelopen periode zijn belangrijke stappen gezet om de ongewenste gevolgen van economische ontwikkelingen op ons directe leefmilieu te verminderen. Gelet op de begrensde groeiomgankelijkheden moeten we de groei van de welvaart anders richten. Meer op niet-materiële productie, op besparing, op behoud en onderhoud, op cultuur, geestelijke ontwikkeling, informatie, gezondheid en veiligheid. Het realiseren van een duurzame samenleving vraagt een grotere inspanning dan die we nu met ons milieubeleid in Nederland leveren. Nederland zou binnen Europa een voortrekkersrol moeten spelen om een krachtig Europees milieubeleid mogelijk te maken.
  16. D66 onderschrijft drie uitgangspunten voor duurzaamheid: Gebruik van voedsel- en grondstofvoorraden mag het natuurlijk hersteltempo niet overtreffen. Gebruik van niet vernieuwbare voorraden mag niet sneller gaan dan het tempo waarin vervangingsmogelijkheden beschikbaar komen. Uitstoot van vervuilende stoffen mag de verwerkingscapaciteit van de natuur niet te boven gaan. Schoon water en schone lucht vereisen als de belangrijkste hulpbronnen nog belangrijke inspanningen. Het behoud van biologische diversiteit moet een leidend principe vormen voor de economische sectoren die van biologische rijkdommen afhankelijk zijn: landbouw, visserij, bosbouw en toerisme.
  17. Omdat voldoende energie een noodzakelijke voorwaarde vormt voor het bereiken van een duurzame samenleving, dient prioriteit te worden gegeven aan de ontwikkeling en het gebruik van duurzame energie (zonne-energie of afgeleiden daarvan zoals water-, wind- of bio-energie) om de verbranding van fossiele brandstoffen op zo kort mogelijke termijn tot een minimum terug te dringen en op lange termijn geheel te kunnen vervangen. Bij besluitvorming over energiesystemen moeten de werkelijke kosten - dus niet alleen de bedrijfskosten, maar ook alle externe kosten - in beschouwing worden genomen.
  18. Met technologische vernieuwingen kunnen we een heel eind komen, maar we zullen evenzeer ons gedrag moeten veranderen. De economie moet minder gaan verspillen en het wegwerken van deze 'speling' in materiaalverbruik, energieverbruik, mobiliteit en afvalproductie levert grote milieuwinst op. Dat kan door milieubelastende stoffen in producten te vervangen, zoals bij drijfgassen in spuitbussen is gedaan.
  19. In een vitale en duurzame economie moet veel meer waarde worden gehecht aan de kwaliteit van economische en maatschappelijke activiteiten. Om inzicht te krijgen in milieukosten en opbrengsten van milieubeleid moeten we - naast het normale BNP - een 'groen BNP' definiëren. Dat werpt een andere blik op onze economische groei. In een groen BNP worden milieulasten zichtbaar gemaakt en krijgen dit soort effecten en afwegingen zwaarder gewicht. Dat is een steun in de rug voor radicalere wegen die nodig zijn om duurzaamheid te bereiken.
  20. De overheid moet aandringen op mondiale regelgeving ten aanzien van het bijhouden van een behoorlijke boekhouding die inzicht geeft in de uitputting van de voorraden aan delfstoffen, in het bijzonder de fossiele brandstoffen.
  21. Een duurzame economie vereist andere productie- en consumptiepatronen. De overheid moet veel nadrukkelijker gebruik maken van fiscale instrumenten om gedrag en bedrijvigheid duurzamer te maken. Daarom wil D66 het belastingstelsel ecologiseren en de lasten op arbeid verschuiven naar lasten op die vormen van consumptie en productie die ongunstiger zijn in gebruik van grondstoffen of milieuvervuiling dan denkbare alternatieven. Arbeidsintensieve dienstverlening en duurzame producten moeten onder een laag BTW-tarief en lagere accijnzen vallen. Op basis van het reeds door het kabinet aangekondigde onderzoek naar milieuschadelijke -fiscale- subsidies pleit D66 er voor dat de komende kabinetsperiode wordt bekeken welke van deze subsidies moeten worden beëindigd dan wel moeten worden aangepast zodanig dat een eind wordt gemaakt aan de negatieve ecologische effecten.
  22. Meer politieke aandacht is gewenst voor productinformatie en keurmerken, convenanten met producenten, garanties, onderhoud en hergebruik, ondersteuning van onderzoek en ontwikkeling. Per bedrijfssector moeten milieudoelstellingen worden afgesproken en bedrijven zullen hierover

rapporteren. Belangrijke resultaten worden nu al geboekt in bijna alle industrietakken.

Naar een innovatieve economie

23. Nederland moet internationaal een initiërende rol gaan spelen in productontwikkeling waar hergebruik en duurzaamheid samengaan. Juist in productontwikkeling moeten innovatie en duurzaamheid samengaan. We moeten producten ontwikkelen die we kunnen hergebruiken en de productieprocessen moeten zuiniger worden in materiaal- en energiegebruik. Het succesvolle subsidieprogramma 'Economie, Ecologie en Technologie' gericht op het tegelijk realiseren van doelstellingen van economie en milieu wordt voortgezet en versterkt. D66 wil dat de overheid voorwaarden schept voor en financiële ondersteuning biedt aan projecten die gericht zijn op de exploitatie van duurzame energie. Daarbij moet voorrang worden gegeven aan de noordelijke regio, omdat de bedrijvigheid een impuls verdient en er gebruik kan worden gemaakt van de kennis en kunde die daar reeds aanwezig is.
24. Nederlandse bedrijven doen ten opzichte van bedrijven in het concurrerende buitenland te weinig aan onderzoek en ontwikkeling. Door de steeds snellere technologische ontwikkelingen is het voor bedrijven steeds moeilijker om kennis op eigen kracht te ontwikkelen en te verwerven. Daarom wordt in het overheidsbeleid nog sterker de nadruk gelegd op samenwerkingsverbanden tussen bedrijven onderling en met kennisinstellingen. De overheid bevordert innovatieve clustervorming door hier bij overheidsaanschaffingen en bij regelgeving aandacht aan te besteden door het treffen van fiscale faciliteiten bij bijvoorbeeld research.
25. D66 wil dat de nationale overheid zich vooral richt op het organiseren van voorbeeldprojecten in kernsectoren. De regionale samenwerking in het MKB moet veel soepeler gaan verlopen. De ondersteuning voor de branchecentra, die technologische inspanningen bundelen en coördineren, moet worden gecontinueerd. D66 wil extra middelen ter beschikking stellen voor versterking en verbreding van het bestaande technologie instrumentarium. Bundeling en vereenvoudiging van subsidieregelingen is daarvoor een voorwaarde, net als één loket.

Ruimte voor de regio's

26. De economische activiteiten zijn slecht verdeeld in het land. De gevolgen hiervan zijn enerzijds het dichtslibben van de Randstad en anderzijds een grote werkloosheid in enkele regio's, die in economisch opzicht verder achterop dreigen te geraken. Beide negatieve tendensen kunnen worden tegengegaan door de verbetering van de nationale en internationale bereikbaarheid van die regio's, het spreiden van (nieuwe) overheidsdiensten en het financieel steunen van projecten, zoals bijvoorbeeld genoemd in het rapport Langman, die de economische positie van de zwakke regio's versterken.
27. Buiten de Randstad ontwikkelen sommige regio's zich tot perspectievolle vestigingsplaatsen voor economische bedrijvigheid. Tegelijkertijd baart de achterblijvende economische groei en de werkloosheid in het noorden en noordwesten zorgen. Structurele impulsen zijn nodig om deze ontwikkelingen te keren. Dit betekent o.a. het inzetten van meer financiële middelen voor het omzetten van ex-defensierreinen in economische-/culturele- en toeristische werkgelegenheidsprojecten, onder andere als co-financiering bij het beschikbaar komen van Europese middelen.
28. Om het groeipotentieel van regio's beter te mobiliseren is het van belang de economische basis te verbreden en het ondernemerschap en de innovatie in de regio's te bevorderen. Daar moet de samenwerking tussen Rijk, provincies en gemeenten op gericht zijn. De regionale ontwikkelingsmaatschappijen coördineren en stimuleren. Het gaat om het creëren en herstructureren van bedrijfsterreinen en infrastructuur, maar ook om verhuizing van ruimtelijk intensieve activiteiten als de glastuinbouw en het aantrekken van buitenlandse investeerders. Met gerichte maatregelen moeten onderwijs en bedrijfsleven in de regio hechter gaan samenwerken en kan clustervorming in het bedrijfsleven worden bevorderd.
29. De wisselwerking tussen kennisvraag en aanbod wordt gestimuleerd. Het MKB zal in dit verband een grotere rol moeten spelen. Onderzoeks- en onderwijsinstellingen moeten participeren in de branche- en innovatiecentra die als vraagbaak en intermediair dienen voor uitwisseling van technologische kennis.

De vitaliteit van de stad

30. Samenleven is in Nederland vooral leven in en om de stad en dus moet de stad leefbaar zijn en gezond. Om de maatschappelijke en economische potentie van de stad optimaal te benutten moeten steden en agglomeraties integraal bestuurd worden. Verstedelijkte gebieden, als kernpunten van economische bedrijvigheid, moeten duurzame ontwikkeling stimuleren door op lokaal niveau een integraal plan van aanpak te verwezenlijken.
31. De grote steden zijn knooppunten van economische activiteiten. Centraal moet staan de grootstedelijke problematiek, waarbij exclusieve toespitsing van beleid op bepaalde categorieën grote steden vermeden moet worden. Tegelijkertijd blijft de werkloosheid boven het landelijke gemiddelde. Het stimuleren van het ondernemerschap in steden en het versterken van voorzieningen is de beste vorm van werkloosheidsbestrijding. Het Rijk speelt daarbij een actieve rol door ondersteuning bij grote investeringen en maatwerk bij economische initiatieven. Er moeten meer kanszones worden gecreëerd, waarin kleinschalige ondernemingen gesteund worden met simpele administratieve procedures en gunstige fiscale instrumenten.
32. Bij stadsvernieuwing en op nieuwe locaties moeten voldoende bedrijfsruimten voor kleinschalige bedrijvigheid worden gebouwd. Bedrijfsverzamelgebouwen dienen als kweekvijvers voor nieuwe bedrijven. De stadscentra moeten worden versterkt, grootschalige winkelcentra aan de stadsrand staat daar haaks op.
33. Het beleid voor versterking van de grote steden moet krachtig worden voortgezet. De grote steden moeten voldoende bestedingsvrijheid krijgen om hun potenties en problemen op een integrale wijze te kunnen ontwikkelen en oplossen. 5% van de GSB-gelden zal moeten worden gereserveerd voor stedelijke problemen in de kleinere gemeenten.
34. Extra geld zal gereserveerd moeten worden om het veiligheidsbeleid in grote steden verder vorm te geven. Buurtpreventie en justitiële wijkbureaus dienen ten dele uit het GSB-budget te worden betaald.

Met 300.000 km/uur over de elektronische snelweg

35. Nieuwe informatiediensten en -technologieën grijpen diep in op de wijze waarop wij met elkaar omgaan, op de organisatie van samenleving en economie en de informatievoorziening. Steeds meer mensen en bedrijven krijgen toegang tot informatie en daarmee invloed op ontwikkelingen en besluitvorming. De informatiemaatschappij biedt nieuwe kansen voor een oud D66-ideaal: democratisering door directe informatievoorziening, betrokkenheid en invloed.
36. Snelle uitwisseling en bewerking van informatie vormt het hart van onze bedrijvigheid en dienstverlening. Door de informatisering worden steeds minder grenzen gesteld aan economische bedrijvigheid. Dat leidt tot nieuwe arbeidsdeling en mogelijk verschuiving van economische activiteiten. Naar andere delen van de wereld, maar ook naar huis. Elektronische communicatie en dataverkeer moet mobiliteit en transport gaan vervangen. De elektronische snelweg is daarmee een belangrijk instrument om congestie en vervuiling terug te dringen. In de tweede fase van het Nationaal Actieprogramma Elektronische Snelwegen moet de overheid aandacht besteden aan het bevorderen van het gebruik van de elektronische snelweg door het MKB en elektronische handel.

Elektronische "mainport"

37. D66 is zich bewust van het potentieel van Nederland als knooppunt in de ontwikkeling van Internet in Europa en wil daarom:
- stimuleren van onderzoeksprogramma's naar hogesnelheidsnetwerken om meer kennis en ervaring op te bouwen, naast een snellere onderzoeksinfrastructuur,
  - creëren van Nationale Knooppunten (NKP) waar iedereen mag aankoppelen, en internationale verbindingen om een voortrekkersrol in het Europese gedeelte van het Internet op te bouwen en te behouden, (in Nederland is "Amsterdam Internet Exchange" nu het enige NKP, dat is niet efficiënt),
  - een belangrijke taak van deze NKP's is ook het koppelen van doelgroepen netwerken tot

- een nationaal netwerk.
  - subsidie om in de regio's waar zich geen NKP's bevinden regionale knooppunten in te richten waar de deelnemers uit bedrijfsleven, onderwijs en overheid zonder grote "elektronische omwegen" efficiënt informatie kunnen uitwisselen met en snelle (aanleg verbindingen) en snellere (hogere bandbreedte) toegang tot het overige Internet te krijgen.
38. De informatie- en communicatietechnologie vraagt om enorme investeringen in opleiding, onderzoek en innovatie. Het onderwijs moet de beschikking krijgen over de technologie van vandaag. Permanente educatie, ook op dit terrein, is een absolute noodzaak. Nieuwe elektronische diensten moeten ook voor ouderen toegankelijk blijven. Dat vraagt om gerichte voorlichting en scholing en gebruiksvriendelijke toepassingen.

Toegang tot de informatie-infrastructuur

39. De nieuwe Telecommunicatiewet moet voor alle infrastructuur een gelijkkludend vergunningenregiem bevatten, ongeacht welk gebruik ervan wordt gemaakt. Dat betekent dat het onderscheid tussen draadomroep-inrichtingen en andere telecommunicatie-inrichtingen komt te vervallen. Alle informatieleveranciers krijgen toegang. Koppeling van gemachtigde infrastructuren moet worden toegestaan. Voorkomen moet worden dat tarieven voor elektronische diensten tussen regio's uiteen gaan lopen. Vergunningen voor het gebruik van infrastructuur hebben een beperkte geldigheidsduur. De overheid stelt zo nodig de technische standaard. Het bezit of beheer van communicatie-infrastructuur dient te worden losgekoppeld van het aanbieden van informatiediensten over die infrastructuur.
40. Internet biedt nieuwe mogelijkheden tot informeren, communiceren en consumeren. Door het grensoverschrijdend karakter van Internet zijn internationale wettelijke afspraken onontbeerlijk. Vrijheid van meningsuiting moet gegarandeerd zijn behoudens ieders verantwoordelijkheid volgens de wet. De provider is niet aansprakelijk voor de doorgegeven informatie.
41. Door overheidsinformatie elektronisch vrij te geven stimuleert de overheid de ontwikkeling en het gebruik van nieuwe informatiediensten. De overheid dient veel meer diensten elektronisch aan te bieden. Allerhande vergunningen en aangiften kunnen elektronisch worden afgedaan.
42. Elektronische post (e-mail) is een belangrijke nieuwe vorm van communicatie die een eigen plaats inneemt naast telefoon, fax en briefpost. Gebruikers moeten ervan op aan kunnen dat elektronische correspondentie vertrouwelijk blijft. Voor telefoon en fax geldt dat deze niet zonder toestemming mogen worden afgeluisterd en voor brieven geldt het briefgeheim. E-mail, als een vorm van 'schriftelijk telefoongesprek' verdient dezelfde bescherming en moet via wetgeving onder het briefgeheim worden gebracht. Aan het verspreiden van bestanden en communicatie (encryptie) dient geen wettelijke beperking te worden gesteld. Het voor commerciële doeleinden ongevraagd toezenden van e-mail en faxen wordt onder de Colportagewet gebracht. Mogelijkheden om ongevraagd toegezonden berichten te kunnen weren zullen worden gestimuleerd, bijvoorbeeld een elektronische nee/nee sticker op mailboxen en vermeldingen in fax-nummer- en e-mail-adresgidsen.

Naar een duurzame landbouw

43. De landbouwsector is in grote mate afhankelijk van het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid (GLB). Prijsgaranties, invoerheffingen en exportsubsidies hebben decennia lang voor een maximale voedselvoorziening en een goed inkomen voor de boeren gezorgd. Dit beleid heeft ook geleid tot overproductie en dumping op de wereldmarkt. De wereldmarkt mag niet fungeren als dumpmarkt voor de overproductie uit de Europese Unie met alle gevolgen van dien voor met name de landen in ontwikkeling. Bovendien legt het GLB een te groot beslag op de financiële middelen van de Europese Unie (EU). Het Europees Gemeenschappelijk Landbouwbeleid moet dus worden hervormd. Marktwerking en liberalisering kunnen de landbouw nieuwe flexibiliteit geven. In plaats van prijsgaranties en exportsubsidies zouden boeren indien nodig inkomenssteun moeten krijgen uit de Europese landbouwfondsen. Op den duur moet de landbouw op eigen benen staan.
- Bij de Agenda 2000 van de EU wordt het GLB herzien. D66 zal een verdere logica in het GLB bepleiten. In het kader van ontwikkelings samenwerking dient Nederland zich sterk te maken voor

een sociaal en ecologisch duurzame landbouw, die regionale voedselveiligheid en het behoud van genetische diversiteit voorop stelt.

44. Biologische landbouw vormt een goed voorbeeld van een sector waar arbeidsintensieve economische groei, ecologisch verantwoorde productie en een hoog kwalitatief en gezond eindproduct samengaan. Het ambitieniveau moet dan ook hoog zijn: in 2010 moet het aandeel van de biologische landbouw in de totale productie 20% bedragen. Dat vraagt om investeringen, onderzoek en onderwijs, voorlichting en marketing. Er moeten meer kansen worden geboden aan kleinschalige en alternatieve vormen van tuinbouw. Ecologisch verantwoorde land- en tuinbouw moet een speerpunt worden van de Nederlandse export en dient daarom financieel ondersteund te worden uit het budget dat nu in het kader van het GLB aan de 'traditionele' landbouw besteed wordt. Kwaliteit en nieuwe activiteiten moeten in de plaats komen van massa-productie. Naast aandacht voor de reguliere landbouw dient ook een breed plattelandsbeleid ontwikkeld te worden, waarin plattelandsvernieuwing/-ontwikkeling zijn beslag krijgt.
45. Landbouw en veeteelt moeten plaatsvinden zonder verdere aantasting van de natuurlijke omgeving te veroorzaken. Gezien de vele ecologische en dierenwelzijnsproblemen die samenhangen met intensieve veehouderij dient de intensieve veehouderij te worden afgebouwd.
46. De herstructurering van de tuinbouw dient met kracht te worden voortgezet. Hierbij moet worden gestreefd naar een goede landschappelijke inpassing. In de overvolle Randstad is geen plaats meer voor uitbreiding. Die zal moeten plaats vinden in het oosten en noorden van ons land. Door grootschalige toepassing van warmtekrachtkoppeling en gebruik van door andere industrieën geproduceerde CO₂, kan de tuinbouw een bijdrage leveren aan een milieuvriendelijker teelt. Bovendien dient, om de hoge milieukosten te verrekenen in de prijs van de producten, de subsidiëring van de sterk verlaagde gasprijs in snel tempo afgebouwd te worden.
47. Onderzoek, onderwijs, voorlichting en advisering voor de landbouwsector blijft een overheidstaak. Landbouwkundig onderzoek en onderwijs moet zich sterker richten op productiemethoden in de biologische land- en tuinbouw. Het nieuwe kenniscentrum voor de voedingstechnologie speelt daarbij een leidende rol. Er moet veel meer onderzoek worden gedaan naar gebruik van landbouwproducten als grondstof voor nieuwe materialen en brandstoffen. Op zulke brandstoffen zullen geen accijnzen worden geheven. Gesloten teeltsystemen reduceren milieuvervuilende emissies in de tuinbouw.
48. De landbouw moet veel intensiever worden betrokken bij onderhoud van natuur en landschap. Nagegaan wordt of hiervoor een nieuw vergoedingstelsel gecreëerd moet worden. Aangepaste sociale en fiscale regelingen moeten bedrijfsbeëindigingen en bedrijfsopvolging beter begeleiden. Startsubsidies kunnen tijdelijk prijsverschillen overbruggen. Voor biologische land- en tuinbouw is verlaging van de kosten van arbeid noodzakelijk.
49. Er moeten veel meer bestrijdingsmiddelen uit de handel worden genomen. Verkoop van de overblijvende middelen moet worden geregistreerd. Milieuheffingen op bestrijdingsmiddelen en kunstmest maken met behulp van chemicaliën gekweekte producten duurder en versterken de concurrentiepositie van de biologische landbouw.

Genetische modificatie

50. D66 vindt genetische modificatie van gewassen niet ten principale verwerpelijk, maar wij moeten er wel zeer behoedzaam mee omgaan. Genetische modificatie is daarom slechts toegestaan indien voldaan is aan gestelde en te stellen regels en voorwaarden. Het mag zeker niet ten koste gaan van de biodiversiteit. Etikettering van genetisch gemanipuleerde producten en van producten waarin genetisch gemanipuleerde grondstoffen zijn verwerkt is noodzakelijk. Producten zonder gemodificeerde grondstoffen moeten verkrijgbaar blijven. Er moet strenge toetsing plaatsvinden van nieuwe genetisch gemodificeerde producten in het belang van de volksgezondheid en het milieu. Ook willen we voorkomen dat multinationals de landbouw gaan monopoliseren. Ontwikkelingslanden mogen niet de dupe worden van ver doorgevoerde rechten op zaden, planten en dieren die verbetering van hun landbouwproductie belemmert.

II. Naar een flexibele en open economie

Democratisering van het economisch leven

51. D66 streeft naar democratisering van de economie. Dat is een economie waar consumenten vrij hun keuzes kunnen maken. Dat is een economie die nieuwkomers kansen geeft op markten en op werk. D66 streeft dan ook naar een omslag van een verzorgingsstaat naar een participatiestaat. Mensen willen kansen, geen uitkering. Het is daarom van belang dat we het talent in onze samenleving de ruimte geven. Dat is niet alleen een ideaal, maar ook noodzaak. Nog steeds staan te veel mensen aan de kant.
52. De markteconomie biedt mensen de meeste mogelijkheden om hun kansen te benutten en hun talenten en vaardigheden in te zetten. Marktwerking houdt mensen en bedrijven scherp. Het leidt tot innovatie, meer keuze voor consumenten en lagere prijzen. Over de hele linie kan de marktwerking verder verbeterd worden. Dat is goed voor de consument en de producent, zoals is aangetoond met de verruiming van de winkeltijden. Het is ook goed voor de werkgelegenheid. Startende, middelgrote en kleinere bedrijven zijn verantwoordelijk voor een groot deel van de werkgelegenheids groei.
53. Het verder openbreken van vrije beroepen voor nieuwkomers is noodzakelijk. Teveel regelgeving belemmert starters en de doorgroei van kleine en middelgrote ondernemingen. Onder andere door de toepassing van informatietechnologie moet het mogelijk zijn de administratieve lasten te verlichten. De Vestigingswet Bedrijven zal verder worden gedereguleerd. Vergunningen worden geïntegreerd.
54. Overheidsdiensten moeten voor burgers en bedrijven beter bereikbaar worden gemaakt. Zowel telefonisch als fysiek moeten zij ook 's avonds en op zaterdag toegankelijk zijn.

De overheid als marktmeester

55. De overheid stelt randvoorwaarden aan de werking van de markt. De overheid opereert als marktmeester, stimuleert investeringen, organiseert netwerken en doorbreekt machtsposities. Kortom, een dynamische markt vraagt om een actieve overheid.
56. Het inzetten van meer marktwerking in de publieke sector en in de nutssectoren kan bijdragen tot een betere dienstverlening. De overheid zelf, landelijk en lokaal, dient terughoudend te zijn in haar optreden op de markt als aanbieder van producten en diensten, de nutsfunctie mag hierbij niet in gevaar komen. Privatisering mag alleen worden toegestaan als het vooruitzicht bestaat dat er op korte termijn reële concurrentie is.
57. De overheid dient er op toe te zien dat onderdelen van de overheid op centraal en decentraal niveau, zelfstandige bestuursorganen en openbare lichamen van beroep en bedrijf niet oneigenlijk concurreren met commerciële aanbieders. Dit toezicht wordt wettelijk geregeld.
58. Een vrije marktwerking vereist streng toezicht op het economisch verkeer. De diensten die toezien op de naleving van regelgeving zijn versnipperd en onvoldoende in staat complexe vormen van economische criminaliteit adequaat op te sporen. Dat vraagt om een gecoördineerde inspanning.
59. Het toezicht op banken, verzekeraars en effectenhandel moet beter op elkaar worden afgestemd om voldoende zekerheid aan consumenten te verschaffen en fraude effectief op te sporen en te vervolgen. Zelfregulering is onvoldoende. De overheid dient te investeren in fiscale en financiële expertise bij het openbaar ministerie om criminaliteit en fraude op dat vlak effectief te kunnen bestrijden en vervolgen.

De consument centraal

60. In een vrije markt voor goederen en diensten ziet de overheid toe op de veiligheid en gezondheidsaspecten van producten en waarborgt zij de bescherming en inbreng van de consu-

ment. De overheid eist een goede productvoorlichting aan de consument en kan keurmerken voorstellen of opleggen voor milieuvriendelijke producten of garanties voor kwaliteit en betrouwbaarheid.

61. Consumenten en hun organisaties dienen betrokken te worden bij de totstandkoming van regelgeving. Het recht van consumenten en afnemers om klachten in te dienen bij de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMa) als zij met concurrentie beperkende afspraken te maken krijgen moet handen en voeten gegeven worden. Bij de toepassing van de Wet op de Economische Mededinging dienen ongewenste machtsconcentraties zowel bij aanbieders als bij afnemers van goederen en diensten te worden tegengegaan.

De betrokken en flexibele onderneming

62. Bedrijven vervullen een cruciale rol in de inrichting van onze samenleving. Naast hun economische waarde vervullen ze ook een maatschappelijke rol. Bedrijven zijn broedplaatsen voor talent en innovatie. Dat vraagt om een open, slagvaardige en flexibele structuur van ondernemingen. De overheid kan, door zich te concentreren op kernactiviteiten en meer werk uit te besteden, het draagvlak van de economie verbreden en ondernemerschap stimuleren.
63. De gewijzigde Arbeidstijdenwet heeft tot flexibeler inzet van werknemers geleid. In de arbeidsovereenkomsten zou werkzekerheid boven functie zekerheid moeten gaan en zouden er meer prikkels moeten komen tot functieverandering.
64. Ondernemingen moeten wendbaar zijn en flexibel kunnen reageren. Dat vraagt om hechte betrokkenheid van het personeel. De democratie op de werkvloer is redelijk goed geregeld via ondernemingsraden (OR) en andere vormen van medezeggenschap. De OR dient betrokken te worden bij de arbeidsvoorwaarden. Dit garandeert nog geen feitelijke betrokkenheid van de werknemer bij het reilen en zeilen van de onderneming. Binnen ondernemingen kunnen meer bevoegdheden worden gegeven aan de werkvloer. Scholing binnen bedrijven is evenzeer van belang om de betrokkenheid en de verantwoordelijkheid van werknemers te versterken.
65. Het toezicht van aandeelhouders en werknemers op het bestuur van de onderneming moet worden versterkt. D66 meent dat er een fundamentele discussie moet plaatsvinden over het ondernemingsbestuur waarbij alle belangen van alle betrokkenen aan de orde komen. Herziening van het structuurregime is daarvoor de aangewezen weg en wel in het bijzonder op het punt van aanstelling en ontslag van commissarissen. Deze dienen in de eerste plaats de belangen van de aandeelhouders en werknemers te vertegenwoordigen. Zij moeten ontslagen kunnen worden als ze het vertrouwen hebben verloren, ze mogen niet onbeperkt herbenoembaar zijn en het aantal commissariaten per persoon moet beperkt worden. In het jaarverslag van de onderneming dient de beloning van bestuurders en commissarissen alsmede de regeling en uitoefening van optierechten te worden opgenomen.

Starters en doorgroeiers

66. Nog nooit zijn zoveel startende ondernemers tot de markt toegetreden als de afgelopen paar jaar. Toch blijven er belemmeringen bestaan voor het starten van een eigen onderneming. Bijvoorbeeld in ons stelsel van sociale zekerheid. Het moet gemakkelijker worden om met tijdelijk behoud van uitkering en onder vrijstelling van sollicitatieplicht een bedrijf te starten. De kosten van de ziekte- en arbeidsongeschiktheidsverzekering van zelfstandige ondernemers moeten omlaag. Ondernemers met een inkomen onder de ziekenfondsgrens moeten toegelaten worden tot het ziekenfonds. Bovendien dient ondernemerschap ook te worden gestimuleerd via een soepeler beleid inzake eerste vergunningen en diploma's voor startende ondernemers.
67. Vooral kleine bedrijven hebben meer dan gemiddeld last van regelgeving en hoge premiedruk. Om de doorgroei van nieuwe bedrijven te bevorderen moeten de kosten van het in dienst nemen van een eerste medewerker verlaagd worden. Gedacht kan worden aan dispensatie van de CAO-lonen voor echte starters en een afdrachtkorting voor de eerste medewerker van een starter. De Tante Agaath regeling moet worden gecontinueerd.

Investeren in werk

68. Het verlagen van de bruto kosten van arbeid stimuleert de werkgelegenheid. Dat vergt continuering van de lastenverlichting in combinatie met loonmatiging. D66 wil daartoe de eerste schijf van premie/loonbelasting aanzienlijk verlengen en de premieafdracht verlagen. De werkgelegenheid dient ook gestimuleerd te worden door het ondersteunen van technologisch onderzoek en innovatie en door ondersteuning van de kennisintensieve industrie.
69. Daarnaast is aanvullend beleid noodzakelijk. In de marktsector en in het bijzonder de particuliere dienstverlening blijft het nodige werk liggen. Door werkgevers dispensatie te geven van betaling van de laagste CAO-lonen in ruil voor scholing/opleiding krijgen lager opgeleiden toegang tot de marktsector. Specifieke afdrachtskortingen blijven van toepassing in afwachting van een grondiger herziening van het belastingstelsel.
70. Door de overheid gesubsidieerde banen zijn een zinvolle eerste stap om langdurig werklozen op weg te helpen. Bovendien wordt uitkeringsgeld langs die weg ingezet voor nuttige taken in de samenleving. Verruiming van deze programma's mag geen ander werk bij de overheid of in de markt verdringen. De beloning voor banenpoolers blijft gekoppeld aan het minimumloon. Deelnemers aan programma's zoals Melkert-, banenpool- en JWG-banen dienen de mogelijkheid te hebben van werknemerssparen en een pensioenregeling. Bezien moet worden of de vele naast elkaar lopende regelingen voor additionele werkvoorziening kunnen worden gebundeld. Dat verlaagt de uitvoeringskosten en vergroot de effectiviteit.
71. Steeds meer mensen vinden werk via uitzendbureaus. Zowel werknemers als ondernemers hebben baat bij deze vorm van flexibele inzet van arbeid. Dat laat onverlet dat gestreefd moet worden naar een flexibeler arbeidscontractenrecht. Indien deze maatregelen goed ingevoerd worden is er geen aanleiding de mogelijkheden voor uitzendwerk te beperken.
72. Uitzendbureaus moeten ook in staat zijn werklozen te bemiddelen. Dat kan door uitvoeringsorganisaties van de sociale zekerheid contracten aan te laten gaan met uitzendbureaus die onder voorwaarden en tegen een bonus WW-ers en herintredende WAO-ers uit het bestand overnemen. Uitzendbureaus zijn dan ook verplicht om scholing te geven en begeleiding in het eerste jaar op de arbeidsmarkt.
73. Scholing van allochtonen, laag opgeleiden, en ouderen is dikwijls ontoereikend (o.a. op het gebied van talenonderwijs aan allochtonen). Bij werkgevers kan de aandacht voor scholing van dit personeel worden versterkt met een daarop gerichte fiscale regeling. Voor werknemers moet de drempel voor de fiscale aftrekbaarheid van studiekosten worden verlaagd.

Trek in de schoorsteen

74. Het tekort aan personeel in specialistische, hoogwaardige functies moet worden opgevangen door doorstroming van geschoold personeel uit functies die met een beperkte scholing kunnen worden ingevuld. Dat heet 'trek in de schoorsteen' en is de sleutel tot een betere werking van de arbeidsmarkt. We moeten de trend van verdringing en onderbenutting van talent keren en met opwaartse mobiliteit onderin de arbeidsmarkt de ruimte voor intreding creëren.
75. De initiële scholing moet geoptimaliseerd worden en scholing in en naast werk en loopbaanverbetering moet bevorderd worden. Maar de mobiliteit op de arbeidsmarkt is ook gebaat bij scholing gericht op verbreding van kwalificaties; een sociale zekerheid die niet te sterk aan bedrijven is gebonden en een fiscaal regime dat vooral voor de middengroepen promotie en doorstroming belooft.
76. Nieuwe werkgelegenheid komt ook tot stand als dienstverlening betaalbaar wordt voor particulieren. Dat kan door het "witten van zwart werk", vooral in de persoonlijke dienstverlening. Het gaat om aftrekbaarheid voor de inkomstenbelasting van de kosten van persoonlijke diensten en een lagere BTW.

Minimumloon en CAO schalen

77. D66 is tegen verlaging van het minimumloon. Zo'n verlaging staat haaks op een eerlijke verdeling

van de groeiende welvaart en slaat een bres in het stelsel van rechtvaardige loonvorming en de sociale zekerheid. In de komende kabinetsperiode moet de hoogte van het minimumloon en de eraan gerelateerde sociale uitkeringen, meestijgen met de ontwikkeling van de contractlonen.

78. Een lager minimumloon - ook als tijdelijke maatregel - is geen gewenst instrument om de werkloosheid onder laaggeschoolden terug te dringen. Meer gebruik maken van de lage loon-schalen zal de werkgelegenheid voor laaggeschoolden stimuleren, maar de CAO's staan vrijere loonvorming aan de onderkant van de markt te vaak in de weg.
79. Om die vrijere loonvorming mogelijk te maken zal vaker dispensatie verleend moeten worden op het algemeen verbindend verklaren van CAO's voor bedrijfstakken. Dit geldt bijvoorbeeld voor dispensatie van CAO-lonen voor een periode van maximaal 2 jaar voor personeel in opleiding. Ook in regio's met een hoge werkloosheid moet dispensatie van CAO-loonafspraken voor kleine bedrijven en voor echte starters toegestaan worden. Deze dispensatie kan ook gelden voor bedrijven in de kanszones binnen grote steden.
80. Via de Algemeen Verbindend Verklaring (AVV) is het mogelijk goede doelen voor hele sectoren te realiseren. Zo kan hervorming van de pensioenstelsels, scholing, sector-gerichte werkgelegenheidsprojecten, ouderenbeleid, e.d. geregeld worden. De AVV heeft grote voordelen boven wettelijk op te leggen maatregelen.
81. CAO's worden slechts algemeen verbindend verklaard als is voldaan aan een beperkt aantal vooraf geformuleerde voorwaarden. Deze voorwaarden kunnen betrekking hebben op bedrijfstak-gerichte scholing, flexibiliseren van werktijden en arbeidstijdverkorting, en ouderenbeleid.
82. Om maatwerk mogelijk te maken moeten de CAO's zich ontwikkelen tot raam-CAO's die meer invulling op bedrijfsniveau toelaten en ruimere dispensatiemogelijkheden creëren. In de loonparagrafen zouden slechts de ingangsniveaus van schalen en de incidentele loonsverhoging algemeen verbindend verklaard moeten worden. De progressie in schalen wordt dan sterker afhankelijk van prestatie, ervaring en winstgevendheid van de onderneming. In het te voeren sociaal beleid moet bezien worden hoe werkgelegenheid van senioren bevorderd kan worden (scholing, taakrotatie, minder werken en vrijwillige demotie).

Evenwicht werk en zorg

83. Het is nog te vaak alles of niets op de arbeidsmarkt. Of je bedrijft topsport, of je staat langs de lijn. En dat is slecht nu mensen steeds vaker werk- en zorgtaken willen en moeten combineren. Verdere flexibilisering, individualisering, herverdeling van arbeid en verlofmogelijkheden zijn nodig. Dat vraagt in de eerste plaats om maatwerk binnen ondernemingen. Daarnaast wordt op CAO-niveau nu al een aantal afspraken over regelingen gemaakt. De overheid kan tegemoet komen aan de vraag om arbeid en zorg te kunnen combineren door onderzoek en door het aanreiken van instrumenten, zoals uitbreiding van buitenschoolse opvang financieel te stimuleren. De wetgeving om de positie van deeltijdwerkers te versterken en om met verlofregelingen uit te breiden wordt door D66 medeontwikkeld.
84. Het is zinvol om arbeidstijdverkorting te combineren met langere werktijden. Dat levert meer vrije dagen op voor andere activiteiten. Het gaat er nu om in de praktijk invulling te geven aan flexibilisering van werk.
85. Deeltijdwerk, arbeidstijdverkorting, zorgverlof en loopbaanonderbreking werken alleen als de vrijgekomen arbeidsplaatsen kunnen worden herbezet. Al deze maatregelen maken het mogelijk minder vaak, maar langer te werken, minder en gezonder, of werk- en zorgtaken te combineren.

Verlofvormen

86. Overheid en bedrijfsleven moeten inspelen op de wens onder de beroepsbevolking om het werk af en toe tijdelijk te onderbreken om familie of derden te verzorgen. Daarom dient er een wettelijk recht op zorgverlof te komen. Maar daarnaast is er ook een groeiende belangstelling voor kraamverlof voor partners, opfrisverlof en sabbatical leave.

87. Er moet een nieuwe Verlofwet komen, waarin zwangerschaps-, bevallings-, ouderschaps- en overige verlofvormen worden geregeld. Werknemers moeten daarnaast een aaneensluitende periode van verlof kunnen opnemen door het sparen van vakantie en ATV-dagen. Verlof wordt verder gestimuleerd door het volledig zonder sancties kunnen opnemen van het openstaande saldo aan spaarloon- en premiespaarregelingen voor de financiële overbrugging van een onbetaald verlofperiode. Dit kan zowel een sabbatical leave zijn, als een periode die aansluit bij het zwangerschaps-, bevallings- of ouderschapsverlof. Het opnemen van verlof mag geen negatieve invloed hebben op uitkeringsrechten.
88. Het aantal kinderopvangplaatsen voor 0-4 jarigen en buitenschoolse opvang moet minstens verdubbeld worden. Door marktwerking kan hierin een ruimer aanbod worden gecreëerd. Werkgevers moeten verder aangespoord worden om te kijken of hun personeelsbeleid in voldoende mate gericht is op het aanwerven, behouden en stimuleren van vrouwen.

De waarde van vrijwilligerswerk

89. Ontelbare activiteiten en initiatieven draaien op het werk van vrijwilligers. Ontelbare mensen hebben ook baat bij vrijwilligerswerk. Het is echter, mede vanuit economisch oogpunt, geen alternatief voor betaald werk, maar meer een zinvolle aanvulling daarop. Vrijwilligerswerk is wel vaak een opstap naar betaald werk. De overheid dient daarom vrijwilligerswerk te stimuleren en de positie van vrijwilligers te ondersteunen.
90. Om mensen met een sociale uitkering een nieuwe start te geven op de arbeidsmarkt moeten instellingen op het gebied van gezondheidszorg, onderwijs en wetenschappen, milieu, natuur- en landschapsonderhoud en verenigingen met een algemeen erkend 'goed' doel (met fiscale aftrekbaarheid van giften als criterium) de mogelijkheid krijgen 'vrijwilligerscontracten' af te sluiten. Die contracten hebben een looptijd van minimaal een jaar en de werkzaamheden worden omschreven om verdringingseffecten te voorkomen. De contractanten kunnen tijdelijk worden vrijgesteld van de sollicitatieplicht. De instelling kan een toeslag geven op de uitkering die niet in mindering wordt gebracht van de uitkering.

III. Van verzorging naar participatie

91. De doelstelling van het paarse kabinet om 350.000 extra mensen aan het werk te krijgen is ruimschoots gehaald. Werk, werk en nog eens werk werkt, maar niet genoeg. Bij bestrijding van de werkloosheid dienen we ons niet te richten op het geregistreerde werkloosheidscijfer volgens het CBS van nog geen 6%. Tal van groepen tellen in dit cijfer niet mee. Volgens de bredere definitie van de OESO, is dit ruim het drievoudige, en dat vormt een meer reëel cijfer. Daarom dient ook in de komende kabinetsperiode volgens D66 verhoging van de participatie centraal te staan.
92. Naast het creëren van werk aan de onderkant, reïntegratie van arbeidsongeschikten en verhoging van de activerende werking van het sociaal zekerheidsstelsel, dient vooral een oplossing te worden gevonden door verlaging van lasten op arbeid. Werk blijft liggen omdat het te duur zou zijn, terwijl miljarden worden uitgegeven aan uitkeringen om mensen niets te laten doen. De oplossing voor dit structurele probleem dient volgens D66 mede gevonden te worden in alternatieve heffingsgrondslagen voor de sociale premies, die nu volledig op de lonen rusten.
93. Door de groei van de welvaart zijn steeds meer mensen economisch zelfstandig. Zij zijn in staat om in een eigen inkomen te voorzien, om zich te verzekeren tegen tegenspoed en om voorzieningen te treffen voor extra uitgaven en de oude dag. Gecombineerd met een collectief stelsel basisvoorzieningen is het overgrote deel van de bevolking zo verzekerd van zorg en sociale zekerheid van goede kwaliteit.
94. Er doen zich nog een aantal fricties voor in het sociale zekerheidsstelsel. De sociale zekerheid is in een aantal gevallen een absolute minimumvoorziening en dat leidt tot financiële problemen en soms tot armoede bij mensen die langdurig zijn aangewezen op uitkeringen. Vooral ouderen met alleen AOW, arbeidsongeschikten, bijstandsmoeders en langdurig werklozen lopen het risico nauwelijks rond te kunnen komen en geïsoleerd te raken.
95. Mensen die blijvend op sociale verzekeringen zijn aangewezen en die de kans niet hebben of niet hebben gehad om hun inkomenspositie zelfstandig te verbeteren moeten beter ondersteund worden. De toegankelijkheid en overzichtelijkheid van regelingen en tegemoetkomingen moet verbeterd worden. Eén aanspreekpunt of loket moet voldoen bij problemen of vragen en risicogroepen moeten actief op de hoogte worden gesteld van hun rechten. Daartoe dient de mogelijkheid gecreëerd te worden om verschillende bestanden te vergelijken om niet-gebruik van inkomensondersteunende voorzieningen tegen te gaan. Incidentele financiële ondersteuning van mensen met de laagste uitkeringen is lapwerk. Structurele verbetering van de inkomenspositie van bepaalde groepen is wenselijk. In dat kader dient de Algemene Nabestaandenwet opnieuw aangepast te worden. Daarnaast dienen alle uitkeringen gedurende de komende kabinetsperiode volledig gekoppeld te worden aan de gemiddelde contractloonontwikkeling. Op deze wijze komt de economische groei alle groepen in de samenleving ten goede. Het toepassen van meerdere inkomensafhankelijke regelingen in een situatie kan leiden tot negatieve inkomenseffecten zoals de armoedeval. Om deze te voorkomen moet gestreefd worden naar een harmonisering van het inkomensbegrip. Het kan bijvoorbeeld niet zo zijn dat iemand door te gaan werken er door vermindering van huursubsidie en andere inkomensafhankelijke regelingen in inkomen achteruit gaat.

De sociale zekerheid als springplank.

96. Een groot probleem van het stelsel van sociale zekerheid blijft dat uitkeringsgerechtigden, die nog steeds kansen en mogelijkheden hebben op de arbeidsmarkt, te weinig ondersteund en gestimuleerd worden opnieuw toe te treden tot de arbeidsmarkt. De activerende werking van het sociaal stelsel dient te worden verbeterd. Dat kan door die activerende werking tot primaire doelstelling van het sociale stelsel te maken, zonder de financiële vangnetfunctie te verwaarlozen. Dat is ook nodig omdat het beslag op de sociale zekerheid door de vergrijzing toeneemt. Voorkomen moet worden dat door groeiende aanspraken op sociale zekerheid de totale premiedruk stijgt of de hoogte van de uitkeringen onder druk komen. Als de sociale zekerheid een springplank is voor mensen die zelf in hun onderhoud kunnen voorzien, dan ontstaat meer financiële ruimte voor het vangnet voor mensen die recht hebben op zorg.

97. Kernprobleem van de werkloosheid is dat wie eenmaal werkloos is, dat vaak ook langdurig blijft. Niet de instroom is hoog, maar de uitstroom is laag. Dit geldt ook voor de bijstand en voor de WAO. Naast wijziging in de organisatie en samenwerking tussen de verschillende uitvoeringsorganisaties is vooral een verandering van cultuur nodig. Het primaat dient niet te liggen bij het verstrekken van de juiste uitkering, of het bepalen van de mate van arbeidsongeschiktheid, maar bij het actief bemiddelen en scholen voor werk. Bij elke bemiddelingspoging dient een contract te worden gesloten tussen arbeidsbemiddelaar en werkzoekende, en eventueel de werkgever. Uitkeringsgeld moet meer beschouwd worden als bemiddelingsgeld, en kan als tijdelijke c.q. gedeeltelijke subsidie worden aangewend. Het draait om het uiteindelijke resultaat, en de uitvoeringsorganisatie en bemiddelaars dienen hierop te worden aangesproken en afgerekend. Dan moet succesvol beleid financieel beloond worden, en falend beleid tot minder inkomsten leiden. Ook dient er sprake te zijn van prikkels voor de uitkeringsgerechtigden zelf om aan de slag te gaan. Daarnaast moeten werkgevers ook financieel gestimuleerd worden om moeilijk plaatsbaren een baan te geven.
98. De uitvoering van de sociale zekerheid is grondig gereorganiseerd. De uitvoeringsorganisaties zijn vernieuwd, de controle is verscherpt en gemeenten hebben een grotere rol in het netwerk van arbeidsvoorziening en sociale zekerheid gekregen. Er dient een loket voor werk en inkomen te komen. De overheid stemt de regelgeving daarop af.
99. Omdat bemiddelen een apart vak is en er inmiddels een levendige bedrijfstak is ontstaan, van uitzendbureaus, detacheringbureaus, outplacement en werving- en selectiebureaus verdient het de voorkeur om de uitvoering zoveel mogelijk uit te besteden.
100. Het LISV, landelijk instituut sociale verzekeringen, dat de taken van de bedrijfsverenigingen heeft overgenomen, zal bij de uitvoeringscontracten nauwlettend moeten toezien dat publieke en commerciële belangen strikt gescheiden worden en niet door elkaar gaan lopen.

Een nieuwe heffingsgrondslag voor de sociale zekerheid

101. Lastenverlichting, vooral voor de laagstbetaalde arbeid en ter ondersteuning van loonmatiging, bevordert de werkgelegenheid en arbeidsparticipatie. Daarom is verlenging van de eerste schijf van premie/loonbelasting, in combinatie met het verlagen van de premieafdracht wenselijk. Op termijn zal de verlaging van de loonkosten mede gevonden kunnen worden in alternatieve heffingsgrondslagen. Ecologisering van het belastingstelsel kan hieraan bijdragen.
102. Nagegaan moet worden middels onderzoek en experimenten of de grondslag voor de sociale zekerheid kan verschuiven van het loon van werkenden, de beloning voor de geleverde inspanning, naar het resultaat, het product van de economische activiteit, het product van die inspanning: productheffing in plaats van loonheffing. In dit onderzoek worden de resultaten van het lopende experiment in Rotterdam volgens het plan "Van Elswijk" betrokken.

De Werkloosheidswet

103. Er is geen aanleiding om de WW, nu de referteperiode is aangescherpt, ingrijpend te veranderen. Een aantal aanpassingen zijn echter wenselijk.
104. Werknemers die werkzaam zijn in het in opkomst zijnde flexwerk, zoals uitzendwerk, freelance - en oproepcontracten moeten, net als seizoenarbeiders, voor de WW in aanmerking kunnen komen door een verlaagde referte-eis of door introductie van een spaarregeling.
105. Het moet mogelijk worden om een eigen bedrijf te starten met tijdelijk behoud van een WW-uitkering of bijstand en deze uitkering te verrekenen met de inkomsten uit het eigen bedrijf. Deze mogelijkheid mag niet tot concurrentievervalsing leiden.

Ziektewet / WAO

106. Nu de werkgever het grootste risico voor ziekte en arbeidsongeschiktheid zelf draagt neemt de aandacht voor preventie, begeleiding en reïntegratie toe. Chronisch zieken en gehandicapten, die buiten het arbeidsproces staan, dreigen echter vanwege de toerekening van kosten het slachtoffer

te worden van de privatisering van de Ziektewet en de aanpassingen van de WAO, ook nu selectie op basis van gezondheidsrisico bij het aannemen van personeel wettelijk is verboden.

107. We moeten meer aandacht besteden aan reïntegratiebeleid. Naast subsidies en aanpassing van werkplekken zouden mensen die vanuit ZW of WAO een baan vinden een polis mee kunnen krijgen die het (navolgende) ziekte- en arbeidsongeschiktheidsrisico afdekt, zodat dat risico niet bij de nieuwe werkgever ligt.

De Algemene Bijstandswet

108. Er wordt een groot en vaak langdurig beroep op de bijstand gedaan. Tegenover een bijstandsuitkering staat de verplichting tot een maximale inspanning om (weer) in het eigen levensonderhoud te voorzien. Het verstrekken van bijstandsuitkeringen zou aan meer specifieke voorwaarden moeten worden gebonden in de vorm van contracten tussen gemeenten en individuele uitkeringsgerechtigden. Bijstandsgerechtigden die met geen mogelijkheid toe kunnen treden tot de arbeidsmarkt kunnen een tijdelijke vrijstelling van de sollicitatieplicht krijgen om zorgtaken of vrijwilligerswerk te verrichten. Voor alleenstaande ouders (met name bijstandsmoeders) wordt een gedeeltelijke arbeidsplicht geïntroduceerd die afhankelijk wordt gesteld van het benodigde aantal uren zorgplicht. Voor mensen die willen herintreden moeten meer scholingsmogelijkheden komen, ook voor HBO of universitaire studies. Mensen die een jaar rond gekomen zijn van een inkomen onder het bijstandsniveau kunnen alsnog aanspraak maken op een uitkering ineens aanvullend tot op het bijstandsniveau met eventueel een premie.
109. D66 wil de koopkracht van groepen met de grootste problemen, de alleenstaanden, bijstandsgerechtigden met kinderen, langdurig uitkeringsgerechtigden (vijf jaar en langer) verbeteren.
110. D66 wil op de lange termijn de bijstand en overige uitkeringen verzelfstandigen. Dit kan door de partnertoets geleidelijk af te schaffen. Wél mag bij de hoogte van de uitkeringen rekening worden gehouden met de kostenvoordelen die voortvloeien uit het samenwonen. In het verlengde hiervan dienen ook alle kostwinnerstoelagen afgebouwd te worden. De verhaalsplicht van de bijstandsuitkeringsinstantie op de ex-echtgenoot na afloop van de alimentatie-verplichting dient te worden beëindigd.
111. Nu de gemeente een steeds belangrijker rol speelt bij de bijstandsuitkering en de arbeidsmarktbemiddeling moet serieuze voortgang worden gemaakt met het vergroten van het financiële belang van gemeenten bij de uitvoering van de bijstand.

De Algemene Nabestaandenwet

112. Hoewel de Algemene Nabestaandenwet (ANW) een goede moderne wet is, die de eigen verantwoordelijkheid van de burger prikkelt om zelf voorzieningen te treffen, blijken na de invoering op 1 juli 1996 grote problemen te zijn ontstaan. D66 heeft ingestemd met de ANW en heeft er sindsdien voor geijverd om de onvoorziene financiële en sociale gevolgen bij te sturen. Voor de oud-AWW-gerechtigden eindigde de overgangstermijn op 1 januari 1998. Pas nu wordt duidelijk dat bij meerderheid van de nabestaanden grote inkomensachteruitgang het gevolg is. Met name de verdienende nabestaanden met een inkomen tot modaalniveau leveren fors in. D66 pleit daarom alsnog te komen tot een ruimere vrijlating van eigen inkomen, alsmede van inkomen in verband met arbeid (in het bijzonder WAO). Aangezien veel mensen moeite hebben zich te verzekeren op de particuliere markt, dient er tevens een sluitende toegangsregeling te komen (waarborgfonds of acceptatieplicht) voor aanvullende verzekeringen.

IV. Goede, toegankelijke gezondheidszorg

113. Goede, voor iedereen toegankelijke en betaalbare gezondheidszorg is van levensbelang. Omdat we allemaal hechten aan een goede gezondheid van onszelf en onze naasten. Maar ook omdat het niveau van de volksgezondheid mede de kwaliteit van de samenleving bepaalt. En vice versa stelt de samenleving hoge eisen aan de kwaliteit van de gezondheidszorg. Gezondheid is essentieel voor deelname aan uiteenlopende maatschappelijke activiteiten. Een gezonde beroepsbevolking is het levende kapitaal van onze economie. Door preventie en preventieve zorg kan tegen relatief lage kosten een grote bijdrage worden geleverd aan de verbetering van de volksgezondheid. Daarom dient het ontwikkelen van programma's op dit gebied gestimuleerd te worden.

De cliënt centraal

114. In de zorgsector staat de relatie tussen cliënt en zorgverlener centraal. De cliënt moet er op kunnen vertrouwen dat tijdig doeltreffende en doelmatige zorg voorhanden is. Goede samenwerking tussen huisarts en bedrijfsarts draagt hieraan bij. Daarbij gaat het niet alleen om medische behandeling. Langdurige verzorging - in een instelling of aan huis - van mensen die niet (meer) kunnen herstellen - hoort daar ook bij. Het leveren van zorg op maat impliceert ook, dat rekening wordt gehouden met verschillen tussen mannen en vrouwen bij hulpvragen en het gebruik van de gezondheidszorg. Daarnaast worden individuele behoeften van cliënten meebepaald door etniciteit, economische achtergrond, leeftijd en leefstijl. Op zorgverleners rust een inspanningsverplichting om ook voor cliënten uit etnische groepen met eigen (of specifieke) culturele kenmerken een cliëntgerichte zorg te bieden. Inbreng van patiënten moet worden vergroot.

Knelpunten

115. Autonome trends vergroten de behoefte aan zorg. Wetenschap en technologie vergroten de mogelijkheden tot medisch handelen. Artsen zijn tot meer en meer in staat en patiënten willen daarvan - logischerwijs - profiteren. Met de groei van de bevolking groeit het beroep op de zorg. Door de vergrijzing neemt de vraag naar zorg eveneens toe. Hoewel ouderen gelukkig langer gezond blijven, maken zij in de regel intensiever gebruik van medische zorg dan jongeren. Naarmate mensen langer leven, maken zij bovendien langer van de zorg gebruik.
116. Het is goed dat de medische stand steeds meer ziekten en kwalen de baas kan en dat mensen hierdoor een betere levensverwachting hebben. De totale kosten van de zorg staan daardoor wel onder druk, ook als aandeel in de collectieve uitgaven. Beheersing van de kosten is dus geboden. De zorg betaalbaar houden zonder afbreuk te doen aan de kwaliteit en de toegankelijkheid van de zorg. Dat is de opdracht waarvoor we staan.
117. Het vorige regeerakkoord stond een volumegroei toe van 1,3%. Dat was te weinig. Uit verschillende onderzoeken blijkt dat er méér nodig is om èn de demografische verschuivingen op te vangen èn patiënten te laten profiteren van de vooruitgang in de geneeskunde. Daarnaast is er nog winst te behalen uit verhoging van doelmatigheid.
118. In de komende jaren zal de zorgvraag onder invloed van de vergrijzing veranderen. Zo zal bijv. de "demografische" volumegroei voor de sector verzorgings- en verpleeghuizen geen 1% bedragen, maar 1,7%. Reallocatie van middelen binnen het macrobudget is dan ook geboden, ten gunste van verpleging en verzorging van ouderen en chronisch zieken, GGZ en gehandicaptenzorg. De toenemende druk op de mantelzorg moet worden gekeerd. Bij afnemend aanbod van mantelzorg moet de thuiszorg kwantitatief en kwalitatief toegerust zijn om de zorgvraag over te nemen. Vrijwilligerswerk moet voldoende financieel worden ondersteund.

Een haalbare, realistische financiële doelstelling

119. Een nieuw kabinet moet voldoende financiële ruimte creëren voor de zorgsector en de doelmatigheid van het zorgsysteem en het professioneel handelen vergroten. D66 is van mening dat, ook gelet op de nog te behalen doelmatigheidswinst, de uitgaven voor de gezondheidszorg jaarlijks met ten minste 2 procent zullen moeten groeien. Daarbij wordt uitge-

gaan van de volgende gemiddelde volumegroei tot 2015:

0,9 - 1,0 % om demografische ontwikkelingen op te vangen,

en 1,1 - 1,2 % voor epidemiologische en medisch-technologische veranderingen.

Daarnaast moet het kabinet rekening houden met het feit dat de loon- en prijsontwikkeling in de zorgsector bovengemiddeld zijn.

Het tarievenbeleid in de zorgsector is toe aan herijking, om te komen tot meer reële prijs/prestatieverhoudingen. Er moet aandacht worden besteed aan de beloning van verplegenden en verzorgenden.

120. Ook bij deze groei zijn keuzen onvermijdelijk. We moeten immers gelet op de vergrijzing de zorg op langere termijn betaalbaar houden. We moeten opnieuw nagaan welke voorzieningen in de vergoedings sfeer passen. Dit geldt zowel voor de AWBZ als voor het verplicht verzekerde ziekenfondspakket. Daar is adequate thuiszorg bij nodig.
121. Ook moet - nu de zorg steeds vaker aan huis wordt gegeven - worden vastgesteld welke hulp en bijstand aan huis tot het domein van de zorgsector behoort. Anders wordt de ontwikkeling van de AWBZ premiedruk onbeheersbaar. Zorg- en woonkosten moeten worden gescheiden.

Wachttijstenproblematiek aanpakken

122. Er moet een eind komen aan onaanvaardbaar lange wachttijden. Bij een efficiënt zorgsysteem past een zekere wachttijd. Ontbreekt die dan is er sprake van een continu capaciteitsoverschot. Door betere informatie over de wachttijden, efficiëntere organisatie en betere logistiek kunnen de wachttijden bekort worden. Desalniettemin hebben de wachttijsten in sommige delen van de zorgsector ernstige, en structurele, vormen aangenomen, zowel bij de specialistische zorg (orthopedie, hartchirurgie, oogheelkunde, ambulante geestelijke gezondheidszorg) als bij verpleeg- en verzorgingstehuizen en in de gehandicaptenzorg. Ook de capaciteit in de thuiszorg is onvoldoende om mensen zo lang mogelijk thuis te verzorgen. Terwijl de behoefte aan goede thuiszorg onder invloed van de vergrijzing nog verder zal groeien.
123. D66 wil extra geld uittrekken voor het verkorten van de wachttijsten, maar wil ook wachttijsten inkorten door de 'logistieke organisatie' van het zorgaanbod te stroomlijnen. Er moeten afspraken komen met zorgaanbieders in regio's waar zich geen capaciteitstekorten voordoen. De bedrijfstijd in ziekenhuizen moet verruimd worden, zo nodig door meer artsen en verplegenden op te leiden.

Tweedeling in de zorg voorkomen

124. Lange wachttijden in de curatieve zorg zijn ook oorzaak van onnodig lang ziekteverzuim en nodigen uit tot wachttijstomzeilende initiatieven. Steeds meer bedrijven kopen capaciteit in bij ziekenhuizen om hun werknemers snel te laten behandelen en de wachttijsten te omzeilen. Dit is een ongewenste ontwikkeling. Iedereen moet op gelijke wijze gebruik kunnen maken van noodzakelijke zorgverlening. Er mogen geen stappen worden gezet in de richting van een 'tweedeling in de zorg'. Wachttijsten moeten worden weggewerkt, niet omzeild. In geval van te lange wachttijsten behoort behandeling in het buitenland door de verzekering vergoed te worden.
125. D66 is in principe geen voorstander van privé-klinieken voor de verplicht verzekerde zorg. Zo kunnen privé-klinieken geen integrale zorg bieden en is in deze klinieken ook de continuïteit van de zorg niet gewaarborgd. Verder is het voor de sector als geheel niet doelmatig als privé-klinieken de krenten uit de pap halen, terwijl de ziekenhuizen hoe dan ook een zware infrastructuur in stand moeten houden.
126. Illegalen hebben recht op noodzakelijke medische hulp. De overheid dient hiervoor de middelen ter beschikking te stellen.
127. Chronisch zieken mogen niet van de arbeidsmarkt worden uitgesloten. De initiatiefwet Van Boxtel draagt daaraan bij door de medische aanstellingskeuringen tot een minimum terug te dringen.

Meer regionale planning van het zorgaanbod

128. Het Rijk is verantwoordelijk voor de planning van het aanbod van langdurige zorg. Maar om de flexibiliteit in het zorgaanbod te vergroten moeten lagere overheden, patiënten, zorgaanbieders,

verzekeraars per provincie en in de vier grote steden een grotere (financiële) verantwoordelijkheid krijgen. De provincies en de vier grote gemeenten krijgen de verantwoordelijkheid voor de totstandkoming en uitvoering van de regionale plannen. Verbindingskantoren werken deze plannen verder uit. Eventuele verdere decentralisatie naar een kleinere schaal is mogelijk. Er moet geen concurrentie komen tussen aanbieders van langdurige zorg.

Meer geld voor persoonsgebonden budgetten

129. Extra geld is nodig voor de persoonsgebonden budgetten. Met deze budgetten kunnen cliënten die langer dan drie maanden thuiszorg nodig hebben, zelf beslissen hoe, wanneer en bij wie de noodzakelijke zorg wordt ingekocht. De hoogte van het toegewezen budget hangt uiteraard af van de individuele zorgbehoefte, waarbij tevens het evenwicht moet worden bewaakt tussen thuiszorg en de zorg in een instelling. Een beter evenwicht tussen bureaucratie en kostenbeheersing moet worden bereikt.

Betere zorg voor mensen met psychische of sociale problemen

130. Voorkomen moet worden dat mensen pas hulp krijgen als zij diep in de moeilijkheden zitten. Bij ziekteverzuim en arbeidsongeschiktheid door psychische oorzaken moet veel eerder en adequater worden opgetreden. Psychische en sociale problemen moeten dus eerder worden gesignaleerd. Leraren, thuiszorgwerkers en huisartsen moeten daarvoor opgeleid zijn. Psychische hulp moet zoveel mogelijk worden gegeven in de eerste lijn. De voorwaarden voor vergoeding en behandeling zowel bij RIAGG's als bij de erkende vrijgevestigde psychotherapeuten en psychiaters moeten worden verruimd. Voor jeugdigen met psychische en sociale problemen moeten de bureaus Jeugdzorg makkelijker toegankelijk worden. De opvang van migranten en vluchtelingen vraagt extra aandacht.
131. D66 wil de criteria op grond waarvan mensen gedwongen behandeld kunnen worden herijken. Het huidige criterium voor gedwongen behandeling: dat iemand een gevaar voor zichzelf of de omgeving moet zijn, is in de praktijk soms ontoereikend om mensen in psychische nood te kunnen helpen. Cliënten moeten bij opname wel direct worden geïnformeerd over de mogelijkheden van maatschappelijke en juridische bijstand. Daarnaast is meer onderzoek en onderwijs nodig in het kader van de forensische psychiatrie voor gedetineerden met psychische problemen.
132. Bij de behandeling in de geestelijke gezondheidszorg staat een zo snel mogelijke terugkeer naar het dagelijkse leven voorop. Lukt dat niet dan is goede zorg en voldoende huisvesting binnen of buiten de instelling noodzakelijk, waarbij de verplichting voor woningbouwcorporaties om huisvesting te bieden, tegelijkertijd gepaard moet gaan met het bieden van voldoende begeleiding en hulpverlening door daartoe beschikbare instanties..

Modernisering curatieve zorg

133. De eerste- en de tweedelijns gezondheidszorg werken nog steeds niet optimaal samen en artsen werken niet altijd even doelmatig. De commissie Biesheuvel heeft voorstellen gedaan voor de modernisering van de curatieve zorg, het creëren van een zorgstructuur die nog lang niet allemaal zijn uitgevoerd. Er moet een abonnementsstelsel voor alle huisartshulp komen; een nieuw honorariumstelsel voor specialisten (gebaseerd op een uurtarief) met een goede pensioenvoorziening en afschaffing van de goodwill en een lump-sum-bekostigingssystematiek voor ziekenhuizen. Het vrije beroep van de specialist dient naast loondienstbetrekking mogelijk te blijven. Wel moeten de inkomens van specialisten worden geharmoniseerd.

Alternatieve gezondheidszorg

134. De niet-conventionele geneeskunde moet aan dezelfde eisen met betrekking tot kwaliteit en veiligheid voldoen als de conventionele geneeskunde en hieraan kunnen voldoen. De overheid moet hiertoe eisen stellen, maar ook de mogelijkheden bieden.

Verzekeringsmarkt

135. Er is meer concurrentie gekomen tussen de ziekenfondsen en dat versterkt doelmatig en kostenbewust handelen, ook in de richting van zorgaanbieders. Ziekenfondsen dragen zelf risico

voor hun uitgaven en dat wordt verrekend in de nominale ziekenfondspremies. Ziekenfondsverzekerden kunnen één maal per jaar van ziekenfonds veranderen. Daarbij geldt voor ziekenfondsen een acceptatieplicht. Die acceptatieplicht moet ook gaan gelden bij de aanvullende verzekeringen van ziekenfondsen en op de particuliere verzekeringsmarkt. Zo krijgt ook de particuliere verzekerde een grotere invloed op het beleid van de particuliere zorgverzekeraar. De acceptatieplicht moet wel gepaard gaan met de introductie van een premiebandbreedte.

136. De Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen (WTZ) verplicht particuliere verzekeraars bepaalde groepen verzekerden, met name 65-plussers, te accepteren tegen een gemaximeerde premie. De verliezen die verzekeraars op deze polissen lijden, worden via een omslagbijdrage geheel afgewenteld op de totale groep particulier verzekerden. Hierdoor ontbreekt een prikkel om doelmatig en kostenbewust te handelen. D66 wil de kosten beheersbaar maken door beperking van de declaratiemogelijkheid.

Toezicht verbeteren

137. Het publieke toezicht op het beleid van de ziekenfondsen moet worden aangescherpt. Ziekenfondsen werken steeds vaker in concerns met commerciële partners samen. Verstrengeling van publieke en private middelen en belangen moet worden tegengegaan.
138. Alle bij de zorg betrokken partijen moeten verplicht worden zich te verantwoorden over de besteding van de premies. Daarvoor moet er een Wet op de Medische Informatievoorziening komen. Privacy van medische gegevens moet worden gegarandeerd, ook bij het gebruik van de zorgpas.

Ziekenfonds behouden en moderniseren

139. Het ziekenfonds moet blijven, maar de kring van verzekerden moet worden herzien. Het ziekenfonds is nu voor werknemers met een looninkomen onder een bepaalde grens en uitkeringsgerechtigden en dat is in bepaalde gevallen onlogisch en zelfs onrechtvaardig. Zo zijn kleine zelfstandigen, ongeacht hun inkomen, altijd aangewezen op de relatief dure particuliere markt omdat zij geen looninkomen hebben. Tegelijkertijd herbergt het ziekenfonds duizenden mensen met een groot vermogen. Naar het inkomen uit dat vermogen wordt niet gekeken bij toelating tot het ziekenfonds en het wordt evenmin belast met de ziekenfondspremie. D66 wil deze problemen aanpakken. Dat kan door van het ziekenfonds een 'inkomensverzekering' te maken, met het belastbare inkomen als meetlat. Ambtenaren horen ook in principe in een nieuwe inkomensverzekering ondergebracht te worden.

Eigen bijdragen inkomensafhankelijk maken

140. In de AWBZ en in het ziekenfonds zijn eigen bijdragen ingevoerd of verhoogd om mensen bewuster te maken van de kosten van de zorg. Hoewel mensen met een minimuminkomen en chronisch zieken hierbij zoveel mogelijk zijn ontzien, komt de grens van dit prijsmechanisme in zicht. Met name de cumulatie van eigen bijdragen baart zorgen, vooral bij ouderen met een laag inkomen. Daarom wil D66 een inkomensafhankelijk maximum voor het totaal van de eigen bijdragen instellen voor het AWBZ en ziekenfonds samen. De huisarts moet, als poortwachter van de zorg, buiten de eigen bijdragen blijven.

Preventie

141. In de gezondheidszorg geldt letterlijk: voorkomen is beter dan genezen. Preventie is dus een onmisbaar onderdeel van het gezondheidsbeleid. In verband hiermee is naleving van de ARBO-wetgeving van groot belang. In veel bedrijven en instellingen gebeurt dit nog onvoldoende. Hierdoor neemt met name het aantal werknemers met RSI (Repetitive Strain Injury) sterk toe. RSI moet dan ook als beroepsziekte erkend worden zodat werknemers recht op schadevergoeding krijgen. Preventie is ook het verbeteren van arbeidsomstandigheden of het aanpassen van woningen voor ouderen. Zelfstandig wonen betekent een geringer beroep op professionele zorgverleners omdat ouderen in hun eigen omgeving vaak meer informele hulp ontvangen. Preventie is bovendien het vroegtijdig signaleren van problemen in gezinnen. Consultatiebureaus en jeugdgezondheidszorg hebben daarbij een belangrijke taak.

Tabaksontmoedigingsbeleid

142. Roken is nummer één van de vermijdbare doodsoorzaken en moet worden ontmoedigd. Tabaksteelt (met name het fermenteren van de tabaksbladeren) schaadt het milieu. De verkoop via automaten wordt beëindigd. Uiterlijk vanaf mei 1999 wordt reclame voor tabaksproducten alleen toegelaten op de verkooppunten. Sponsoring van sport en cultuur door de tabaksindustrie wordt niet langer toegestaan. Europese regelgeving tegen tabaksreclame wordt ondersteund. Nederland zal zich inspannen om financiële steun aan tabaksteelt door internationale organisaties (EU, Wereldbank, UNDP, FAO) te beëindigen. De financiële steun voor voorlichting en voor preventie-ondersteuning wordt geleidelijk verhoogd om meer en betere voorlichting over de schadelijke gevolgen van het roken krachtig voort te zetten speciaal gericht op jongeren. Onderzoek moet worden gedaan of de toegevoegde stoffen aan de tabak op schadelijkheid kunnen worden geïdentificeerd en zonodig verboden. Tevens wordt onderzocht welke maatregelen genomen kunnen worden om ongewenst "meerroken" zoveel mogelijk te voorkomen.

Drugsbeleid

143. In de aanpak van drugsgebruik en drugsverslaving staat het aspect van de volksgezondheid centraal. Het drugsbeleid wordt daarom beoordeeld op de vermindering van de aantallen drugsgebruikers en drugsverslaafden, hun gezondheidstoestand en de effecten van het drugsgebruik op de volksgezondheid in het algemeen. Het tot dusverre gevoerde beleid scoort wat dit betreft gunstig ten opzichte van de situatie in andere landen. De effectief gebleken programma's op het gebied van preventie en hulpverlening moeten worden uitgebreid. Voor effectieve verslavingszorg en hulpverlening blijft een zekere centrale regie noodzakelijk; decentralisatie mag niet leiden tot versnippering van gelden en zorgaanbod. D66 vindt dat Nederland in Europees verband moet pleiten voor een humaan beleid gericht op preventie en volksgezondheid.
144. Drugsgebruik en drugsverslaving veroorzaken nog te vaak overlast, onveiligheid en criminaliteit. De illegale handel in drugs is in sterke mate geprofessionaliseerd en Nederlandse drugshandelaren spelen een belangrijke rol in het internationale criminele netwerk. Burgers ondervinden overlast als gevolg van straatjunks, drugspannen en een te grote concentratie van teveel coffeeshops. Het ingezette beleid om overlast en criminaliteit rond drugsgebruik krachtig te bestrijden, dient te worden voortgezet.
145. De scheiding tussen soft- en harddrugs, waarop het Nederlandse beleid is gebaseerd, heeft in de praktijk haar waarde bewezen en blijft leidraad voor het beleid; intensief gebruik van cannabis onder jongeren moet worden tegengegaan. D66 blijft van oordeel dat softdrugs uit de sfeer van het strafrecht gehaald moeten worden om overheidstoezicht mogelijk te maken. Gelet op de internationale verhoudingen zal dat in Europees verband moeten gebeuren. Zolang veroordelen en gebrek aan inzicht de internationale discussie bepalen kan Nederland teelt en handel in softdrugs niet volledig decriminaliseren. Daarom zal in de volgende kabinetsperiode het beleid van een zorgvuldig, helder en consistent gedoogbeleid moeten worden voortgezet. Handhaving en controle horen daarbij. Binnen dit beleid dient ruimte te bestaan voor lokale afwegingen en lokale initiatieven om toezicht uit te oefenen op bonafide coffeeshops en op de wijze waarop deze worden bevoorraad.
146. In samenwerking met andere Europese landen moet het drugstoerisme een halt worden toegeroepen. In de grensstreken moet de politiecapaciteit worden versterkt om de overlast van drugstoerisme te beperken.
147. Grootschalige handel in softdrugs moet, met het oog op het georganiseerde criminele karakter ervan, effectief worden bestreden. Om toch de bevoorrading van coffeeshops mogelijk te maken, dient de kleinschalige productie van marihuana in Nederland gereguleerd te worden.
148. Ook de bestrijding van handel in harddrugs moet worden geïntensiveerd. Europese samenwerking is daarbij noodzakelijk.
149. Extra aandacht zal moeten worden gegeven aan de bestrijding van de productie en handel in synthetische en chemische drugs, zoals XTC. Afhankelijk van onderzoek naar schadelijke werking op langere termijn zal moeten worden bezien of dit soort drugs een aparte categorie dient te vormen in de Opiumwet. Nieuw op de markt verschijnende drugs, zoals ecodrugs, dienen slechts

met grote terughoudendheid op de lijst van verboden stoffen te worden geplaatst. De praktijk laat zien dat de daaruit voortvloeiende criminalisering niet altijd tot de gewenste effecten leidt.

150. Voor de relatief kleine groep van 5.000 extreem problematische harddruggebruikers dient, op grond van het advies van de Gezondheidsraad, heroïneverstrekkingsexperimenten te worden opgezet. Deze moeten worden gekoppeld aan de functionele infrastructuur van de hulpverlening. Decriminalisering van harddrugs is niet aan de orde. Dat kan pas overwogen worden na diepgaand internationaal onderzoek naar de maatschappelijke consequenties.
151. Alcoholisme vormt met meer dan 500.000 probleemdrinkers (8 glazen of meer per dag) en meer dan 100.000 alcoholisten (16 glazen of meer per dag) een omvangrijk probleem. Overmatig drankgebruik leidt tot allerlei ziekten, verkeersongelukken, geweld en overlast. Er overlijden meer mensen door alcohol dan door drugs. Het dient daarom sterker ontmoedigd te worden. De voorlichting over de schadelijke effecten van overmatig alcoholgebruik dient te verbeteren.

Gehandicapten en chronisch zieken

152. Mensen met een handicap moeten een volwaardig en normaal leven kunnen leiden. Betutteling helpt daarbij niet, gelijke kansen en rechten en aangepaste voorzieningen wel. De overheid moet die voorwaarden scheppen zodat mensen met een handicap een eigen plek in de samenleving kunnen vinden.
153. Mensen met een verstandelijke handicap hebben net als ieder ander recht op een zo gewoon mogelijk leven, wonen en werken. Derhalve is D66 voorstander van een substantiële versterking van de ambulante zorg en dienstverlening in de zorg voor mensen met een verstandelijke handicap.
154. Een fundamentele heroriëntatie op de structuur van de verstandelijk gehandicaptenzorg is gewenst. Betere randvoorwaarden worden gecreëerd voor kwalitatief en kwantitatief verantwoorde zorg, die tegemoet komt aan de eisen van cliënten.
155. Mensen met een handicap en mensen met een chronische ziekte hebben recht op goede zorg, toegang tot het reguliere onderwijs, betaalde arbeid, toegang tot de openbare ruimte en het openbaar vervoer en op wonen in de bestaande woonwijken, zo nodig in een aangepaste woning. Gehandicapte kinderen hebben zo veel mogelijk recht op een plek in de reguliere kinderopvang.
156. Een lichamelijke of geestelijke handicap mag een volwaardige plaats in onze samenleving nooit in de weg staan. Waar mensen met een handicap hulp nodig hebben om zelfstandig te kunnen leven, mogen daarvoor geen barrières bestaan of worden opgeworpen. Een goede registratie van gehandicapte werkzoekenden is noodzakelijk. Bedoelde registratie moet in overeenstemming zijn met de privacywetgeving. Werkgevers moeten goed geïnformeerd zijn over het bestand aan gehandicapte werkzoekenden. Ondersteuning van gehandicapten bij het zoeken naar werk is gewenst.
157. Mensen met een handicap moeten toegang hebben tot moderne technologische voorzieningen en elektronische diensten. Televisieprogramma's moeten meer toegankelijk gemaakt worden voor doven. De gebarentaal moet erkend worden.
158. Gehandicapten en chronisch zieken moeten opgenomen worden in de Algemene Wet Gelijke Behandeling. Daarmee kunnen zij ook op basis van wetgeving gelijke rechten afdwingen.
159. In het sportbeleid moet veel meer aandacht worden besteed aan de deelname van valide en minder valide sporters aan zowel de topsport als de breedtesport.

Gezondheidsethiek

160. Voor D66 is zelfbeschikking een leidend beginsel in de zorg. De overheid dient zich zeer terughoudend op te stellen. Hulpvrager en hulpverlener bepalen welke zorg wenselijk is. Alleen overwegingen van zwaarwegend algemeen belang of schade aan een ander of de gemeenschap rechtvaardigen een beperking van het honoreren van deze zorgvraag.

161. D66 wijst instrumenteel gebruik van menselijk leven, zoals het laten ontstaan van een foetus voor transplantatiedoeleinden, van de hand. D66 is tegen het klonen van mensen.

Euthanasie en stervensbegeleiding

162. D66 zal zich met kracht inspannen om in de volgende kabinetsperiode een rechtvaardigheidsgrond in het Wetboek van Strafrecht opgenomen te krijgen voor door geneeskundigen, met inachtneming van alle zorgvuldigheidseisen, verleende "hulp bij zelfdoding" en verleende medewerking aan een "uitdrukkelijk en ernstig verlangen naar actieve levensbeëindiging". Indien iemand uit vrije wil het eigen lijden ondraaglijk acht en op grond daarvan een wens tot actieve levensbeëindiging kenbaar maakt of middelen tot zelfdoding vraagt, dan dient deze zelfbeschikking in beginsel te worden gehonoreerd. Levensbeëindiging op verzoek kan slechts tot stand komen in de relatie hulpvrager/arts en uitsluitend indien de daarvoor vastgestelde procedures in acht worden genomen. De arts dient bij hulpvragen ruimere consultatiemogelijkheden vooraf te krijgen. Een echt vrije keuze voor levensbeëindiging op verzoek is alleen mogelijk bij optimale palliatieve (lijden verlichtende) en het sterven begeleidende zorg, mits daarin de mogelijkheid van levensbeëindiging op verzoek is begrepen; zij vullen elkaar aan.
163. D66 zal zich inzetten voor de verbetering van palliatieve zorg. Artsen en verplegenden dienen al in de opleiding vertrouwd te raken met de mogelijkheden van palliatieve zorg.

Human Genome Project

164. Het in een databestand vastleggen van de soorten menselijke genen is een goede zaak, mits die informatie voor iedereen vrij toegankelijk is. Genetisch materiaal mag alleen voor medisch onderzoek gebruikt worden, indien vooraf toestemming verleend is door de betrokkenen waarvan het materiaal afkomstig is. Patentering van deze informatie door instituten of bedrijven met winstoogmerk moet worden verboden. De privacy van degenen waarbij een bepaald gen is geïdentificeerd moet worden gewaarborgd.

Nieuwe technologische mogelijkheden

165. Een permanente maatschappelijke discussie over wetenschappelijke mogelijkheden en (on)wenselijke toepassingen van medisch handelen is geboden. De overheid dient deze discussie te stimuleren en te faciliteren. Voor vergoeding van nieuwe medische behandelingen, instrumenten of geneesmiddelen wordt een (kosten)effectiviteitsrapportage verplicht.

Medische gegevens

166. Bij de herziening van de privacywetgeving moeten regels worden gesteld over de uitwisseling van medische gegevens binnen financiële- en (zorg)verzekeringsinstellingen die in één concern opereren.
167. Kinderen moeten ook bij anonieme sperma- of eiceldonatie kunnen beschikken over de genetische informatie van hun ouders. Daarnaast dient aan kinderen, indien zij daar prijs op stellen, informatie over hun biologische ouders verstrekt worden.
168. Deelname aan genetische screening mag alleen plaatsvinden op basis van vrijwilligheid waarbij de privacy moet worden gewaarborgd.
169. De wetgeving dient met spoed te worden aangepast aan de Europese Bio-ethische Conventie, met name op het punt van het verbod op genetische discriminatie.

V. Cultuur als ruggengraat

170. Een samenleving die in ijtempo verandert moet vorm blijven geven aan dat wat mensen bindt en van waarde is. Dat vraagt om gezamenlijke inspanningen om invulling te geven aan samenhang en cohesie, saamhorigheid en tolerantie, maar ook bezinning en reflectie. Cultuur is de levensstijl van een samenleving. We moeten werken aan een cultureel klimaat dat mensen aanmoedigt en houvast biedt om zelfstandig te bepalen wat voor hen van waarde is, wat ze delen en wat ze willen ontdekken. En zo is cultuur ook de manier waarop een gemeenschap omgaat met zijn ouderen, zieken en zwakken, armen, vreemdelingen. Dit vereist aandacht voor zingevingsvragen en voor mensen en groepen die zich hierop richten.
171. Aandacht voor de cultuur betekent ook interesse en zorg voor het verleden en de vormgeving van het heden; archeologie, monumenten en cultuurlandschappen, maar ook voor de gearchiveerde geschiedenis. Het vraagt om ruimte en ondersteuning van kunst en literatuur van verschillende aard, een geschakeerd aanbod van cultuuruitingen, allerhande voorzieningen, goed opgeleide kunstenaars die in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien, mogelijkheden om zelf kunst te beoefenen en een veelzijdig en betrouwbaar aanbod van informatie.

Investeren in culturele infrastructuur

172. Er staan een groot aantal investeringen in de infrastructuur van Nederland op stapel. In bebouwing, rail en wegen, onderwijs en kennis. Maar investeren in infrastructuur vraagt ook om een extra investering in cultuur; in ons cultureel erfgoed, de kunsten; in educatie en opleidingen; informatievoorzieningen en de media. Een groot deel van die investeringen wordt door particulieren gedaan. De markt voor kunst en cultuur groeit, maar de subsidies moeten met de markt meegroeien. Om de markt aan te jagen, kwaliteit te garanderen, nieuwe cultuuruitingen een kans te geven en kostbare cultuuruitingen in stand en toegankelijk te houden. Podiumkunsten, film en musea horen zonder restricties onder het lage BTW-tarief te vallen.
173. Overheid en politiek hebben de taak zich actief met cultuur te bemoeien. Niet inhoudelijk, wel ondersteunend in financiële en infrastructurele zin. De markt alleen is niet voldoende als cultuurpolitiek instrument, want cultuur is geen luxe-artikel maar een levensbehoefte. D66 wil in zijn cultuurpolitiek de markt corrigeren uit overwegingen van kwaliteit, spreiding en participatie, omwille van een pluriforme samenleving en een maximale vrijheid van meningsuiting en meningsvorming.

Cultuur vraagt dagelijks onderhoud

174. Cultuur is ook de manier waarop een gemeenschap omgaat met taal, beelden, muziek, expressie, omgangsvormen en met zijn verleden. En die cultuuruitingen vragen om dagelijks onderhoud. Dat betekent zorgvuldig omgaan met onze taal, maar ook het opleiden van bekwame vakmensen die inhoud kunnen geven aan de cultuur. Want het zijn de schrijvers, musici, acteurs, dansers, beeldend kunstenaars, vormgevers en architecten, journalisten en regisseurs die uiteindelijk bepalen wat het beeld van onze samenleving is. Daarom moet de kwaliteit van het kunstvakonderwijs omhoog. Jongeren moeten een gedegen vakopleiding kunnen volgen en er moet aandacht zijn voor talent. Dat vraagt om reorganisatie van het aanbod van het kunstvakonderwijs zonder daarop te bezuinigen.
175. Jonge kunstenaars hebben met de Wet Inkomensvoorziening Kunstenaars financiële ruimte gekregen om in een aantal jaren een eigen beroepspraktijk op te zetten. Deze regeling zal echter veel meer effect sorteren met een beter afgestemd flankerend beleid. De fondsen dienen meer middelen te oormerken voor jonge kunstenaars en het budget van het Fonds voor de Podiumkunsten dat nieuwe theaterinitiatieven ondersteunt moet worden verhoogd.

Aandacht voor de culturele broedplaatsen

176. Steden zijn broedplaatsen van cultuur. De cultuur gedijt in steden waar wordt gebouwd aan de culturele infrastructuur, waar nieuwe initiatieven de ruimte krijgen en waar culturele netwerken tot stand komen. Het Rijk dient steden die cultuur een dominante plek willen geven in het dagelijkse

leven optimaal te ondersteunen. Dat kan door gezamenlijk op te trekken en het afsluiten van convenanten over culturele initiatieven en activiteiten zoals dezer jaren voor het eerst is gebeurd. Maar er is ook een betere afstemming tussen landelijk aanbod en voorzieningen en de wensen en behoeften van steden en regio's nodig. In 2001 moet Rotterdam Culturele Hoofdstad van Europa worden. Ook het platteland is een culturele broedplaats. Met name de streekgebonden kunst en cultuur is sterk ontwikkeld en is erg belangrijk voor de identiteit van de plattelandsgebieden en hun inwoners. Ook deze vorm van cultuur moet blijvend ondersteund worden door een op maatwerk gestoeld cultureel netwerk.

Toneel en theater

177. Veel stadsschouwburgen buiten de Randstad hebben moeite om interessante voorstellingen aan te trekken. De reisverplichting voor grote gezelschappen helpt daarbij niet veel. Het programmeringsfonds dat schouwburgen financieel steunt, biedt wel soelaas en zou moeten worden versterkt. Nagegaan moet worden of meer podia vaste bespelers kunnen krijgen. Een eigen gezelschap is een stimulans voor het culturele leven in de stad en de regio.

Kennis maken met cultuur

178. Het is van groot belang dat mensen van jongs af aan regelmatig kennis maken met cultuur. In hun leefomgeving, in het onderwijs en via de media. Een infrastructuur van allerhande culturele voorzieningen, nationaal, maar vooral ook op plaatselijk niveau is daarvoor voorwaarde.
179. Om kinderen in aanraking te brengen met cultuur is versterking van de relatie tussen het onderwijs en culturele instellingen nodig. Naast het programma Cultuur en School dat gezamenlijke initiatieven van scholen en instellingen ondersteunt moet de kunstzinnige vorming en kunsteducatie worden versterkt. Musea moeten voor jongeren tot 21 jaar gratis toegankelijk worden. De publieke omroep dient culturele programmering voor jongeren een hogere prioriteit te geven.

Zelf cultuur beoefenen

180. Bijna zes miljoen mensen doen iets met cultuur. Ze zijn geïnteresseerd en actief betrokken bij kunstvormen, vrijwilliger bij allerlei activiteiten, of ze beoefenen zelf de kunsten. De financiële ondersteuning van de amateuristische kunstbeoefening en de bibliotheken heeft de afgelopen jaren onder druk gestaan. Daarmee dreigt een fundament voor actieve deelname aan cultuur te verbloeden. Instandhouding van diversiteit en beweging in de amateurkunst moet prioriteit hebben in een samenleving waarin cultuur een onmisbaar element is van het dagelijks leven. Het nieuwe Fonds voor de Amateurkunst moet meer armslag krijgen. Bibliotheken moeten veel nadrukkelijker multimediale culturele en educatieve informatiecentra worden. Het in het openbaar beoefenen van cultuur moet ook op zondagochtend mogelijk zijn. Daarom moet het verbod op openbare bijeenkomsten ter vermaak op zondag voor 13.00 uur afgeschaft worden.

De Friese taal bevorderen

- 181.a De positie van het Fries als tweede rijkstaal blijft gewaarborgd en wordt versterkt in het kader van het Europees beleid voor het behoud van kleine talen in Europa. In de Grondwet komt te staan: 'De bevordering van het gebruik van de Nederlandse en de Friese taal is voorwerp van zorg van de overheid.'
- 181.b *De posysje fan it Frysk bliuwt garandearre as twadde rykstaal en wurdt fuortsterke yn it ramt fan it Europeesk belied foar it behâld fan lytse talen yn Europa. Yn de Grûndwet komt te stean: 'It befoarderejen fan it gebrûk fan de Nederlânske en Fryske taal is ûnderwerp fan soarch fan de oerheid.'*

Variatie in cultuur

182. Er moet meer ruimte komen voor eigen cultuuruitingen van migranten, voor uitwisseling en samenspel tussen de verschillende culturen. Maar ook de inbreng van migranten aan cultuur en media in den brede moet worden versterkt. Kunstvakopleidingen moeten zich nadrukkelijk richten op scholing van migranten. Instellingen als musea en de publieke omroep dienen de veelkleurigheid van de samenleving te weerspiegelen, zowel in programmering als in personeel. Vooral op regionaal en lokaal niveau kunnen oude en nieuwe media worden ingezet voor de deelname van

minderheden aan cultuur en samenleving.

Het decor van Nederland

183. Nederland is een culturele schepping van de eerste orde. Stedenbouw, infrastructuur en landschapsbeheer bepalen het beeld van ons land en vormen het levende decor van onze samenleving. De kwaliteit van het beheer van het cultureel erfgoed - onze monumenten, stadsgezichten, cultuurlandschappen en historisch geografische en archeologische relictten - en de wijze waarop wij de komende decennia vorm zullen geven aan de verstedelijking en de versterking van de infrastructuur zijn zeer bepalend voor de kwaliteit van onze leefomgeving.

Monumenten in gebruik

184. Deze jaren worden de grootste achterstanden in de restauratie van rijksmonumenten weggewerkt, maar deze inhaalslag is pas het begin. Als vervolg hierop is een forse investering in de restauratie en het onderhoud van monumenten noodzakelijk. Die investeringen zullen voor een groot deel door particulieren worden gedaan, omdat veel monumenten ook economisch waarde hebben. Rijkssubsidie jaagt die investeringen aan en is in deze sector zeer effectief. Een gemeenschappelijke inspanning van overheid en markt de komende vijftien jaar kan zeker stellen dat onze monumenten een beeldbepalende rol blijven spelen. Niet als decor van het verleden, maar vooral voor gebruik in het heden. Daarbij moet de toegankelijkheid van monumenten voor het publiek gestimuleerd worden.

Het bodemarchief

185. Een aanzienlijk deel van de geschiedenis ligt opgeslagen in de bodem van ons land. Bijzondere aardkundige waarden dienen onderkend en soms beschermd te worden. Het archeologisch erfgoed wordt steeds vaker bedreigd nu Nederland op de schop gaat. Er zijn daarom bestuurlijke en financiële instrumenten nodig om het archeologisch belang mee te laten wegen in besluiten over nieuwe bouwlocaties voor wonen en werken, intensivering van de recreatie en de landbouw en grote infrastructurele werken. Archeologisch onderzoek, conservering of opgraving moet deel uitmaken van de planvorming bij ruimtelijke activiteiten. De kosten, waarbij inbegrepen de kosten voor het uitwerken van de verzamelde gegevens, moeten gedragen worden door de initiatiefnemer. D66 is daarom voorstander van een snelle ratificatie van het verdrag van Malta.

De collectie Nederland

186. Musea en archieven herbergen een schat aan informatie over de geschiedenis van Nederland en een hoogstaand overzicht van kunst en cultuur. De toegankelijkheid van de collecties is echter nog lang niet optimaal, alleen al door een te gebrekkige selectie van wat van waarde is. Musea moeten op veel grotere schaal gaan samenwerken, zowel bij het beheer, het aankoopbeleid als bij uitwisseling van collecties. Musea moeten hun depots actiever gaan inzetten. Het concept van De Collectie Nederland moet de komende jaren ook in de praktijk gaan werken. Een Rijksaankoopfonds moet het mogelijk maken voor Nederland unieke kunstwerken te behouden.
187. Er is een extra inspanning nodig om collecties te conserveren en archieven te digitaliseren en hun toegankelijkheid te vergroten door gebruik te maken van elektronische dienstverlening. De conserveringsachterstanden bij film, televisie en papier dienen met voorrang te worden ingelopen. De digitale bestanden moeten actief worden opgesteld.
188. Cultuur en kunst kosten geld. Veel geld. Ook in die zin is het kunst- en cultuurbeleid een kerntaak van de overheid. Thans gaat 0,4 procent van de rijksbegroting naar kunst en cultuur. Dat moet aanzienlijk worden verhoogd, o.a. voor uitvoering van de WIK in de oorspronkelijke vorm, voor cultuureducatie in en rond het onderwijs, voor uitvoering van het Strategisch Plan Monumentenzorg, voor het behoud van verzamelingen, voor ons internationale kunst- en cultuurbeleid en voor het geleidelijk doen verdwijnen van de afhankelijkheid van de publieke omroep van reclameinkomsten.

Een gevarieerd informatie-aanbod

189. Nieuwe media verwerven zich een steeds belangrijker plaats in de informatievoorziening, maar ook bij de traditionele media, vooral bij de omroep, doen zich grote veranderingen voor. Liberalisering en vermindering van de distributieschaarste heeft tot een groot aanbod van commerciële radio en televisie geleid, zowel landelijk als regionaal. De publieke omroep heeft een ingrijpende reorganisatie doorgemaakt. In de meeste provincies is publieke televisie van start gegaan. Via de satelliet worden Nederlandse programma's verspreid voor Nederlanders in het buitenland.
190. Een gevarieerd, betrouwbaar en toegankelijk aanbod van informatie is een publiek belang. Zeker nu het overgrote deel van de informatievoorziening wordt verzorgd door de markt waarin dagbladen, tijdschriften, boeken, steeds meer radio en televisie, internet en de kabel commercieel worden geëxploiteerd, is ordening van de informatiemarkt soms noodzakelijk. Daarbij gaat het vanuit de wens van een pluriform aanbod zowel om het tegengaan van machtsconcentraties als het tijdelijk toestaan van prijsafspraken in bijvoorbeeld de dagbladen- en boekenbranche.
191. Voor een goede informatievoorziening is het van belang dat door efficiënter gebruik en technische vernieuwing van distributiekkanalen als kabel en ether de verspreiding van omroep en elektronische diensten verbetert. De overheid moet het voortouw nemen bij de digitalisering van de ether. Vrijkomende frequenties kunnen geclausuleerd worden geveild. De publieke omroep heeft de kennis en de inhoud om een belangrijke rol te spelen bij het ontwikkelen van nieuwe elektronische diensten.

Film en televisieproductie versterken

192. Een sterke en creatieve audiovisuele sector is voorwaarde voor informatievoorziening van hoge kwaliteit. De komst van commerciële omroep heeft een flinke impuls gegeven aan deze sector. Daarnaast moeten onafhankelijke televisieproducenten nauw betrokken blijven bij het ontwikkelen en produceren van programma's van de publieke omroep. Samenwerking tussen de publieke omroep en de filmsector moet uitmonden in een regelmatig aanbod van Nederlandse films op televisie. De publieke omroepen in Europa moeten uitwisseling van films en drama bevorderen.
193. Zonder particuliere investeringen blijft de filmsector een kwijnend bestaan leiden. Daarom moeten investeerders met fiscale maatregelen, de oprichting van een participatiemaatschappij en financiële ondersteuning door de overheid van filmproducties gestimuleerd worden te beleggen in de Nederlandse film.

Een slagvaardige publieke omroep voor iedereen

194. De publieke omroep is na de reorganisatie in de gelegenheid aan te tonen dat de nieuwe organisatie slagvaardig en financieel gezond kan opereren. En dat zij vanuit de publieke taakstelling onderscheidend kan programmeren voor een breed publiek. De omroepverenigingen moeten aantonen dat zij hun nieuwe rol in het publiek bestel met verve en voldoende draagvlak kunnen vervullen.
195. De huidige omvang van de landelijke publieke omroep biedt de mogelijkheid om onderscheidend te programmeren voor een breed en gevarieerd publiek. Dit gebeurt nog in onvoldoende mate. Het is de vraag of deze omvang gehandhaafd moet blijven als de publieke omroep niet in staat blijkt tot een kwalitatief betere en meer gedifferentieerde programmering te komen en daarmee een relevant deel van de bevolking te bereiken. Omroepverenigingen dienen een grotere bijdrage te gaan leveren in de financiering van de programma's.
196. Na afloop van de huidige concessieperiode zal wettelijk een concessie worden verleend aan de publieke omroep als geheel. De ruggengraat van die concessie is de publieke opdracht waaraan de omroep periodiek getoetst kan worden. Het is van groot belang dat de publieke omroep haar programmering nadrukkelijker op jongeren en migranten gaat richten en dat er meer aandacht komt voor cultuur, educatie en wetenschap.
197. De toekomst van de publieke omroep mag niet afhankelijk zijn van reclame op radio en televisie. Inkomsten uit reclame moeten de omroep versterken, niet frustreren. Vergaande commercialisering, sponsoring en overmatige reclame past niet bij publieke omroep en stoot kijkers en

luisteraars af. Nagegaan moet worden hoe de omroep minder afhankelijk daarvan gemaakt kan worden. Gestreefd moet worden naar een publieke radio- en een publieke TV-zender die reclamevrij zijn. Naast de omroepbijdragen moet financiering van de publieke omroep uit algemene middelen mogelijk worden.

198. Met het oog op de langere termijn wordt onderzocht of de omroepbijdrage als grondslag van financiering van de publieke omroep geheel moet worden vervangen door financiering uit de algemene middelen. Gelet op het feit dat inmiddels audio en tv in vrijwel elke woning aanwezig zijn, zou het voordeel van financiering uit de algemene middelen kunnen zijn dat de perceptiekosten voor het ophalen van de omroepbijdragen vervallen, terwijl de individuele bijdrage via de algemene middelen inkomens- afhankelijk is.
199. De Wereldomroep heeft een zelfstandige taak, maar maakt nadrukkelijk onderdeel uit van het publieke bestel. Met behoud van de opdracht om een beeld van Nederland in het buitenland te presenteren en Nederlanders in het buitenland te bedienen is meer samenwerking gewenst tussen de Wereldomroep, landelijke en regionale omroep en het trainingscentrum van de Wereldomroep en de MediaAcademie. De steun aan het Radio Nederland Training Centre en de Stichting Communicatie Ontwikkelingssamenwerking moet worden uitgebreid om in het licht van de ondersteuning van vrije media in de derde wereld journalisten en RTV-medewerkers te scholen.
200. Regionale en lokale omroepen voorzien in een duidelijke behoefte aan informatie over stad en streek. Gemeenten moeten meer mogelijkheden krijgen om lokale radio en televisie financieel te ondersteunen. Gezonde samenwerking tussen de landelijke en de regionale publieke omroepen op het gebied van de programmering en bij de advertentiewerving is voorwaarde voor de verdere ontwikkeling van een geschakeerd aanbod van publieke informatievoorziening.

VI. Kennis is een groot goed

201. Van onderwijs wordt veel verwacht. En dat is terecht. Goed onderwijs creëert kansen door ontplooiing van talent en verwerving van kennis. Onderwijs is emancipatie. En dan gaat het niet alleen om het overdragen van vaardigheden en kennis. Het leren zelf moet voor scholieren een uitdaging worden. Onderwijs moet nieuwsgierig maken, leerlingen aansporen om een leven lang nieuwe kennis en kunde te vergaren, zich bij te scholen en zich te verdiepen in nieuwe ontwikkelingen. Docenten moeten bekwaam én bevoegd zijn. Die bekwaamheid moet gedurende hun gehele beroepsleven op peil worden gehouden. Binnen het onderwijsbestel moet samenhang bestaan tussen schooltypen en schoolniveaus, om de doorstroming te bevorderen en het wisselen van schooltypen te vereenvoudigen. Diploma's moeten helder zijn in hun betekenis voor de verkrijger en voor de arbeidsmarkt. Leerlingen, of ze nu met achterstanden kampen of begiftigd zijn met extra talent, moeten geen onnodige hindernissen vinden op hun weg door het onderwijs. Beter nog, het onderwijs moet hen stimuleren de best mogelijke weg te vinden door extra ondersteuning en zo nodig extra financiële middelen.

Meer investeren in onderwijs

202. We geven te weinig geld uit aan onderwijs. Internationaal zelfs onder de norm. Vooral het primair en voortgezet onderwijs zijn onderbedeeld. Dat is zeer zorgelijk en staat haaks op de aanspraken die we op het onderwijs doen. Nederland moet dan ook weer snel meer gaan investeren in het onderwijs, waarbij het basisonderwijs, het beroepsonderwijs en het algemeen voortgezet onderwijs voorrang krijgen. We moeten de groepen verkleinen, de voorzieningen moderniseren en de positie van de leerkracht maatschappelijk en financieel verbeteren o.a. door verhoging van het salarisniveau.

Leraren

203. D66 wil meer investeren in de leerkrachten, in hun vakkennis en in hun didactische bekwaamheden. Zij dienen uitgerust te zijn met didactische vaardigheden om met meerdere culturen om te kunnen gaan. Bijscholing moet in het personeelsbeleid en in de salariering beloond worden. Daarvoor is registratie van de bijscholing nodig. Een op maat gesneden bijscholing moet de leraar de gelegenheid geven gemakkelijker door te stromen naar de andere functies in of buiten het onderwijs. De positie van de schoolleider moet worden opgewaardeerd. D66 ondersteunt de terugkeer van de vakleerkracht in het basisonderwijs. Zowel voor lichamelijke opvoeding, als voor de creatieve vakken. Daarnaast moet meer worden geïnvesteerd in lerarenopleidingen om voldoende goede docenten in de toekomst te kunnen waarborgen.

Zekerheid en voldoende bekostiging

204. Het bewaken van de kwaliteit, de samenhang van de voorzieningen, de toegankelijkheid en de financiering van het onderwijs zijn en blijven kerntaken van de overheid. De afgelopen jaren hebben naast vernieuwing veel onrust en onzekerheid gebracht voor de scholen. Die onrust willen we wegnemen door scholen voldoende bevoegdheden te geven en de financiering eindelijk goed te regelen. Dan kunnen de scholen zich concentreren op hun kerntaken.
205. Decentralisatie van onderwijstaken ontslaat de overheid niet van de plicht de kosten van het funderend onderwijs volledig voor haar rekening te nemen. Het onderwijs aan leerplichtige leerlingen is en blijft een basisvoorziening voor allen, die betaald wordt uit de algemene middelen. Sponsoring door bedrijven is geen aanvaardbaar alternatief. Ouderbijdragen mogen niet de kwaliteit van het onderwijs gaan bepalen. Gelijke en adequate bekostiging zorgt ervoor dat alle leerlingen optimale kansen krijgen voor succesvolle deelname aan het onderwijs.
206. Extra inspanningen van scholen als begeleiding van kinderen uit het speciaal onderwijs, buitenschoolse opvang en voorschoolse educatie kunnen niet uit het reguliere onderwijsbudget betaald worden. Tegenover extra inspanningen horen evenredige financiële vergoedingen te staan.

Decentralisatie en deregulering

207. De decentralisatie van onderwijstaken verloopt te eenzijdig. Niet de school zelf, maar steeds meer instellingen buiten de school, hebben taken en bevoegdheden gekregen op het gebied van onderwijs: procesmanagers, begeleidingscommissies en onderzoeksbureaus. Dat moet veranderen. Decentralisatie is volgens D66 versterking van de positie van de scholen. Daar moeten taken en middelen naar toe.
208. Door deregulering hebben gemeenten de verantwoordelijkheid voor huisvesting, schoolbegeleiding en onderwijs-achterstandsbeleid gekregen, maar de bureaucratie is daarmee niet echt verminderd. Dat zal dus de volgende stap moeten zijn. Daarvoor is het nodig dat de overheid duidelijk maakt wat zij van de scholen verwacht en waar zij scholen op zal aanspreken. De kerndoelen zullen dan ook duidelijker moeten aangeven wat de leerlingen aan het einde van de basisschool moeten kennen en kunnen om naar het vervolgonderwijs te gaan. De kerndoelen dienen overigens genoeg ruimte te bieden aan de basisscholen om hun eigen karakter te waarborgen. Er dienen voldoende middelen beschikbaar te zijn om onderwijstaken te kunnen vervullen (materiële bekostiging). Het rijk heeft veel te weinig middelen voor huisvesting naar de gemeenten gedecentraliseerd. D66 wil dat er een extra investeringsimpuls voor de onderwijshuisvesting komt.

Methoden

209. Scholen moeten meer inzicht hebben in de kwaliteit van nieuwe onderwijsmethoden. Niet alleen vanwege de investering, maar ook omdat methoden in grote mate de kwaliteit van het onderwijsprogramma bepalen. Nog steeds zijn er ondeugdelijke methoden in omloop.

Goed onderwijs begint aan de basis

210. De voor- en vroegschoolse fase blijkt steeds belangrijker voor een goede onderwijsstart. Daarin kan voorkomen worden dat kinderen met een sociale en/of een taal- en rekenachterstand aan het reguliere onderwijs beginnen. Het moet vanzelfsprekend worden dat kinderen op driejarige leeftijd naar de peuterspeelzaal gaan, en dat er kwaliteitseisen aan de peuterspeelzaal gesteld worden, waarbij te denken valt aan groepsmaat, bevoegdheid leid(st)ers, inrichting, gebouw.
211. Het basisonderwijs vormt het fundament van ieders verdere schoolopleiding en maatschappelijke loopbaan. Dat fundament moet dus stevig zijn. De basisschool is op dit moment onvoldoende in staat om de taken die zij opgedragen krijgt naar behoren uit te voeren. Zo wordt van scholen gevraagd dat zij kinderen individueel benaderen, dat zij kinderen ook extra hulp en aandacht geven indien nodig. Scholen moeten kinderen leren omgaan met de nieuwe media. Bovendien moeten de scholen grote groepen kinderen die voorheen in het speciaal onderwijs zaten naar behoren opvangen. Scholen moeten dus beter worden toegerust. De klassen zullen kleiner moeten, de leraren beter opgeleid en voortdurend bijgeschoold en de scholen zullen afdoende bekostigd moeten worden. Bijzonder getalenteerde leerlingen krijgen de kans verder te komen.

Weer samen naar school

212. Kinderen moeten zo veel mogelijk onderwijs op maat krijgen in de eigen omgeving en op een reguliere school. Wanneer het regulier onderwijs niet in staat is die hulp ook daadwerkelijk te bieden dan moet die hulp door het speciaal onderwijs worden geboden. De toename van wachtlijsten voor het speciaal onderwijs is voor D66 onacceptabel. Waar nodig moet de opvangcapaciteit uitgebreid worden.

Voortgezet onderwijs

213. De basisvorming is voor veel vbo-leerlingen te theoretisch. Tegelijkertijd is er te weinig ruimte voor voldoende praktijklessen. De theorie van de basisvorming dient dan ook vervlochten te worden in de praktijkvakken.
214. Met de tweede fase voortgezet onderwijs, is een veelbelovende hervorming van het voortgezet onderwijs in gang gezet. We zullen zeer zorgvuldig moeten omgaan met de invoering. Goede bijscholing van de leraren is noodzakelijk. Voorkomen moet worden dat onder tijdsdruk ontwikkelde methoden door hun gebrekkige kwaliteiten het proces frustreren. Een stapsgewijze invoering

van de tweede fase is beter dan een overhaaste maar onverantwoorde invoering in een keer.

- 215. Het moet mogelijk blijven door te stromen naar hoger of over te stappen naar ander onderwijs.
- 216. Leerlingen in het middelbaar en hoger beroepsonderwijs moeten meer in contact komen met het bedrijfsleven.

Betere opvang door integratie

- 217. Op lokaal niveau worden succesvolle pogingen ondernomen om onderwijs, kinderopvang, hulpverlening, sport en culturele activiteiten dichter bij elkaar te brengen. Soms gebeurt dat door een goede afstemming van de taken van alle betrokken instellingen; dit wordt ondersteund door het ontschotten van de bestaande financieringsstromen. Soms door scholen in de gelegenheid te stellen een beperkt aantal diensten van bijv. sportclubs en muziekscholen op de eigen scholen aan te bieden zoals in Almere; soms door daadwerkelijk alle instellingen die met opvang en opvoeding te maken hebben in één gebouw onder te brengen, zoals in de Vensterschool in Groningen. D66 is van mening dat de komende jaren ontwikkelingsruimte gegeven moet worden aan dergelijke uiteenlopende lokale initiatieven voor beter onderwijs zonder dat nu al de voorkeur voor een van deze modellen wordt uitgesproken.
- 218. Scholen kunnen tegen betaling extra onderwijs bieden als extra (examen)vakken, extra talen, voor levensbeschouwelijke vorming, muzikale of kunstzinnige vorming en handenarbeid.

Jeugdbeleid

- 219. Jongeren moet de mogelijkheid worden geboden zich te ontplooiën tot zelfstandige en actieve deelnemers aan het maatschappelijke leven. Ze moeten meer worden betrokken bij beleidsvorming, zeker bij zaken die hen rechtstreeks aangaan. Om te komen tot een integraal jeugdbeleid is samenwerking nodig tussen voorziening die zich bezig houden met jongeren, zoals m.b.t. onderwijs, arbeid, welzijn en zorg. Preventie is een belangrijk onderdeel van jeugdbeleid: een goed klimaat voor jongeren, voorlichting en informatie moeten leiden tot zelfredzaamheid en problemen voorkomen.
- 220. Voor jongeren die in problemen komen moet regionaal een samenhangend stelsel van hulpbronnen beschikbaar zijn met een duidelijke herkenbare toegang, het Bureau Jeugdzorg. Binnen het Bureau Jeugdzorg zijn Jeugdbescherming, Jeugd GGZ en Jeugdhulpverlening geïntegreerd en vindt objectieve en onafhankelijke indicatie en zorgtoewijzing plaats. Waar bestaande wet- en regelgeving het proces van integratie in de weg staan, dienen aanpassingen plaats te vinden. Op termijn is een fundamentele herbezinning nodig, die er toe leidt dat het gehele stelsel onder een eenvoudig wettelijk, financieel en bestuurlijk regime gaat vallen.
- 221. Belangrijke aandachtspunten zijn verder: een adequate, efficiënte en vraaggerichte hulp, die in een zo vroeg mogelijk stadium wordt ingezet, bij voorkeur in de gezinssituatie; de verbetering van de positie van de cliënt; een goede aansluiting op het lokale jeugdbeleid; afstemming met bepalende beleidsvelden d.m.v. regiovisies en vooral ook een toereikend budget. Tegen de toenemende criminaliteit moet stevig en direct worden opgetreden. Dit moet gepaard gaan met begeleiding die erop gericht is jongeren weer op het spoor te zetten.

Beroepsonderwijs en volwasseneneducatie

- 222. De financiële positie van veel MBO-scholen is slecht. Er moet dan ook meer geld in het MBO geïnvesteerd worden. Niet alleen om de gebouwen, de apparatuur en het personeel te kunnen bekostigen, maar ook kwalitatief hoogwaardig (financieel) management in ROC's (Regionale Opleidings Centra) te kunnen realiseren. Alleen op deze wijze kan het MBO de aansluiting behouden met de constante vernieuwing in het bedrijfsleven.
- 223. Het beroepsonderwijs levert een grote bijdrage aan de economie van ons land. Het opent werkmogelijkheden voor het praktisch talent. Toch kiezen te weinig scholieren voor technische opleidingen en dat leidt tot tekorten aan gekwalificeerd technisch personeel.
- 224. Werken in een technisch vak moet meer aanzien krijgen. Internationale wederzijdse erkenning van

technische diploma's en certificaten zal daaraan bijdragen. Zowel jongens als meisjes moeten al vanaf het primair onderwijs meer gestimuleerd worden om beta-vakken of technisch onderwijs te volgen.

225. Er is meer oog gekomen voor de waarde van het Voorbereidend Beroeps Onderwijs (VBO) als voorbereiding op de arbeidsmarkt van jongeren met een praktische aanleg. Mavo- en vbo-onderwijs worden op een gelijk niveau gebracht. Dat mag niet ten koste gaan van het aantal uren praktische beroepsvorming. Vooral voor de eventuele doorstroming naar het leerlingwezen is dat een slechte zaak.
226. Omdat werknemers steeds vaker wisselen van beroep en functie dienen beroepsopleidingen breed samengesteld te zijn en in elk geval ook een algemeen technische opleiding aan te bieden. De snelle veranderingen in de techniek vereisen nauwe samenwerking met het bedrijfsleven, voortdurende investeringen in nieuwe apparatuur en adequate gerichte nascholing van docenten.
227. Het beroepsonderwijs moet zich meer gaan richten op volwasseneneducatie en tweede kans onderwijs. De Regionale Opleidingen Centra (ROC's) die zowel het beroepsonderwijs als de volwasseneneducatie omvatten spelen een belangrijke rol bij de terugleiding van werklozen naar de arbeidsmarkt en bij het voorkomen van werkloosheid. De bij wet verplicht gestelde onderwijs-/studie-overeenkomst tussen ROC en onderwijsdeelnemer functioneert naar tevredenheid. Rechten, plichten en verantwoordelijkheden voor school en leerling zijn hierdoor helder vastgelegd.
228. Het zou een goede zaak zijn als ook HBO's, universiteiten en andere onderwijsinstellingen waar niet-leerplichtigen worden opgeleid tot dergelijke overeenkomsten zouden overgaan.
229. Het karakter van werk verandert. Steeds vaker staat niet "de baan" centraal, maar het verrichten van activiteiten. Via elektronische snelwegen, uitbesteding en behoefte aan dienstverlening ontstaat een sterkere vraag naar specialistische vaardigheden en kennis, die vaak door zelfstandige ondernemers wordt aangeboden. Het eigen ondernemerschap wordt steeds interessanter en opleidingen dienen daarmee rekening te houden. Dit kan binnen projectonderwijs, door de integratie van het aanleren van ondernemersvaardigheden in het onderwijs door uitwisseling tussen bedrijf en onderwijs, het verbreden van stagemogelijkheden en het verruimen van het leerlingstelsel.

Computers in het onderwijs

230. Er dreigt een groot tekort aan bèta-wetenschappers en computertechnici in ons land dat het steeds meer moet hebben van een sterke kennisinfrastructuur. Op scholen neemt de belangstelling voor wiskunde en technische vakken verder af, ondanks eerdere actieprogramma's als "kies exact".
231. Bestaande stimuleringsprogramma's (Print en Comenius) om computergebruik in het onderwijs te stimuleren zijn onvoldoende effectief gebleken. Er zijn nog steeds te weinig computers in de school en ze zijn deels verouderd, evenals de software die er op wordt gebruikt. Er is dringend behoefte aan moderne computers om met programma's te kunnen werken die beantwoorden aan de kwaliteitseisen die er nu en in de toekomst aan worden gesteld. Deze programma's moeten in nauwe samenwerking tussen docenten en programmeurs worden ontwikkeld. D66 ondersteunt het meerjaren actieplan "Investeren in Voorsprong" en wil hiervoor de benodigde financiële middelen beschikbaar stellen.
232. D66 is zich bewust van het potentieel van het Internet als informatiesnelweg. Daarom:
- stelt D66 voor een landelijk educatief netwerk op te zetten aansluitend op Internet, zodat alle leerlingen gebruik kunnen maken van e-mail, nieuwsgroepen en het World Wide Web (connectiviteit).
  - wordt teleleren gestimuleerd door het initiatief te nemen de educatieve uitgeverij rond de tafel te krijgen om Nederlands materiaal te ontwikkelen voor het educatieve netwerk en om universiteiten, scholen en publieke omroep te stimuleren via Internet materiaal te publiceren (content).
  - moet er een volledig-interactieve cursus Nederlands beschikbaar komen op Internet, zodat een ieder, waar ook ter wereld, de Nederlandse taal gratis kan leren.

233. Door aanschaf van netwerkcomputers in plaats van PC's kan flink bespaard worden op aanschafkosten en onderhoud. Financiering van de computerinfrastructuur moet uit algemene middelen. De exploitatie van het educatienet zal uit de onderwijsbegroting bekostigd worden.

Schaalvergroting en democratisch functioneren

234. "Grote school"-besturen werken financieel en bedrijfsmatig efficiënt en dat is nodig. Vanuit democratisch oogpunt laat hun functioneren vaak te wensen over. Door schaalvergroting nemen de keuzemogelijkheden voor de gebruikers af. Zijn er problemen over het beleid van het bestuur, dan is er in de buurt vaak geen alternatief voor de gebruiker meer. Hetzelfde geldt voor de inspraak en medezeggenschapsmogelijkheden. "Grote school"-besturen, ver weg, zijn lastig te beïnvloeden en onttrekken zich gemakkelijker aan inspraak en democratische controle.
235. Uit oogpunt van diversiteit van het aanbod, invloed van de gebruikers en representativiteit van het bestuur is het van belang andere, minder ver gaande, vormen van samenwerking en risicospreiding zeker niet uit te sluiten. Te denken valt aan samenwerkingsverbanden en federatieve fusies, waarbij scholen en ouders zeggenschap houden over zaken die de eigen school en het eigen onderwijs betreffen.
236. Leerlingen en studenten moeten ook binnen de school praktisch leren omgaan met democratie, inspraak, medezeggenschap en medeverantwoordelijkheid. Zij dienen serieus te worden genomen in hun ervaringen en uitspraken ten aanzien van de kwaliteit van het onderwijs, de studeerbaarheid van hun opleiding en de onderlinge verhoudingen tussen leerlingen en studenten zelf en tussen hen, de leerkrachten en de leiding. Zij moeten de kans krijgen hieraan mede vorm en sturing te geven.

De school aan de ouders teruggeven

237. D66 wil het onderwijs weer teruggeven aan de burgers. Dat betekent dat alle ouders van kinderen op school het recht moeten hebben deel te nemen aan het bestuur van de instelling. De keuzevrijheid voor zowel openbaar als bijzonder onderwijs dient voor alle ouders gegarandeerd te zijn. De gelijke behandeling van openbaar en bijzonder onderwijs mag niet tot extra bureaucratie leiden. Aan de enorme schaalvergroting, eerst op schoolniveau en nu ook op bestuurlijk niveau, moet een einde komen.
238. D66 stelt vanaf zijn oprichting dat de ouders de dragers van de vrijheid van onderwijs zijn. D66 wil daarom het onderwijs verder democratiseren: de school moet terug aan de ouders. Ouders moeten een doorslaggevende stem hebben over de levensbeschouwelijke en pedagogische richting van de school, over het onderwijs aan hun kinderen, de schaalgrootte en de wijze waarop de school functioneert. Ouders mogen nooit buiten het bestuur gehouden worden. Ook niet wanneer zij de signatuur van de school niet onderschrijven. Wettelijk wordt geregeld dat schoolbesturen van zowel openbaar, wanneer zij verzelfstandigd zijn, als van bijzonder onderwijs in meerderheid uit ouders bestaan.
239. D66 vindt dat de overheid een eenduidige relatie moet hebben met al het onderwijs. Alle schooltypen moeten over dezelfde mogelijkheden beschikken voor goed bestuur: voldoende rijksbegroting, personeelsbeleid, de mogelijkheid om vrijwillige ouderbijdragen te verwerven, reserves en fondsen op te bouwen en samen te werken met scholen van andere signatuur. Wanneer artikel 23 van de Grondwet dat belemmert, dan moet dit worden aangepast. Er wordt voor gewaakt dat altijd voldoende openbaar onderwijs beschikbaar is.

Hoger onderwijs

240. Het opleidingsniveau van de bevolking is sterk toegenomen. Net als in de ons omringende landen volgen velen hoger onderwijs. Dat succes heeft ook keerzijden: de waardering voor andere opleidingen daalt; er is spanning tussen wat studenten kunnen en studie-eisen; er worden kanttekeningen geplaatst bij de kwaliteit van opleidingen door deelnemers en afnemers en er zijn organisatorische en financiële problemen bij het hoger onderwijs.
241. Die problemen lossen we niet op door de toegang tot het hoger onderwijs te bemoeilijken. Iedereen

die aan de toelatingseisen voldoet heeft recht op hoger onderwijs. Wel moeten we het geheel van voortgezet, middelbaar en hoger onderwijs herwaarderen. Herkenbaarheid, afstemming en kwalificatie van de onderwijssoorten en opleidingsprogramma's staan daarbij voorop.

242. In het voortgezet onderwijs ligt de nadruk na en naast algemene vorming op richtinggeving (goede profielen, differentiatie op basis van studiebegeleiding, sturing en studie-advies).
243. De behoefte aan hoger onderwijs zal groot blijven, zowel vanuit de samenleving en de arbeidsmarkt als vanuit de studenten. Er zal dus spanning blijven bestaan tussen aantallen studenten, wensen, eisen en bekostiging. En dat vereist efficiëntie om de verschillende belangen te verenigen. Belangen van studenten die betaalbare, studeerbare, op maat gesneden studies willen volgen, van werkenden en ouderen die zich willen bijscholen. Van bedrijfsleven en overheid die goed gekwalificeerd personeel zoeken. Belangen van universiteiten die naast onderwijs hun wetenschaps- en onderzoekstaak willen verrichten en het belang van de overheid die met eindige financiële middelen verantwoordelijk is voor adequate onderwijsvoorzieningen.
244. Om die belangen te verenigen ziet de overheid er op toe dat de onderwijsinstellingen een divers en flexibel basisaanbod van hogere opleidingen verzorgen dat aansluit op de wensen en capaciteiten van studenten en voldoet aan vergelijkbare kwalificatienormen en aan de behoeften van de arbeidsmarkt.
245. Hoger onderwijsinstellingen moeten de vrijheid hebben zelfstandig hun onderwijs en onderzoek in te richten en de bestuursvorm te kiezen die bij de eigen traditie en het eigen werkklimaat past. Daarvoor is versoepeling van wet en regelgeving nodig. Het gaat daarbij met name om uniformiteitseisen en de bekostiging van het hoger onderwijs. De overheid controleert, rekent instellingen af op het nakomen van aangepaste verplichtingen, waarborgt de kwaliteit van onderwijs en onderzoek en de efficiëntie van het bestuurlijk apparaat.
246. Grotere autonomie moet gepaard gaan met samenwerking en afstemming onderling en met de omgeving. Instellingen moeten bovendien de betrokkenheid van studenten en docenten bij de kwaliteit van de studieprogramma's vergroten.
247. De universiteiten onderscheiden zich van het hoger beroepsonderwijs door een wettelijk omschreven en publiek gefinancierde wetenschappelijke opdracht. Wetenschappelijk en hoger beroepsonderwijs blijven naast elkaar bestaan, maar zullen - in ieder geval op regionaal niveau - tot samenwerking en afstemming van de onderwijsprogramma's komen.

Toelating en selectie

248. Iedereen met een gekwalificeerde vooropleiding moet naar het hoger onderwijs kunnen. Selectie vindt plaats na het eerste propaedeutische jaar, dat vooral oriënterend moet zijn. De instellingen spelen een grotere rol bij die selectie. Naast studieprestaties dienen ook motivatie, werkervaring en sociale vaardigheden mee te tellen in de beoordeling van studenten. De numerus fixus aantallen voor de medische richtingen worden verhoogd.
249. Bij de selectie staat verwijzing, niet afwijzing voorop. Studie-adviezen zijn in eerste instantie dringend. Om studievertraging tegen te gaan moeten studenten ieder jaar minstens 28 geoordeelde studiepunten behalen. Om studenten zinvol te kunnen verwijzen is afstemming van de propaedeutische van WO, HBO en MBO nodig zonder dat dit 'havoïsering' van de universitaire propaedeutische tot gevolg heeft.

Differentiatie en specialisatie

250. Opleidingen moeten evenwichtig aandacht besteden aan specialisatie en verbreding van kennis. De studieduur mag variëren, maar als uitgangspunt geldt een studieduur van 4 jaar bij het HBO en het WO en van 5 jaar voor technische- en bètastudies en voor een beperkt aantal alfa-studies.
251. Het opleidingsaanbod moet worden opgeschoond. Niemand is gebaat bij een wildgroei aan opleidingen. Doelstellingen van opleidingen moeten helder geformuleerd en afgestemd zijn op internationale maatstaven.

252. Er moeten Europese certificaten komen voor de opleidingen en diploma's moeten internationaal erkend worden. Europese samenwerking op het gebied van wetenschappelijk onderwijs en onderzoek met buitenlandse instellingen dient verder bevorderd te worden. Samenwerking met instellingen in de Derde Wereld wordt aangemoedigd.

Studieduur en studeerbaarheid

253. Studenten moeten hun studie afmaken in de tijd die daarvoor staat. Dat lukt alleen als studeerbaarheid daarop is afgestemd. Een studiecontract tussen student en instelling helpt daarbij. In zo'n overeenkomst met een wettelijke grondslag tussen student en onderwijsinstelling stellen beide partijen hun wederzijdse inspanningsverplichting vast. In dit contract staan ook afspraken over de financiering van de studie.
254. Instellingen moeten veel meer aandacht besteden aan de positie van de docenten. Daarvoor is didactische scholing, opwaardering van het onderwijs naast onderzoek aan de universiteiten en de introductie van onderwijs carrières nodig. Docenten moeten in de gelegenheid worden gesteld tijdelijk een interimfunctie te vervullen bij een andere universiteit of hogeschool. Dat bevordert een ruime blik en creativiteit.
255. Er moeten meer mogelijkheden komen om studeren en werken af te wisselen of te combineren, ook op universiteiten. De huidige leeftijdslimiet van 27 jaar voor het einde van de studiefinanciering is hiermee in strijd. Die wordt daarom afgeschaft. Instellingen voor hoger onderwijs kunnen met werkgevers kennisonderhoudscontracten afsluiten voor het bijscholen van werknemers.

Studiefinanciering

256. De studeerbaarheid wordt in ernstige mate bedreigd door het feit dat studenten een te lage studiefinanciering hebben. De studiefinanciering dient zo te zijn ingericht, dat studenten ervan kunnen rondkomen en zij niet door middel van (studie)tijdroerende bijbaantjes in hun levensonderhoud moeten voorzien.
257. D66 wil een beter stelsel van studiefinanciering. Het huidige stelsel werpt te veel belemmeringen op voor een optimale vorming in het hoger onderwijs. Bovendien is het stelsel veel te ingewikkeld, en is de relatie tussen de (steeds lagere) beurzen en de (steeds hogere) prestatie-eisen volledig uit het lood geraakt. De studiefinanciering moet zo worden ingericht dat de kosten van levensonderhoud worden verstrekt als beurs (het sociale deel) en dat de studiekosten, die als investering worden beschouwd, worden voorgefinancierd met een lening (het studiedeel).
258. D66 wil komen tot een redelijker verhouding tussen studiefinanciering en de verlangde tegenprestatie. Aanvullende beurzen (bij een laag ouderlijk inkomen) mogen niet als lening worden verstrekt. Het budget voor levensonderhoud dient te worden gerelateerd aan (de ontwikkeling van) de minimumuitkeringen, terwijl de studiekosten worden vastgesteld op basis van de reële kosten. Wel erkent D66 het uitgangspunt dat studeren een gedeelde investering is: van de overheid, maar ook van de student zelf. Studenten moeten zelf kunnen meebeslissen over de wijze waarop de studiefinanciering verdeeld wordt over de studieduur.
259. Studiefinanciering mag geen drempels opwerpen om (door) te studeren, ongeacht iemands achtergrond. Studiefinanciering dient ook de ouderonafhankelijkheid van studenten zo veel mogelijk te erkennen. Studiefinanciering moet ook meer ruimte bieden voor een flexibele invulling van de studie, qua tijdsduur, qua combinatie met werken (dual studeren) en qua breedte of diepte van de opleiding. De koppeling tussen studiefinanciering en studieduur moet vervallen. Studeren met studiefinanciering moet in principe beginnen vóór iemand 25 jaar wordt. Toch moet er meer ruimte komen om ook op latere leeftijd met een universitaire of HBO studie te beginnen. De OV-jaarkaart moet in de huidige vorm blijven bestaan, ook voor 'nieuwe' studenten.

Collegegeld

260. De hoogte van het collegegeld moet gerelateerd zijn aan de kosten van de studie, met het feitelijk volgen van (deel)onderwijs, contractonderwijs of 'open colleges': het collegegeld dient op maat te zijn.

261. Nagegaan moet worden of de vaststelling van het collegegeld ook een instrument kan zijn om studies te bevorderen of af te remmen, of om de ontwikkeling van bedrijvigheid en van de ruimtelijke verdeling van studerenden over het land te sturen.

Wetenschapsbeleid

262. De wetenschap is de bakermat van een kennisintensieve samenleving. We moeten de wetenschapsbeoefening dus stimuleren en de resultaten optimaal benutten. De uitgaven aan wetenschappelijk onderzoek in Nederland moeten omhoog, het resultaat moet zichtbaarder en zinvoller worden ingezet.
263. Veel wetenschapsbeoefening vindt op universiteiten plaats. Door de financiering van onderzoek en onderwijs duidelijker te scheiden kan wetenschappelijk onderzoek gericht worden ingezet. De eerste geldstroom is bedoeld voor de onderwijsstaak van de universiteiten en voor onderzoekstaken die verband houden met het onderwijs. De overheid is verantwoordelijk voor de toewijzing van middelen uit deze stroom. De tweede geldstroom dient uitgebreid te worden en zich meer te richten op fundamentele onderzoeksprogramma's. Voor onderzoek dat direct relevant is voor overheid of bedrijfsleven is de derde geldstroom de aangewezen weg.
264. Fundamenteel-wetenschappelijk onderzoek moet voldoen aan internationale maatstaven. Voldoende financiële en personele middelen en onderzoeksvrijheid zijn daarvoor onontbeerlijk. De overheid moet daarom terughoudend zijn in het benoemen van prioriteitsgebieden. De NWO verdeelt de tweede geldstroom en toetst de kwaliteit van onderzoek. Individuele onderzoeksprojecten moeten kans maken op financiering. De vorming van enkele "top" onderzoeksgroepen mag er niet toe leiden dat de concurrentie tussen onderzoekers en de onderzoeksvrijheid verloren gaan, met name niet op de terreinen van politiek en maatschappij waar een pluraliteit aan wetenschappelijke opvattingen essentieel is. Versterking van de European Science Foundation moet hoogwaardig onderzoek in Europa en samenwerking over de grens bevorderen. De para-universitaire onderzoeksinstituten zouden nauwer gelieerd moeten worden aan universiteiten.
265. Het universiteitspersoneel vergrijsst. Jong (gepromoveerd) talent heeft onvoldoende perspectief op een carrière in wetenschappelijk onderzoek of onderwijs. De universiteiten dienen actief mee te werken aan een structurele instroom van jonge onderzoekers. Ze dienen door een streng functionerings- en beoordelingsbeleid en vervroegde pensionering van de zittende staf nieuwe plaatsen voor jonge onderzoekers te creëren. Universiteiten moeten eveneens meer initiatieven nemen om onderzoekers te helpen in het vinden van een baan buiten de universiteit of in het stichten van een eigen bedrijf.
266. De derde geldstroom is het instrument om nauwere samenwerking tussen universiteiten, HBO's en het bedrijfsleven bij het vergaren en toepassen van kennis tot stand te brengen. HBO-instellingen moeten meer vrijheid krijgen om toegepaste contractactiviteiten te ondernemen.
267. Nieuwe technologische topinstituten zijn zinvol als vernieuwend interdisciplinair onderzoek onvoldoende van de grond komt binnen de bestaande kennisinfrastructuur. Deze instituten richten zich zowel op concrete toepassingen op lange termijn als op fundamenteel onderzoek. Het onderzoek naar milieutechnologie en logistiek vraagt om een nieuwe impuls. Om het gezamenlijk onderzoek op het gebied van milieu te bevorderen vindt D66 het van belang iedere twee jaar een wetenschapsmilieuprijs uit te reiken voor een gezamenlijk onderzoek van drie landen.

VII. De samenleving wordt een dagje ouder

268. Nog even en een derde deel van de bevolking is senior. De babyboom van na de oorlog vergrijsst en dat kleurt onze samenleving. Doordat vrouwen gemiddeld ouder worden dan mannen betekent 'veroudering' ook 'vervrouwelijking'. Daarnaast komen er steeds meer allochtone ouderen.
269. Ouderen van vandaag en morgen leiden hun eigen leven. Vaak langer gezond, actiever en zelfstandiger dan vroeger. Steeds vaker zullen ouderen omdat ze tijd, ervaring en dikwijls voldoende inkomen hebben een zeer welkome bijdrage aan de maatschappij leveren. Sommigen blijven werken. Omdat het moet of omdat zij geen afscheid kunnen nemen van hun werk. Anderen gaan vrijwilligerswerk doen. In de buurt, in het verenigingsleven, in kerk en vakbond, de vrouwen- en de milieubeweging, of bij de bureaus. Nieuwe voorzieningen ontstaan omdat ook ouderen behoefte blijven houden aan recreatie, onderwijs, sport en cultuur. Bij andere voorzieningen zullen we expliciet rekening moeten houden met specifieke behoeften van ouderen. Zo dient meer aandacht besteed te worden aan het fysieke welzijn van ouderen. De politiek moet zich inzetten voor maatschappelijke organisaties op het terrein van het bewegen voor ouderen ter versterking van het imago en ter ondersteuning van de activiteiten van deze organisaties. Voorts zal er meer aanspraak gedaan worden op zorg. De woningvoorraad moet worden aangepast. Openbare voorzieningen moeten toegankelijk gemaakt worden. En naarmate mensen ouder worden zal de gemeenschap vaker bij moeten springen met begeleiding, hulp en ondersteuning.
270. Senioren worden een steeds vanzelfsprekender onderdeel van de samenleving. Steeds meer zullen we rekening houden met hun behoeften en wensen. Dat vraagt om blijvende betrokkenheid van ouderen bij nieuwe ontwikkelingen, plannen en besluitvorming over de inrichting van de samenleving. Producten en voorzieningen zullen ook voor ouderen goed hanteerbaar (denk aan veel van de moderne electronica, maar bijv. ook aan oversteektijd bij voetgangerslichten en zogenaamde 'knielbussen'), bereikbaar (Dit geldt met name voor sportlocaties, buurthuizen, gezondheidscentra en sociëteiten door in buurt- en wijkplanning met hun groeiend aantal rekening te houden), toegankelijk (denk aan woning, drempels, liften, instappen in treinen en trams) en betaalbaar moeten zijn.

Werk en inkomen

271. De arbeidsparticipatie onder ouderen is buitengewoon laag. Boven de 55 jaar is slechts 30% werkzaam, en na de 60 jarige leeftijd is dit gedaald tot 6%. Lange tijd was het vanzelfsprekend om ouderen via de VUT, de WAO en aanvulling op de WW vroegtijdig uit te laten stromen. Aan die vanzelfsprekende afschrijving van ouderen voor de arbeidsmarkt moet een eind komen. Omdat de samenleving het zich niet kan permitteren en omdat het onrecht doet aan de ervaring en mogelijkheden van oudere werknemers. De arbeidsparticipatie van ouderen moet weer omhoog.
272. Door taakrotatie en scholing kan voorkomen worden dat oudere werknemers vastlopen omdat ze het tempo of nieuwe technologische ontwikkelingen niet kunnen bijbenen. Daarnaast dient er een leeftijdsbewust personeelsbeleid te worden gevoerd, waarbij op latere leeftijd andere werkzaamheden verricht kunnen worden of minder gewerkt kan worden. Werkplekken kunnen ergonomisch worden aangepast aan oudere werknemers.
273. Door deeltijdwerk of arbeidstijdverkorting te combineren met gedeeltelijke pensionering kunnen ouderen langer blijven deelnemen aan de arbeidsmarkt. Pensioen is een recht en moet een zinvolle loopbaan van ouderen niet in de weg staan. Nagegaan moet worden hoe mensen die de pensioengerechtigde leeftijd bereikt hebben geheel of gedeeltelijk aanspraak kunnen blijven maken op betaald werk.
274. De voorstellen uit het rapport Witteveen om de fiscale belemmeringen voor individualisering en flexibilisering van pensioenregelingen weg te nemen moeten worden ingevoerd. De VUT kan zo worden vervangen door het recht op een individueel bepaald en flexibel prépensioen.
275. Aanvullingen van inkomen en financiële toeslagen op grond van rijks- of gemeentelijke regelingen, dienen ook ouderen te bereiken. Daarvoor is actieve voorlichting nodig en moeten ouderen overal

terecht kunnen bij 'één loket'.

AOW; een zekere basis

276. De AOW moet ook in de toekomst blijven bestaan als basispensioen waarmee de eerste levensbehoeften gefinancierd kunnen worden. De zekerheid van een solide basispensioen voorkomt onnodige oververzekering. De AOW moet welvaartsvast zijn en moet permanent gekoppeld worden aan de gemiddelde CAO-loonontwikkeling. De ontwikkeling van de uitgaven op het punt van ziektekosten, huisvesting en dienstverlening dienen verrekend te worden in de hoogte van de AOW-uitkering.
277. Tussen 2010 en 2040 zullen de lasten voor de AOW verdubbelen. Er dient derhalve een structurele oplossing te komen om de AOW ook voor toekomstige generaties te waarborgen. De te verwachten uitgaven aan AOW en inkomsten uit premieheffing moeten worden vastgesteld aan de hand van voortschrijdende meerjarige ramingen. D66 wil de AOW-premie niet onbeperkt laten oplopen, maar beperken tot rond het huidige niveau. Afhankelijk van het al dan niet invoeren van alternatieve heffingsgrondslagen, danwel verbreding van de bestaande heffingsgrondslag, is aanvulling nodig uit de algemene middelen.
278. Betaling van de AOW uit de algemene middelen brengt het gevaar met zich mee, dat de AOW telkens moet concurreren met overige overheidsuitgaven en investeringen. Daarom is er dringend behoefte aan een wettelijke basis om het niveau van de AOW te garanderen.
279. D66 vindt dat bijzondere aandacht gegeven moet worden aan de verbetering van de koopkracht van die 65-plussers die uitsluitend zijn aangewezen op AOW of op AOW en een aanvullend pensioen van minder dan 250 gulden per maand. Dit betreft voor het overgrote deel alleenstaande vrouwen. AOW-ers die gaan samenwonen met (een) andere AOW-er(s) om deze te kunnen verzorgen mogen niet worden gekort op hun uitkering.

Pensioenen

280. Flexibilisering van arbeid, wisseling van werkgever en arbeidsduur, variabele inkomensbestanddelen, loopbaanonderbreking en loopbaanafbouw, maken een verdere individualisering van het pensioenstelsel wenselijk. Hieraan dient met voortvarendheid gewerkt te worden.
281. Pensioenregelingen moeten toegankelijker worden voor flexwerkers en uitzendkrachten. Dat kan door een nadere invulling van het begrip pensioentoezegging in de Pensioen- en Spaarfondsenwet (PSW).
282. Het nabestaandenpensioen zal uiterlijk in het jaar 2000 omgezet moeten kunnen worden in een hoger of eerder ingaand ouderdompensioen. Deze keuze moet ten alle tijde worden gegeven, en op een eerdere beslissing moet men terug kunnen komen wanneer de leefsituatie wijzigt.
283. De pensioenuitkomst is in sterke mate afhankelijk van de definitie van pensioengevend salaris, het opbouwpercentage en de franchise. De koppeling van de franchise aan de totale AOW-uitkering van een (echt)paar moet worden losgelaten omdat door deze koppeling veel tweeverdieners en alleenstaanden met een modaal inkomen nauwelijks een goed pensioen halen. Een lagere franchise, die rekening houdt met de daadwerkelijke AOW voor werkende partners/samenwonenden en alleenstaanden, kan mede worden gefinancierd door invoering van een goedkopere middelloonregeling.
284. De aanvullende pensioenregelingen moeten bescherming bieden tegen koopkrachtverlies van de opgebouwde pensioenaanspraken als gevolg van inflatie. Door een D66-initiatiefwet (Nypels/Groenman) hebben mensen met een pensioenbreuk (zgn. 'slapers') thans jaarlijks dezelfde rechten op koopkrachttoeslagen als de gepensioneerden. In een aantal achtergebleven pensioenregelingen worden echter aan gepensioneerden en slapers geen of vrijwel geen koopkrachttoeslagen gegeven. Overeenkomstig de eerste versie van de D66-initiatiefwet zal hiertoe alsnog een wettelijke minimum-norm moeten worden ingevoerd.
285. D66 laat de keuze voor het pensioensysteem en de inhoud van de regeling aan de sociale

partners. De overheid ziet toe op de deugdelijkheid van de voorziening. Gelijke behandeling, een flexibele pensioendatum, overdraagbaarheid en indexering horen daarbij.

Leeftijdscriminatie

286. Leeftijd is een onmisbaar ordeningscriterium in recht en regelgeving. Om te bepalen of iemand juridisch volwassen is, recht heeft op AOW, of op actief en passief kiesrecht bijvoorbeeld. Maar de leeftijdscriteria sluiten steeds minder aan op de veranderingen in de samenleving. Vroeger als bescherming bedoelde leeftijdscriteria, worden nu vaak door ouderen als betuttelend ervaren. Daarom moeten waar mogelijk in wet- en regelgeving leeftijdscriteria geschrapt worden. Publieke instellingen dienen overbodige leeftijdscriteria uit hun reglementen te verwijderen. Leeftijdscriminatie in polis- en kredietvoorwaarden van het bank- en verzekeringswezen moet verdwijnen.

Zeggenschap en betrokkenheid

287. Ouderen moeten direct betrokken blijven bij besluitvorming op beleidsterreinen zoals zorg, wonen, vervoer, pensioenverzekering en andere sociaal-economische zaken. Ouderen dienen ook vertegenwoordigd te zijn in besturen en raden van instellingen en voorzieningen. Verzorgings- en verpleeghuizen dienen democratisch te worden geleid. Ouderen horen een stem te hebben in patiënten-, bewoners- en medezeggenschapsraden. Maatschappelijke organisaties dienen actief te werven onder ouderen om bestuursfuncties te vervullen. De overheid vervult een voorbeeldfunctie in het benoemen van ouderen in adviescommissies en besturen. Op grond van een D66-initiatiefwet hebben gepensioneerden en actieve deelnemers het recht gekregen in hun pensioenfondsen adviserende deelnemersraden in het leven te roepen. Gewezen deelnemers (gepensioneerden en zgn. slapers) dienen echter op korte termijn erkend te worden als volwaardige pensioenverzekerden. In verband daarmee wordt - evenals in het oorspronkelijke initiatiefwetsvoorstel - voor hen ook een wettelijk recht op vertegenwoordiging in de besturen van hun pensioenfondsen ingevoerd (naast de werkgevers en de werknemers).

Wonen

288. De toenemende vergrijzing van de bevolking zal zijn weerslag vinden in het volkshuisvestingsbeleid. Er moet meer rekening gehouden worden met de wens van ouderen naast of direct in de buurt van de kinderen te wonen of vlak bij voorzieningen. Bij nieuwbouw en stadsvernieuwing eisen voor ouderen aangepaste woningen hun deel op. Bij nieuw te bouwen woningen dienen de kwaliteitseisen van het Seniorenlabel voor woningen en woonomgeving te worden gevolgd. Er moeten meer zogeheten "kangoeroewoningen" komen, een kleinere en een grotere onderling met elkaar verbonden woning, maar ook andere variaties van mengvormen in het woningbestand zijn denkbaar. Zij vergemakkelijken de mantelzorg en voorkomen vereenzaming. Het achterlaten van grote huurwoningen dient financieel aantrekkelijker te worden door een tegemoetkoming in de verhuis- en herinrichtingskosten.
289. Ouderen moeten kunnen kiezen tussen zelfstandig wonen, al of niet in een wooncentrum en varianten daarop, en voor verschillende vormen van groepswonen. Thuiszorg, mantelzorg, wijkverpleging, verzorgings- en verpleeghuizen zijn alle op het geëigende moment het beste antwoord op toenemende afhankelijkheid van een oudere. Wachtlijsten staan dikwijls de beste keuze in de weg. Regelmatige inventarisatie van de problemen op dit terrein is gewenst om tijdig noodzakelijke voorzieningen te scheppen.

VIII. Diversiteit in de samenleving: een uitdaging

290. Minderhedenbeleid moet meer naar een integraal beleid in het proces om te komen tot algemeen beleid. Door migratiestromen zijn mensen met uiteenlopende culturele achtergronden naar Nederland gekomen. Nederland is daardoor een samenleving geworden met een meer multicultureel karakter. Een belangrijk deel van de migranten en hun kinderen heeft in de loop der tijd met succes zijn eigen weg gevonden in de Nederlandse samenleving. Migranten leveren een belangrijke bijdrage aan de economie en de dienstverlening.
291. Het vervagen van de grenzen en de migratie hebben van Nederland een land met een palet aan culturen gemaakt, maar in het openbare leven is nog te weinig te merken van die culturele kleurklanken. En dat is een gemis. We moeten de meerwaarde van onze cultureel diverse samenleving stimuleren. Dat betekent dat naast ruimte voor eigen cultuuruitingen voor verschillende groepen meer raakvlakken en samenspel moeten ontstaan tussen culturen. De invloed van andere culturen als inspiratiebron kan dienen voor nieuwe culturele uitingen. Zo kan een *interculturele samenleving* groeien, waarin de verscheidenheid de eenheid versterkt en tot wederzijdse acceptatie leidt. Daarbij blijven de fundamentele van onze samenleving als de democratische rechtsorde, de grondrechten en de gelijkwaardigheid van man en vrouw waarden die op alle burgers moeten worden overgedragen.
292. D66 onderkent dat immigratie gepaard kan gaan met maatschappelijke spanningen. Duidelijke en zorgvuldige toelatingsprocedures en eerlijke voorlichting kunnen hier een positief effect hebben. Hetzelfde geldt voor een geïntensiveerd inburgeringsbeleid.
293. Er moet meer kleur in de media komen, omdat de culturele diversiteit van de samenleving weerspiegeld hoort te worden in het cultuur- en informatie-aanbod. En omdat ook culturele minderheidsgroepen bediend moeten worden in het informatie-aanbod. Daar ligt een belangrijke taak weggelegd voor publieke omroep op landelijk, regionaal en lokaal niveau. Vooral met kleinschalige media kunnen specifieke culturele groeperingen bereikt worden.
294. De sociaal-economische en culturele participatie van leden van etnische groepen moet verbeteren. Belemmeringen hiervoor zijn cultuurverschillen, achterstand en achterstelling. Verplichte inburgering, onder andere door Nederlands te leren, vormt een groot deel van de oplossing. We moeten voorkomen dat mensen geïsoleerd raken. Daar heeft niemand baat bij en het is een voedingsbodem voor etnische spanningen, stigmatisering en intolerantie.
295. We moeten daarom mogelijkheden voor participatie blijven creëren en erop toezien dat mensen die kansen daadwerkelijk krijgen en kunnen benutten. Overheid en bedrijfsleven spelen hierbij ieder hun belangrijke rol. Migrantten moeten betrokken worden bij nieuwe ontwikkelingen en projecten. Eigen ondernemerschap moet gestimuleerd worden. Waar achterstanden voorkomen is een inhaalslag noodzakelijk. Voorkeursbeleid dus, maar dan wel duidelijk omschreven en toegankelijk voor alle groepen die daarvoor in aanmerking komen.
296. Minderhedenbeleid is precisiewerk omdat de leden van etnische groepen zo verschillend zijn. Zij hebben sterk uiteenlopende culturele achtergronden; zijn nieuw in Nederland of zijn van tweede of derde generatie. Om dat precisiewerk mogelijk te maken kan etnische registratie onder strikte voorwaarden nodig zijn.

Asielbeleid en nieuwkomers

297. De asielprocedure dient aanzienlijk te worden verbeterd. Vooral het eerste gehoor moet zorgvuldiger gebeuren. Tolkenbijstand moet adequaat zijn. Tijdens de toelatingsprocedure moeten asielzoekers vrijwilligerswerk kunnen doen, Nederlands leren of cursussen volgen. De procedure moet veel korter. Indien de procedure langer dan een jaar duurt, dient een asielzoeker automatisch een tijdelijke verblijfsvergunning te krijgen. Als asielzoekers niet worden toegelaten staat vrijwillig vertrek, zo nodig met overheidssteun, voorop. Gedwongen vertrek is legitiem als de procedure zorgvuldig is gevoerd en de rechter het asielverzoek heeft afgewezen. Hoger beroep dient in de Vreemdelingenwet te worden ingevoerd zonder de procedure onaanvaardbaar te

verlengen.

298. Nederland moet alert zijn op asielzoekers die zich in het land van herkomst schuldig hebben gemaakt aan schendingen van mensenrechten.
299. Nederland zal het recht van gezinshereniging ook voor anderen dan A-statushouders erkennen. Verder zal Nederland de toepassing van internationale verdragen, die leiden tot het scheiden van gezinsleden tegengaan. Dit is onder meer het geval bij doorverwijzing naar landen van eerste doorreis.
300. De inburgeringsprogramma's voor nieuwkomers zijn een goede voorbereiding op deelname aan de Nederlandse samenleving. Onderwerpen als de democratische rechtsorde, de grondrechten en de gelijkwaardigheid van man en vrouw dienen verplicht onderdeel van de programma's uit te maken. De gemeenten zijn verplicht de inburgeringsprogramma's aan te bieden. Er moet een betere controle komen op instanties die de programma's uitvoeren.
301. Voor een aantal projecten moet geld worden vrijgemaakt: Via sluisklassen moeten nieuwkomers aansluiting krijgen bij het reguliere onderwijs. Volwassenen wordt zonodig de weg naar basiseducatie gewezen. Door vrijwilligerswerk en stages kunnen nieuwkomers tijdens de inburgeringsprogramma's werkervaring opdoen. Na inburgering moet doorstroom naar werk beter begeleid worden. Studie en uitkering moeten kunnen worden gecombineerd (overigens ook voor andere Nederlanders in dezelfde positie). Er moet worden geëxperimenteerd met een vrijwillig systeem van "mentorschap", waarbij Nederlanders nieuwkomers ondersteunen bij het vinden van hun weg in de Nederlandse samenleving.

Participatie, werk en onderwijs

302. Leden van etnische groepen horen een stem te hebben in besturen en leiding van alle mogelijke algemene instellingen en organisaties (scholen, vakbonden, sportverenigingen, en in RBA's, enz). Daarnaast moet er ruimte zijn voor eigen organisaties. Zelforganisatie is voor minderheden vaak een goede manier om als groep te integreren in de samenleving.
303. Ondernemingen en overheidsinstellingen moeten taakstellende werkplannen opstellen om te komen tot evenredige deelname van leden van etnische groepen. Een taakgroep van experts en gezaghebbende Nederlanders van diverse etnische afkomst zal bedrijven en instellingen, ook die van de overheid zelf, aanspreken op evenredige deelname van leden van etnische groepen op alle niveaus. De wet SAMEN vormt een belangrijk meetinstrument voor participatie in werk. De controle op de naleving van de wet en sanctionering dient verbeterd te worden. Ook onderzoek naar culturele factoren die participatie belemmeren dient te worden bevorderd.
304. De noodzakelijke versterking van het onderwijs zal ook de positie en kansen van leerlingen van buitenlandse herkomst verbeteren. Voorschoolse opvang, kleinere klassen, leerlingbegeleiders, speciaal onderwijs, extra taallessen en praktijkgericht beroepsonderwijs komen ook hun ten goede. Daarnaast zijn specifieke maatregelen denkbaar. Zo zouden talentvolle leerlingen uit etnische groepen tijdens hun studie moeten worden gescout om via stageplaatsen een band met een toekomstige werkgever te kunnen opbouwen.
305. Om de kansen van leerlingen van buitenlandse afkomst in het voortgezet onderwijs te vergroten, moet aan hen die niet het gehele basisonderwijs en/of voortgezet onderwijs in Nederland hebben gevolgd, de mogelijkheid worden geboden om langer over het behalen van een diploma te doen dan is toegestaan.
306. In de grote steden is soms meer dan de helft van de scholieren van uiteenlopende buitenlandse herkomst. Het programma, de leermiddelen en de manier van werken moet worden toegesneden op die culturele veelzijdigheid. Interculturele leerstof moet een vanzelfsprekend onderdeel worden van het lesprogramma. Zowel in het basis- als het voortgezet onderwijs. Het heeft geen zin het ontstaan van zwarte en witte scholen geforceerd tegen te gaan. Scholen in achterstandswijken verdienen specifieke aandacht en ondersteuning. In de curricula van lerarenopleidingen dient meer aandacht besteed te worden aan onderwijs aan achterstandsgroepen en intercultureel onderwijs.

Welzijn en religie

307. Na jaren van bezuiniging moet in de komende jaren meer aandacht worden besteed aan sociaal-cultureel werk. Het verbeteren van het contact tussen verschillende minderheidsgroepen, het bouwen van nieuwe netwerken, participatie, informatie en communicatie zijn belangrijke aandachtsvelden. Multimediale voorlichtingscampagnes gericht op zaken als ouderparticipatie, opvoedingsondersteuning, omgaan met racisme, gezondheidsvoorlichting en schuldsanering kunnen migranten op weg helpen.
308. D66 ondersteunt de voorstellen uit migrantenkringen om imams in Nederland op te leiden. Imams hebben gezag in eigen kring en kunnen een rol vervullen bij wereldse problemen van hun geloofsgenoten in de Nederlandse samenleving.

Uitbannen van vooroordelen, discriminatie en racisme

309. Racisme dient direct en duidelijk te worden veroordeeld en bestreden. De strafmaat bij racistisch geweld en bij ernstige vormen van discriminatie moet worden verhoogd. Als bijkomende straf moet tijdelijke ontzetting uit het kiesrecht kunnen worden opgelegd.
310. Op scholen, maar ook bij de opleidingen van bijvoorbeeld politie, justitie-ambtenaren, leraren en leidinggevenden en personeelsfunctionarissen moet op praktische wijze aandacht gegeven worden aan het herkennen, voorkomen en bestrijden van racisme en vooroordelen. Toetredingsbarrières tot deze beroepen en opleidingen, zoals elementen van de organisatiecultuur en vooroordelen, moeten verwijderd worden. Voorlichting over de diversiteit binnen de islam is nodig, om simplistische vijandbeelden te voorkomen.

Europese samenwerking

311. Europa moet de samenwerking versterken op het gebied van asielbeleid, bij het tegengaan van discriminatie en bij het toekennen van Europese rechten aan langverblijvende derdelanders. Het Verdrag van Amsterdam biedt nieuwe mogelijkheden voor een structurele aanpak van het asielbeleid op Europees niveau en kaart zelfs burden-sharing aan. Nederland moet deze mogelijkheden waarnemen. Nederland zal zich in Europa inzetten voor een open en toetsbaar asielbeleid dat transparante asielprocedures waarborgt en minimumnormen vastlegt voor opvang en bescherming van vluchtelingen en ontheemden. Ook zal Nederland zich in internationaal verband inzetten om misbruik van het asielrecht tegen te gaan. Harmonisatie van het asiel- en vluchtelingenbeleid van de Europese Unie kan alleen onder voorwaarde van parlementaire goedkeuring en toetsing door de rechter.

IX. Sport

Sport raakt iedereen

312. D66 wil aan de sportsector meer prioriteit geven. De helft van Nederland sport. Nog veel meer mensen kijken graag naar sportwedstrijden. Vele anderen zijn betrokken bij sport in ondersteunende zin: als onontbeerlijke vrijwilliger, als werknemer, als bestuurslid, door te scheidsrechteren, door bardiensten te verrichten, of door kinderen naar training of wedstrijden te vergezellen. Sport is niet weg te denken uit ons leven. Bijna allemaal worden we er op de een of andere manier door geraakt. Dit geldt zowel voor sport op topniveau alsook voor sport meer als ontspanning: voor top- en breedtesport. Beweging is goed voor de gezondheid, het helpt nieuwe bewoners en collega's thuis te raken in hun woon- en werkomgeving. Sport is niet alleen meer vrije tijdsbesteding maar is een tak van economische bedrijvigheid geworden waarin miljoenen omgaan, en die een rol speelt in im- en export.
313. Sport hoort - net als kunst en cultuur - thuis op de "Agenda voor 2000+". Sportbeleid is de zorg van vrijwel ieder ministerie en moet dus integraal en interdepartementaal worden ontwikkeld. Er moet een Kaderwet voor de Sport komen om een sportbeleid te voeren dat inspeelt op de specifieke kansen en knelpunten van de sportsector en dat daarnaast kwaliteitseisen stelt aan de sportlieden, de accommodaties, de sportorganisaties en de eigen financiering door de deelnemers aan sporttraining en competities.

Topsport

314. Topsport is alleen mogelijk onder zeer professionele condities. De overheid kan aan deze condities bijdragen door herziening van het topsportfinancieringssysteem, vergroting van de inkomenszekerheid en sociale zekerheid van topsporters, uitbreiding en versterking van het topkader, versterking van de talentontwikkeling, versoepeling van prestatiebeursverplichtingen gedurende topsportbeoefening, meer en betere wetenschappelijke begeleiding, training en scholing in het voortgezet onderwijs of beroepsonderwijs beter mogelijk maken, en decentralisatie van sportfaciliteiten en voorzieningen. Topsporters moeten binnen de overkoepelende organisaties en de bonden meer te zeggen krijgen over het beleid dat hen direct aangaat.

Sportieve recreatie

315. De recreatie in de buitenruimte dient bevorderd te worden. Met name in oude wijken waar buitenruimte een schaars goed is leiden dergelijke activiteiten tot een meer sociale orde en minder vandalisme, en komen daarmee ten goede aan de leefbaarheid. Bovendien worden de jongeren vaardigheden aangeleerd die maatschappelijk functioneren ten goede komen. Gemeenten hebben hierin een creatieve rol, Provincie en Rijk (Grote Steden Beleid) kunnen hier facilitair functies vervullen.
316. D66 wil graag een "sportstrippenkaart" invoeren om jongeren tot 13 jaar te laten proeven aan verschillende sporten. Zij kunnen daarmee gratis lessen volgen om te ontdekken hoe leuk sporten is. Als de "strippenkaart" op is, kunnen jongeren een keuze maken voor een bepaalde sport.

Breedtesport

317. Scholen, sportorganisaties, bedrijven en gemeenten moeten nauwer samenwerken om sport- en bewegings-activiteiten te bevorderen en de sportvoorzieningen optimaal te benutten.
318. Veel sportverenigingen kampen met financiële problemen en een tekort aan vrijwilligers. Daar moet wat aan gedaan worden. De ondersteuning van de verenigingen door de nationale sportbonden moet verbeterd worden. In de sportsector moeten de komende kabinetsperiode tenminste 1.000 door het rijk gesubsidieerde banen worden gerealiseerd. De leiding van sportverenigingen moet in de gelegenheid zijn zich te scholen in management en organisatie ter ondersteuning van vrijwilligers. De sportsector moet gecompenseerd worden voor de stijging van de lokale lastendruk.

319. Veel sporten gebeuren 'spontaan' (wandelen, fietsen, zeilen, zwemmen, roeien, enz.). Daarvoor mag een Kaderwet geen belemmering gaan vormen. De 'inrichting van Nederland' zou hier ook rekening mee kunnen houden: vrije speelveldjes, joggingroutes, afbakening van zwemwater. Dit draagt ook bij aan het voorkomen van 'afhaken' van jeugd van 14 tot 18 jaar.

Jeugd en sport

320. Sport- en bewegingsactiviteiten in het basis-, voortgezet en hoger onderwijs zijn een essentiële voorwaarde voor levenslange sportbeoefening en daarmee voor volksgezondheid op langere termijn. Overheidsfinanciering moet zich in het bijzonder richten op de kosten verbonden aan het sporten door de jeugd, op school en in de vrije tijd. De vakleerkracht bewegingsonderwijs dient een sleutelrol te vervullen in een sportstimuleringsplan, zodat een brug geslagen kan worden tussen jeugdhulpverlening, school en sportvereniging.
321. Er moeten weer goed opgeleide vakleerkrachten lichamelijke opvoeding komen in het basisonderwijs. Ook moet schoolzwemmen opnieuw worden ingevoerd.
322. Gemeenten moeten ervoor zorgen dat sport- en bewegingsactiviteiten in het onderwijs bevorderd worden. Hiervoor wordt samenwerking gezocht met sportorganisaties, onderwijsinstellingen en bedrijfsleven om zo enige financiële ruimte te creëren.

X. Energie steken in minder energie

323. Energievoorziening moet schoon, zuinig en betrouwbaar zijn. Efficiënte productie en gebruik van energie is doorslaggevend voor duurzame ontwikkeling. Er zijn nog steeds grote besparingen nodig en mogelijk in het energiegebruik door consumenten en in de industrie en in het verkeer. Er moet meer worden geïnvesteerd in duurzame energieproductie en energie-efficiënte productieprocessen. Door intensief gebruik van warmtekrachtkoppeling (WKK) kan veel energie worden bespaard. Aanscherping van de energieprestatienormen is nodig om duurzaam energiegebruik te stimuleren.
324. Wereldwijd neemt de vraag naar energie toe. De economieën in Midden- en Oost-Europa en in grote landen als China en India groeien snel. Huishoudens en industrieën zijn in deze landen snel op weg naar ons gebruiksniveau. Dit betekent dat wij verder terug moeten in het gebruik van niet-duurzame energie om de last op de wereldvoorraad te verminderen. D66 pleit voor "joint implementation": kennis exporteren, technici en architecten hier of elders opleiden, samenwerking met Nederlandse bedrijven bevorderen en financiële ondersteuning geven aan voorbeeldprojecten in deze landen. Investeren in emissiereducties in Azië en Midden- en Oost-Europa, waar milieumaatregelen relatief minder geld kosten ontslaat ons niet van de verantwoordelijkheid om in Nederland te blijven investeren in emissiereducties.

Verminderen CO₂-uitstoot

325. Het gevaar van klimaatverandering als gevolg van het versterkte broeikaseffect door de uitstoot van CO₂ wordt met de huidige plannen niet weggenomen. De uitstoot van CO₂ is een milieuprobleem dat op wereldniveau effectief moet worden aangepakt. Een internationale voortrekkersrol van de Europese Unie is daarom noodzakelijk. Omdat ondanks de Nederlandse inspanningen de uitstoot van CO₂ door de bedrijven en huishoudens te verminderen deze nog met 7% is toegenomen is een verdergaande beperking van de CO₂ uitstoot noodzakelijk. D66 vindt dat daartoe nieuwe maatregelen genomen moeten worden. De energieproducenten dienen daarbij aan het geplande convenant over de uitstoot van CO₂ gehouden worden.
326. In de komende kabinetsperiode moet dit voornemen een geloofwaardige invulling krijgen. Van overwegend belang is hierbij het actief bevorderen van energiebesparing en van het gebruik van duurzame energie. Uiteindelijk moet dit ertoe leiden dat onze maatschappij een maatschappelijk gewenst energieverbruik kan combineren met een noodzakelijke vermindering van de CO₂-emissie. Realisering van dit beleidsvoornemen maakt gebruik van alle beschikbare middelen:
- "bench-marking" in de industrie: onze industrie hoort qua efficiency energieverbruik tot de top van de wereld (en wil dat ook!),
  - combinatie van industriële en technologische vernieuwing met energiebesparing,
  - hogere energieprijzen door een (minimaal) Europese energieheffing,
  - effectieve inzet van "joint-implementation": Nederlandse investeringen in Midden- en Oost-Europa en in ontwikkelingslanden gericht op vermindering van CO₂-uitstoot o.a. via het vervangen van verouderde installaties,
  - bevordering van de productie van duurzaam gewonnen energie (wind, zon, water, biomassa),
  - bevorderen goederenvervoer over water en spoor,
  - terugdringen (auto)mobilititeit van personen.
327. Alle te nemen acties moeten het samen tenminste mogelijk maken te voldoen aan de afspraken zoals die verwacht worden als uitkomst van de wereldklimaatconferentie in Kyoto (najaar 1997) waar Nederland inzet op een vermindering van de CO₂-uitstoot wereldwijd met 15 procent in het jaar 2010. Een complicerende factor is dat een kwart van de totale Nederlandse CO₂-uitstoot voor rekening komt van door lucht- en scheepvaart in Nederland getankte brandstof. D66 wil mondiaal vastgestelde reductiedoelstellingen van toepassing laten verklaren op deze emissies die nu nog tussen wal en schip vallen. Er moeten op korte termijn concrete voorstellen en financiële middelen komen om die Nederlandse doelstelling te halen.

Verhogen energie-efficiëntie

328. De energiebehoefte per hoofd van de bevolking mag niet toenemen. En dat is lastig als de economie groeit. Daarom moet het huishoudelijk energiegebruik met 30 tot 50% worden vermindert. De overheid houdt deze norm ook aan voor haar eigen energiegebruik. Dat is mogelijk door aanschaf van energiezuinige apparaten, isolatie van woningen en het waterzijdig inregelen van CV-installaties. Het verhogen van de prijs van brandstoffen en elektriciteit zal het energiegebruik in huishoudens en bedrijven eveneens terugdringen. Daarnaast zijn voorlichting en onderwijs belangrijke instrumenten.
329. Convenanten met het bedrijfsleven ter verbetering van de energie-efficiëntie werken goed. Bepalend voor het succes van convenanten zijn de terugverdiëntijd, de levenscyclus van machines en de toepassing van nieuwe technologieën, waarbij de doelstellingen worden uitgedrukt in een percentage van het besparingspotentieel per bedrijf of bedrijfstak. Dat zal per branche en per bedrijf verschillen, zodat meer maatwerk kan worden verricht, met als gevolg een beter besparingsresultaat. Nagegaan moet worden op welke wijze besparingsinvesteringen die op korte termijn voor het bedrijfsleven niet-rendabel zijn door de overheid medegefinancierd kunnen worden.
330. In Nederland wordt kernenergie afgebouwd, maar internationaal gezien zijn de oude kerncentrales in Midden- en Oost-Europa een grotere bedreiging voor de volksgezondheid en het milieu. D66 is voorstander van hulp aan deze landen voor het afstoten van deze centrales en voor het opbouwen van nieuwe, bij voorkeur duurzame energievoorzieningen.

Meer duurzame energie

331. Het verbruik van fossiele brandstoffen moet worden beperkt door meer duurzame energie in te zetten. Daar is kennis en technologie voor nodig. We hebben haast met het bevorderen van de productie van elektriciteit uit duurzame energiebronnen als wind, zon en biomassa. Verbranding van afval valt hierbij niet onder duurzame energie. Onderzoek naar deze vormen van energie opwekken is zeer kostbaar en moet daarom vooral op Europees niveau worden aangepakt. Alleen op deze manier kan Europa het hoofd bieden aan de internationale concurrentie.
332. In 2015 dient in het energieverbruik minimaal de geplande 10% duurzame energie te zijn opgenomen. Om dit te bereiken dient het lage BTW-tarief van toepassing te zijn op duurzame energie. Elke leverancier krijgt daarnaast een verplicht percentage te leveren duurzame energie opgelegd. Ook de liberalisering van de energiemarkt moet worden benut. Kleinverbruikers die zelf energie opwekken via bijvoorbeeld windmolens, zonnecellen of WKK, moeten energieoverschotten tegen een redelijke prijs aan het net kunnen leveren.
333. De toepassing van zonne-energie wordt met kracht bevorderd. Vooral de productie en toepassing van zonnecellen wordt gesubsidieerd. De overheid zelf zal in gebouwen en langs wegen maximaal gebruik maken van zonnepanelen. Ingebruikname van een zonne-energie-installatie door particulieren, om zoveel mogelijk in eigen energiebehoefte te voorzien, moet sterk gestimuleerd worden.
334. Vergelijkbaar met het Deltaplan moet er een nationaal offshore windenergieplan komen en voor 2020 moet er een groot offshore windpark in de Noordzee gerealiseerd zijn. D66 vindt dat in de komende kabinetsperiode concrete voorstellen moeten worden ontwikkeld.
335. Transport en vervoer moeten energiezuiniger. We moeten dus investeren in duurzaam transport en vervoer. Verhoging van de brandstofprijzen genereert daarvoor middelen en spoort vervoerders en reizigers aan gebruik te maken van alternatieven. Het stimuleren van lopen en fietsen kan het vervoer per auto op korte afstanden aanzienlijk terugdringen. Substitutie van transport door de lucht door transport met de trein moet worden aangemoedigd. Energieprijzen dienen ook afgestemd te worden op de internationale concurrentieverhoudingen, waarbij de Nederlandse werkgelegenheid niet onnodig substantieel geschaad mag worden.
336. Met behulp van fiscale en wettelijke instrumenten moet voor de gehele Europese interne markt het gebruik van schone en energiezuinige auto's en schonere brandstoffen als ethanol en ontwaveld benzine worden aangemoedigd. Nederland stimuleert het gebruik van hybride en geheel elektrisch aangedreven voertuigen door deze geheel of grotendeels vrij te stellen van de BPM en de houderschapsbelasting (MRB). De kosten hiervan worden gecompenseerd door deze heffingen

op gangbaar aangedreven voertuigen te verhogen. Het rijden op LPG dient aantrekkelijker te worden gemaakt.

Liberalisering van de energiemarkt

337. De energiemarkt, zowel in Nederland als in Europa, moet stapsgewijs worden geliberaliseerd. Vrije marktwerking levert voordeel op als alle partijen kunnen profiteren van de toegenomen efficiëntie. Ook in een geliberaliseerde energiemarkt moet zuinigheid het motto zijn. De overheid moet dat bewerkstelligen als ze vergunningen afgeeft voor het leveren van energie. In Nederland moeten de traditioneel op kolen gestookte elektriciteitscentrales omschakelen op aardgas.
338. De transportnetten van gas en elektriciteit zijn natuurlijke monopolies. Het beheer van deze netten moet dan ook onafhankelijk zijn van zowel de aanbieders als de consumenten.
339. In een geliberaliseerde markt is onafhankelijk toezicht door een zelfstandig bestuursorgaan op het beheer van de netten noodzakelijk om de consument te beschermen en om de doelen voor het opwekken en distribueren van duurzame energie te halen. Toezicht en controle op de tarieven en leveringsvoorwaarden zijn van belang voor diegenen die nog geen keuze kunnen maken tussen energieleveranciers. De beheerder van een energiedistributienet staat garant voor ongestoorde levering.

XI. Optimaliseer de ruimte in een krap land

Zuinig ruimtegebruik en zorg voor kwaliteit

340. D66 bepleit een politiek van zuinig grondgebruik. Daarin past het streven naar een compacte stad en het openhouden van het ommeland. Daarbij is de ruimtelijke kwaliteit en leefbaarheid van beide bepalend. Een compacte stad betekent geen wezenlijk hogere woningdichtheid per hectare, maar vooral een hoogwaardige en intelligente vormgeving van de openbare ruimte: verdichting mag per saldo niet ten koste gaan van de hoeveelheid groen en water in de steden. Een dergelijke stad kent een grote variëteit in woonvormen en in schaal van wonen en werken. Er is een goed evenwicht tussen verbetering van de bestaande woningen en nieuwbouw en tussen huur- en koopwoningen voor mensen van verschillende draagkracht. Tevens dient in binnensteden en naoorlogse wijken fors geïnvesteerd te worden in stadsvernieuwing en aanpassing van woningen aan deze tijd. Daartoe dient het rijk zonodig aan bij te dragen. Nieuwe woonlocaties worden dicht bij de bestaande kernen geprojecteerd.
- De compacte stad geeft ruimte aan voetgangers en fietsers en gaat zuinig om met verkeer- en parkeerruimte. De compacte stad is energiezuinig en bevordert het openbaar vervoer. Het gebruik van autodeelsystemen dient bevorderd te worden. Voorzieningen en kleinschalige bedrijvigheid liggen op korte loopafstand. Er wordt geïnvesteerd in parken en recreatiegebieden en in speelruimte voor jeugdigen. Waar nodig en zinvol wordt stapeling van woon en werk nagestreefd en ondergronds gebouwd voor zakelijke doeleinden. Van groot belang is de menselijke maat. Daarmee wordt een bijdrage geleverd aan de sociale veiligheid en stedelijke cultuur.
341. De kwaliteit van de openbare ruimte mag niet alleen bepaald worden door het belang van de volkshuisvesting, de bereikbaarheid en de economie. De wijze waarop mensen hun directe omgeving beleven is essentieel voor de kwaliteit van hun bestaan. Zowel bij de stedenbouw, de grote infrastructurele werken als het landschapsbeheer dient de culturele dimensie in de vormgeving van de openbare ruimte versterkt te worden.

Zorg voor de open ruimte

342. We moeten voorkomen dat de open ruimte tussen de verstedelijkte gebieden steeds verder dichtslibt. Er moet snel een samenhangend plan komen voor het Groene Hart als nationaal landschap. Dat draagt als groen contrast voor de omringende verstedelijking bij aan de kwaliteit van de stedelijke leefomgeving en het vestigingsklimaat. De recreatieve functie van het Groene Hart moet worden bevorderd. Dat kan door aanleg van fiets- en wandelpaden, kleine watersport, ecologische zones, rust en stilte. Boerenbedrijven kunnen overschakelen op biologische landbouw, natuurbeheer en recreatie.
343. Nederland heeft naast het Groene Hart nog veel andere mooie, open plattelandsgebieden. In deze plattelandsgebieden zijn grote veranderingen gaande. Na decennia schaalvergroten en monocultuur in de landbouw is door een groeiende vraag naar natuur, kleinschalige landschappen, nieuwe vormen van ontspanning en natuurzuivere en ambachtelijke producten, een andere economie en een ander gebruik van de ruimte ontstaan. D66 vindt dat de ruimtelijke consequenties van deze nieuwe ontwikkelingen op het platteland zorgvuldiger afgewogen moeten worden zodat bij het verruimen van de economische activiteiten het streekeigen karakter gehandhaafd blijft.
344. Overal wordt geïnvesteerd in woningen, bedrijfsruimten en infrastructuur. We mogen daarbij niet vergeten te investeren in een groene infrastructuur. Een investering van 50 miljard gulden in onze infrastructuur in de komende 10 jaar moet gepaard gaan met een investering van 5 miljard gulden in groene infrastructuur.

Doorbouwen op VINEX-lokaties

345. Stedelijke vernieuwing alleen komt niet tegemoet aan de woningbehoefte. We zullen de VINEX-lokaties voortvarend moeten bebouwen. Ook daar moet veelzijdig gebouwd worden. Huur en koop, in woonstijlen en prijsklasse. Nieuwe bouwlocaties moeten bij de start van de bewoning ontsloten zijn met openbaar vervoer. Belangrijke criteria voor het bepalen van nieuwe woonlocaties zijn: het

behoud van waardevolle natuur- en landschappelijke gebieden, bereikbaarheid en het voorkomen van versnippering.

346. De functie van Flevoland als opvang voor de ruimtenood op het oude land moet maximaal worden ontplooid. De bereikbaarheid van zuidelijk Flevoland ten opzichte van de Randstad moet worden verbeterd. Om de mogelijkheden te creëren voor een volwaardige stedelijke ontwikkeling dient fors te worden geïnvesteerd in werkgelegenheid, voorzieningen en recreatie.
347. Ruimtelijke ordening is meer dan het inventariseren en toekennen van de behoefte aan ruimte van bedrijfsleven, volkshuisvesting, natuur, recreatie en infrastructuur. Dat betekent dat specifieke eigenschappen van steden en landschappen behouden of versterkt moeten worden en consequent bij ruimtebeslag vanuit een gedachte van zuinig gebruik moet worden uitgegaan. Versnippering van het ruimtegebruik moet voorkomen worden. Het Rijk zal op basis van een integrale visie op hoofdlijnen sturing moeten geven aan een samenhangende ruimtelijke ontwikkeling op nationaal niveau. De provincies zijn bij uitstek de bestuurslaag om deze visie in samenspraak met lokale overheden en regionale doelgroepen verder uit te werken en uit te voeren op regionaal niveau. Daarbij wordt recht gedaan aan de gebiedsspecifieke regio's. Het Rijk zal nieuw instrumentarium moeten ontwikkelen om nationale ruimtelijke opgaven adequaat te kunnen uitvoeren, maar om tegelijkertijd aan de lagere overheden meer ruimte voor maatwerk te kunnen bieden. De Rijks Planologische Dienst moet worden omgevormd tot onafhankelijk instituut, naar het voorbeeld van RIVM en CPB, waarvan alle departementen met ruimtelijke strategische plannen gebruik moeten maken om de effecten van beleidsvoorstellen ruimtelijk te kunnen doorrekenen.

Samen besluiten over de ruimte

348. Besluiten over de ruimtelijke indeling van het land moeten veel toegankelijker en transparanter worden voorbereid en genomen. In een open planproces moeten in een vroeg stadium de problemen en de mogelijke ruimtelijke oplossingen en de gewenste ruimtelijke kwaliteit op een rij te worden gezet en worden voorgelegd aan betrokkenen. Draagvlak en betrokkenheid is essentieel voor de planvorming. Op die procedures mag niet bekibbeld worden omdat de ambtelijke voorbereiding en de oenteigeningsfase veel tijd kosten.
349. De ambtelijke voorbereiding kan sneller en zorgvuldiger door onderzoek naar nut, noodzaak en alternatieven vooraf te laten gaan aan de ontwikkeling van concrete plannen. Dit hoort wettelijk te worden vastgelegd. D66 wil dat deze oriënterende fase zijn beslag krijgt in een eenvoudige wet waarop het correctief referendum van toepassing is. Bij belangrijke infrastructurale besluiten is het formuleren van de ruimtelijke kwaliteit en het uitvoeren van een milieu-effectrapportage (MER) op strategisch niveau noodzakelijk. Binnen elke MER pleit D66 voor een gezondheids- en veiligheids-effect rapportage (GER). Ook de effecten van infrastructurale werken op de gezondheid van de bevolking dienen zorgvuldig te worden meegewogen. Bij projecten als die van uitbreiding van Schiphol en de bouw van een tweede nationale luchthaven is een GER zeker van groot belang. Ook ruimtelijke besluiten van de provincie moeten sneller, toegankelijker en doorzichtiger worden. Hiervoor is het nodig dat de provincie de beschikking krijgt overeen eigen projectprocedure, waardoor het beter mogelijk wordt projecten met een bovenlokaal belang op een verantwoorde manier tot stand te brengen. De provincie moet voor dit soort projecten het gemeentelijke voorspreekrecht kunnen overnemen.

Landschap en natuur

350. Tussen 1960 en 1990 verloor Nederland ongeveer de helft van zijn natuurgebied. We moeten dat verlies, zowel in kwantitatieve als in kwalitatieve zin, de komende tien jaar goedmaken. Dat vraagt om substantiële verruiming van de financiering van natuurbeheer en natuurontwikkeling. Beheer en herstel van de natuur en het landschap is het best gediend door de verschillende waarden van het landschap in samenhang met elkaar te beschermen. In dat kader is het ook van belang een breed en samenhangend plattelandsbeleid te ontwikkelen, waarin aan factoren als landbouw, veeteelt, ruimtelijke ordening, cultuurhistorische waarden, milieu en scholing aandacht wordt geschonken.
351. Voor het beheer van natuur- en cultuurlandschappen blijven voor een belangrijk deel Natuurmonumenten, Staatsbosbeheer en de Landschappen verantwoordelijk. Maar ook particuliere

ren zullen meer betrokken worden bij het beheer dat voor een lange reeks van jaren gewaarborgd moet zijn en door de overheid zal worden gecontroleerd.

352. De Nederlandse bossen moeten worden uitgebreid met natuurlijke bossen. In het bestaande en in het nieuwe bosareaal moet de biologische diversiteit worden vergroot. Bosbouw voor de productie van hout en vezel is een vorm van landbouw en geen natuurbeheer. Niettemin is de integratie van extensieve landbouw en natuurbeheer juist hier mogelijk. De bossen die bestemd zijn voor de houtproductie moeten wel duurzaam beheerd worden. Meer dan tot nu toe moet bij streekplannen, bestemmingsplannen e.d. rekening gehouden worden met effecten op het landschap door hoge gebouwen en horizonvervuiling tegen te gaan.
353. Duurzame bosbouw - ook herbebossing - hier, in Midden- en Oost-Europa en in ontwikkelingslanden wordt gestimuleerd ten behoeve van de houtproductie, milieu en klimaat.

Integraal waterbeheer

354. Nederland is een waterland en schoon water is een primaire levensbehoefte voor mens en milieu. Willen we in die behoefte blijven voorzien dan kunnen we niet zonder integraal waterbeheer. We moeten onze kusten, duinen, estuaria, rivieren en vennen behouden, verdroging tegengaan en toch de watervoorziening op peil houden. Nederland moet gewapend zijn tegen overstromingen en een duurzame en gezonde waterhuishouding bezitten. Herstel en inrichting van natuurlijke watersystemen staat daarbij voorop. Dat vraagt om overschakeling van de waterwinning, ook in de industrie, van grond- naar oppervlaktewater. Er zullen meer financiële middelen voor de sanering van waterbodems door zuivering, verwerking en toepassing beschikbaar moeten komen.
355. Duurzaam beheer van water komt alleen tot stand in samenhang met ruimtelijke ordening, natuur, milieu, recreatie, vervoer, drinkwatervoorziening en landbouw. Met een integrale benadering kan de voortgaande daling van de grondwaterspiegel tot staan worden gebracht. Met name voor de ecologisch kwetsbare regio's is dit een prioriteit. In het beheer van rivieren moet, zoals bij de Rijn en de Maas al gebeurt, het stroomgebied uitgangspunt zijn. De daarbij horende natuurontwikkeling moet spoedig ter hand worden genomen. Als meest logische en allesomvattende benadering moeten het beheer en bestuur met de andere betrokken landen de natuur volgen.
356. Om Nederland veilig te maken voor overstromingen moet de vastgestelde dijkverbetering voor 2001 afgerond worden. Op de middellange termijn dient de veiligheid te worden vergroot door rivieren en kusten meer ruimte te geven. Bebouwing in uiterwaarden en kuststroken past hier niet bij.
357. Bij renovaties en stadsuitbreidingen zal duurzaam watergebruik in praktijk moeten worden gebracht. Omdat drinkwater schaars is, dient het watergebruik bepalend te zijn voor het bedrag dat mensen voor water betalen, inclusief afvalwater en riolering (Waterspoor).
358. Het beheer van grond- en oppervlaktewater zijn nauw met elkaar verbonden. Bestuurlijk moet dit duidelijk worden gemaakt door het beheer van het grondwater bij de waterschappen te leggen. Daarnaast moet door rijk en provincies in samenspraak met waterschappen, gemeenten en drinkwaterbedrijven gezocht worden naar mogelijkheden om in het beheer van de keten leidingwater-afvalwater-riolering-zuivering-afwatering meer samenhang aan te brengen.
359. Verdroging is één van de grote bedreigingen van natuur en landschap. Naast een verantwoord peil- en stuwbeheer zullen grondwateronttrekkingen moeten worden verminderd. Veel meer dient van oppervlaktewater gebruik te worden gemaakt.

Maas en Rijn

360. De internationale Maas- en Rijncommissies moeten de actieprogramma's om de kwaliteit van de rivieren te vergroten met spoed kunnen uitvoeren. Natuur- en milieuorganisaties moeten hier intensief bij worden betrokken. Bedrijven moeten civielrechtelijk aansprakelijk worden gesteld als zij doorgaan met het vervuilen van rivieren en ander oppervlaktewater.

Het Natte Hart

361. Het Natte Hart bestaande uit IJsselmeer, Markermeer, IJmeer en de Randmeren is een open, karakteristiek en zeer waardevol multifunctioneel natuur- en recreatiegebied. Ook voor de veiligheid, zoetwatervoorziening, scheepvaart, visserij en zandwinning is het gebied van grote betekenis. Op de oevers is in combinatie met natuurontwikkeling, woningbouw en recreatie mogelijk. Het Natte Hart en haar oevers worden op korte termijn ten behoeve van het behoud en versterken van de huidige waarden en functies integraal veiliggesteld. Hiertoe moet een integraal plan worden opgesteld.

Noordzee en kustuitbreiding

362. Nederland moet in de Europese Unie aandringen op een snelle uitvoering van de afspraken van de Noordzee-ministersconferentie over het binnen één generatie stopzetten van lozingen in de Noordzee.
363. De aanleg van eilanden voor de kust of in het Markermeer voor bewoning of luchtvaart is niet de beste oplossing voor het gebrek aan ruimte. Het verbeteren van de bereikbaarheid van de rest van Nederland, België en Duitsland is een beter alternatief voor enorme investeringen in nieuw land.
364. Het ruimtetekort van de Rotterdamse haven kan door de aanleg van een tweede Maasvlakte (1000 hectare havengebied en 750 hectare natuurgebied) zodanig worden opgelost dat de "mainport"-functie, en daarmee de voorsprong op andere havens, gehandhaafd blijft. Efficiënt en zuinig ruimtegebruik is en blijft uitgangspunt. De aanleg moet deel uitmaken van een breder programma om de leefbaarheid in het gebied te vergroten, waartoe in ieder geval de ontwikkeling van een natuurgebied van 750 hectare behoort.

Waddenzee

365. De Waddenzee is een uniek, internationaal erkend natuurgebied. Samen met Duitsland en Denemarken moet Nederland zorg dragen voor bescherming van dit gebied. Economische activiteiten, waaronder ook de visserij, olie- en gasboring, olie- en gaswinning en het toerisme, kunnen alleen worden toegestaan als dit geen schade doet aan de natuurwaarden van het Waddengebied. Economische activiteiten zijn in beginsel schadelijk voor het Waddengebied zolang het tegendeel niet bewezen is. De bewijslast gaat op deze wijze over van natuur/milieu (-organisaties) naar nieuwe - of zonodig reeds bestaande - activiteiten.

Zeevisserij

366. Overbevissing leidt tot uitroeiing van vissoorten. Om dat te voorkomen blijft quotering en verbeterd toezicht op de naleving van de quota van groot belang. Waar nodig worden voor ernstig geslonken visbestanden herstelprogramma's opgezet. Bevissing moet selectiever plaatsvinden. Onnodige teruggooi van niet-commerciële vis moet tot een minimum worden beperkt. De regering moet er voor zorgen dat er alternatieven komen voor het doden van vis. Vangstmethoden worden ook aan welzijnsnormen en aan de effecten voor het zeemilieu getoetst.

Dierenwelzijn

367. D66 vindt dat de mens zo weinig mogelijk (liefst geen) inbreuk mag maken op het welzijn van dieren. Aantasting van het welzijn wordt aanvaard als hiervoor zwaarwegende argumenten zijn en er geen alternatieven zijn om een beoogd doel op een andere manier te bereiken.
368. Afbouw van de intensieve veehouderij is ook vereist terwille van het dierenwelzijn. Scharrel en biologische veehouderij verdient de voorkeur. Slacht van dieren moet zo dicht mogelijk bij het productiebedrijf plaats vinden. De Europese Unie moet scherper toezien op de naleving en de verbetering van de Europese richtlijnen voor het welzijn van dieren bij transporten en bij huisvesting in de intensieve veehouderij en de bio-industrie
369. Jacht ten behoeve van recreatie en consumptie past niet in onze moderne samenleving en wordt verboden. "Beheersjacht" is aanvaardbaar indien de volksgezondheid gevaar loopt, er sprake is van ernstige schade aan bijvoorbeeld landbouwgewassen en er geen alternatieve middelen

aanwezig zijn die schade kunnen voorkomen of verhinderen.

370. In de Grondwet wordt artikel 21 uitgebreid zodat de overheid een zorgplicht krijgt voor het welzijn van dieren. Bij ieder besluit waarbij belangen van dieren op het spel staan hoort de eigen waarde van dieren een rol te spelen. Tevens dient de overheid erop toe te zien dat de diversiteit in de plantenwereld niet (verder) afneemt.

XII. Samen wonen is samen leven

Keuzevrijheid waar mogelijk, beschermen waar nodig

371. Voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog lijkt het woningtekort langzaam maar zeker overwonnen. In sommige delen van het land sluiten vraag en aanbod naar woningen op elkaar aan en soms is er zelfs sprake van een overschot. Tegelijkertijd stellen mensen steeds hogere eisen aan de woning en de woonomgeving en willen daar ook voor betalen. Wonen moet veilig zijn, leefbaar en duurzaam. Mensen willen steeds vaker zelf bepalen waar zij willen wonen, hoe zij willen wonen en tegen welke prijs. Dat heeft grote gevolgen. Voor de bestaande woningvoorraad, die in versneld tempo moet worden aangepast aan de veranderende woonwensen; voor de beheerders van huurwoningen, die hun prijs/kwaliteitsbeleid moeten aanpassen in toenemende concurrentie met de koopsector en voor het ruimtelijk beleid, dat zich meer moet gaan richten op de inrichting van woonomgevingen van hoge kwaliteit en op een goed evenwicht tussen nieuwbouw en bestaande woningvoorraad.
372. Verscheidene fiscale voorzieningen en regelingen in het sociale zekerheidsstelsel vormen onbedoeld een stimulans om individueel te wonen. Onderzocht moet worden in hoeverre de huidige fiscale maatregelen, subsidies en andere overheidsbijdragen (sociale uitkeringen) zo omgebogen kunnen worden dat gezamenlijk wonen interessant wordt.

Eigen woning en huren gelijkwaardig behandelen

373. Kopen is aantrekkelijk, maar een groot deel van de mensen zal blijven huren. De huursector moet dus in omvang en kwaliteit op peil blijven. De positie van huurders moet worden versterkt. Verhuurders zullen meer klantgericht moeten gaan werken.

Investeren in stedelijke vernieuwing

374. Er moet nog heel wat gebeuren om de vooroorlogse woningvoorraad op te knappen. We zijn op de helft met de stadsvernieuwing. Het gaat daarbij steeds letterlijker om vernieuwing van de stad. Wijken en buurten worden integraal opgeknapt, waarbij wijkverbetering, leefbaarheid, openbaar groen, veiligheid, welzijn en zorg hand in hand gaan. Overmatige leegstand in winkelcentra kost waardevolle ruimte. Het is bovendien onaantrekkelijk voor het publiek. Teneinde verhuurders meer te prikkelen om huurders voor hun panden te vinden wil D66 in de OZB naast de eigenaars- en gebruikerstarief een tariefgroep voor leegstaande panden toevoegen.
375. Ook de na-oorlogse wijken vragen om groot onderhoud en om herstructurering. Mensen stellen andere eisen dan dertig, veertig jaar geleden en we moeten voorkomen dat mensen die wat meer te besteden hebben de stad uittrekken. In de wijken moet voor ieder wat wils te vinden zijn. Een aanbod van huur- en koopwoningen in verschillende prijsklassen en grootten zorgt voor een gevarieerde bevolking van de stad en voorkomt ruimtelijke segregatie.
376. Er moet speciale aandacht zijn voor mensen die aangewezen blijven op de sociale huursector en voor mensen die heel specifieke woonwensen hebben. Sanering en renovatie van het sociale woningbezit is een permanente operatie. We moeten meer aanpasbaar bouwen, verbouwen en renoveren voor ouderen en mensen met een handicap. Leegstand moet gericht worden tegengegaan.
- ### Duurzaam bouwen
377. Bij de stedelijke vernieuwing en nieuwbouw staat duurzaamheid voorop. Woningen en woonomgeving moeten voldoen aan de laatste milieu-eisen. Duurzaam bouwen is de afgelopen jaren goed van de grond gekomen en dient uit te groeien tot standaardnorm in zowel de woningbouw als de bouw van kantoren en bedrijven. Het standaardpakket duurzaam bouwen is pas het begin. We moeten werken aan de "ecologische stad" waarin ook de energie- en drinkwatervoorziening en riolering ecologisch verantwoord zijn.

378. Primaire grondstoffen moeten zo zuinig mogelijk gebruikt worden. Het toepassen van bouwmaterialen uit herbruikbare grondstoffen moet de hoogste prioriteit krijgen. D66 pleit ervoor het gebruik van beton te beperken en de voorkeur te geven aan keramische bouwmaterialen, die herbruikbaar zijn of te fabriceren uit afvalstoffen. Milieugevaarlijke stoffen en materialen passen niet in een duurzame samenleving. De productie en het gebruik ervan dienen te worden geëlimineerd.

Kopen en Huren

379. D66 staat positief tegenover nieuwe woonvormen op het grensvlak tussen huren en kopen. Deze woonvormen komen tegemoet aan de wens van eigen bezit, zonder de risico's die kopen altijd met zich meebrengt. De stimulering van het eigen woningbezit zal tot gevolg hebben dat een beduidend aantal huurwoningen verkocht gaat worden. Het belang van de volkshuisvesting mag daardoor niet worden geschaad. Er moet een kernvoorraad huurwoningen overblijven en de corporaties moeten het vrijgekomen geld inzetten voor vernieuwing van hun woningbezit.
380. De overgang van huur naar koop van de eigen woning kan voor lagere inkomensgroepen worden vergemakkelijkt door een subsidie te introduceren in de vorm van een tijdelijke gewenningsbijdrage, door de taken van het Waarborgfonds Eigen Woningen uit te breiden voor deze doelgroep en door geen overdrachtsbelasting te heffen wanneer een huurwoning wordt verkocht aan de zittende bewoner.
381. Een woningkoper heeft na tekening van de voorlopige koopakte recht op bedenktijd van drie dagen. Er moet een kwaliteitskeurmerk worden ingevoerd voor de hypotheekbemiddeling. Marktpartijen worden gestimuleerd financiering en garantiepakketten te ontwikkelen die niet alleen de aankoop van een woning dekken, maar ook het onderhoud en noodzakelijke verbeteringen daarna. D66 wil het provisiestelsel rond hypotheekbemiddeling afschaffen en een uurloonvergoeding invoeren.

Woonlasten beheersbaar houden

382. Zowel in de huur als in de koopsector maken de woonlasten een substantieel onderdeel uit van de dagelijkse uitgaven. Daarom moet de ontwikkeling van die lasten in de pas blijven met de inkomensontwikkeling.
383. Na een periode van forse huurstijgingen zijn de huren in de afgelopen kabinetsperiode in steeds mindere mate gestegen. Deze ontwikkeling moet worden doorgezet. Huurstijgingen moeten dicht bij of op het inflatieniveau zitten. Samen met de sterk verbeterde huursubsidie is ook voor de lagere inkomens een gematigde ontwikkeling van de huurlasten mogelijk. De normhuren die bepalen of iemand huursubsidie krijgt moeten in de pas blijven met de inkomensontwikkeling.

Professioneel en klantgericht woningbeheer

384. Dankzij de sociale huursector zijn er onder wisselende economische omstandigheden steeds voldoende betaalbare woningen van goede kwaliteit voor de minst draagkrachtigen gerealiseerd. In de nabije toekomst wordt andermaal een enorme inspanning van de sociale huursector gevraagd. Er moeten miljarden worden geïnvesteerd in de bestaande voorraad. Om die inspanningen te kunnen leveren is ruimte nodig: schaalvergroting (maar met maatwerk in beheer), verbreding van het takenpakket in woondiensten en gebiedsgericht beheer, etc. D66 wil die ruimte nadrukkelijk geven. Juist woningcorporaties met hun uitgebreid stedelijk netwerk zijn in staat de sociale samenhang in buurten en wijken te behouden en te versterken.
385. De verzelfstandiging van de sociale huursector is een groot goed. Er moet meer gebruik gemaakt worden van prestatie-afspraken op lokaal niveau, waarin concrete wederzijds te leveren diensten en investeringen tussen gemeenten en corporaties worden beschreven. Woningcorporaties dienen zich te ontwikkelen tot leveranciers van woondiensten en tot beheerders van de woonomgeving. Toezicht op woningcorporaties wordt op nationaal niveau georganiseerd, naast het interne toezicht vanuit de sector zelf. Voor D66 is het vanzelfsprekend dat de financiële solidariteit binnen de sector nader wordt uitgewerkt en gestimuleerd.

386. Ook zullen de aanbieders van huurwoningen meer klantgericht moeten gaan werken. Woningcorporaties en andere verhuurders dienen vorm te geven aan een volwaardige participatie van huurders. Een wettelijke regeling is nodig.
387. Er moet een einde komen aan de schemerpraktijken in een deel van de particuliere huursector, waarbij kleine verhuurbedrijfjes, met een lage organisatiegraad, huurverhogingen vragen zonder overleg met huurders te voeren en zonder dat zij daar een gerichte tegenprestatie tegenover stellen. Voor bonafide particuliere verhuurders moet er een landelijk keurmerk komen, dat onder gemeentelijke verantwoordelijkheid kan worden toegekend.
388. De positie van de woonconsument moet worden verstevigd. Sterke woonconsumentenorganisaties helpen daarbij. Veel wet en regelgeving dateert uit een tijd van woningschaarste, werkt onnodig betuttelend. Modernisering en aanpassing is nodig. Daarbij moet zowel de positie van de huurder als van de verhuurder worden heroverwogen. Als verhuurders hun onderhoudsplicht onvoldoende nakomen moet dat in de huur tot uitdrukking komen.

XIII. Bereikbaarheid

389. In het welvarende West-Europa is veel vraag naar vervoer. De vraag is zo groot dat de leefbaarheid steeds vaker in het geding komt en de bereikbaarheid door congestie in gevaar komt. Mobiliteit is een groot goed maar ze is teveel gegroeid. D66 vindt dat de groei moet worden afgeremd en de leefbaarheid en bereikbaarheid moet worden bevorderd door beïnvloeding van het gebruik van vervoerstechnieken en -middelen. Een duurzaam verkeer- en vervoersbeleid kenmerkt zich door een selectief gebruik van verplaatsen. Dit wordt bewerkstelligd doordat alle kosten die met het verplaatsen samenhangen in rekening worden gebracht. Dit bevordert milieuvriendelijke vormen van verplaatsen.

Investeren in openbaar vervoer

390. In de eerste decennia van de volgende eeuw moet in Nederland een veilig, schoon en samenhangend verkeer- en vervoersysteem ontwikkeld worden op basis van de volgende uitgangspunten: handhaving van de distributiefunctie van ons land, mits dit samen kan gaan met een vermindering in absolute zin van uitstoot van uitlaatgassen, energiegebruik en geluidshinder. Beter gebruik van de capaciteit van verkeerswegen door gebruik van informatietechnologie bij de sturing van het verkeer. Combinatie van voordelen van collectief en individueel vervoer door een elektrische vorm van geleiding van voertuigen. Tenslotte versterking van de rol van het openbaar vervoer en een stimulans van het vervoer over rail en water.
391. We willen de groei van het autoverkeer keren en de verkeersveiligheid vergroten. Minder verkeersshinder op de weg vereist ook een goed openbaar (collectief) vervoer. Onderzoek op lokaal niveau naar de realiseerbaarheid van gratis openbaar vervoer dient gestimuleerd te worden. Maatwerk in voor- en natransport als b.v. trein- en bustaxi's en belbussystemen dient bevorderd te worden. De rijksbijdrageregeling zal hierop afgestemd moeten worden. Om het aantal reizigerskilometers te verminderen dient de verder ontwikkeling van telewerken krachtig ter hand te worden genomen. Eveneens dient te worden bevorderd dat werktijden en werkdagen worden geflexibiliseerd, opdat men zich minder tegelijkertijd in het verkeer zal begeven.
392. De aan te leggen hogesnelheidslijnen moeten ook voor binnenlands vervoer worden ingezet. De aanleg van de Zuiderzee-HSL, die de Randstad via Groningen met het Duitse en Scandinavische hogesnelheidsnet verbindt, wordt versneld ter hand genomen. Het doel is de maximale reistijd tussen alle grotere steden en de steden in de buurlanden zoveel mogelijk te bekorten, zonder het milieu extra te belasten.
De Hanzelijn moet versneld worden aangelegd, zo mogelijk nog in de komende kabinetsperiode. De bestaande railinfrastructuur moet geschikt gemaakt en benut worden voor hogesnelheidslijnen.

Fijnmazig en afgestemd

393. Het autoverkeer en het openbaar vervoer moeten beter op elkaar worden afgestemd. Het overstappen van auto op openbaar vervoer wordt vergemakkelijkt door de bouw van vervoersknooppunten of transferia. Door de informatie-systemen voor openbaar vervoer en autoverkeer samen te voegen kunnen reizigers adequaat geïnformeerd worden over overstapmogelijkheden. Voor de beheersbaarheid, aansluitgaranties en informatie voor alle vervoerssystemen moet met voorrang geïnvesteerd worden in de ontwikkeling en toepassing van telematica. Het vervoersmanagement bij grote bedrijven en kantoren moet verder ontwikkeld worden.
394. Nadat de aanvoerroutes van het openbaar vervoer naar de stedelijke gebieden toe zijn georganiseerd dient het openbaar vervoer in de stedelijke gebieden te worden geoptimaliseerd. Aanleg van metro, "lightrail", tram en busbanen hebben in stedelijke gebieden voorrang. Interne besluitvormingsprocedures hiervoor bij het rijk worden versneld en substantiële budgetten dienen beschikbaar te komen. In grotere steden is bovendien de aanleg van een de gehele stad bestrijkend net van rijwielpaden gewenst. Een aantal zwakke NS-lijnen kan een betere benutting krijgen, indien zij verlengd worden naar het hart van centra en dan als lightrail worden geëxploiteerd. Met het oog op een goede afstemming tussen gemeenten is een Parkeerwet gewenst, waarin hogere

overheden kaders kunnen stellen. Het parkeerbeleid dient niet alleen in de binnensteden maar ook bij natuurgebieden te worden gevoerd. In zijn algemeenheid geldt dat het ruimtebeslag van het verkeer in rekening wordt gebracht. Gemeenten kunnen het parkeerbeleid gebruiken als aanvullend instrument om duurzame vormen van vervoer te stimuleren. In stedelijke gebieden is meer openbaar vervoer nodig.

Klantgericht door marktwerking

395. De bereikbaarheid van landelijke gebieden en dunbevolkte regio's moet worden gewaarborgd door het aanbieden van op maat gesneden, geïntegreerd openbaar vervoer. Marktwerking in het openbaar vervoer zal met name in deze gebieden moeten leiden tot creatieve oplossingen om de bereikbaarheid kwalitatief te kunnen garanderen. In plattelands regio's dient het invoeren van schoolbussen worden onderzocht.
396. Marktwerking in het openbaar vervoer is gebonden aan spelregels ter verbetering van de kwaliteit en toename van het aantal reizigers in het openbaar vervoer. De overheid ziet hierop toe, evalueert en stuurt bij. Concessies worden tijdgebonden uitgegeven voor samenhangende gebieden. Er moeten waarborgen zijn voor een goede dienstregeling in afstemming met aangrenzende gebieden. Lokale tariefvrijheid wordt beperkt door landelijke plafondtarieven. Binnen het huidige financieringsstelsel van het openbaar vervoer is de koppeling tussen de inkomsten van een vervoersbedrijf en het aantal betalende passagiers losgelaten. Deze koppeling dient te worden hersteld. De infrastructuur blijft in bezit en beheer bij de overheid in analogie met het wegensstelsel. Gebruikers horen medezeggenschap te krijgen over het beleid. Bij overgang naar een andere concessionaris dienen voldoende waarborgen voor het personeel te worden ingebouwd.

Terughoudend autogebruik

397. Gelijktijdig met de versterking van het openbaar vervoer moet het autogebruik worden teruggedrongen. Het autobezit kan worden teruggedrongen door het gebruik van auto op afroep te stimuleren. Ook met financiële maatregelen. Fiscale regelingen rondom de auto van de zaak moeten zodanig functioneren, dat de gebruiker steeds een duidelijk op echte uitgaven gebaseerde keuze maakt tussen individueel of openbaar vervoer. De wettelijk erkende kilometervergoeding voor zakelijk gebruik van de particuliere auto dient uitsluitend te worden gebaseerd op de variabele kosten.
De forfaitaire fiscale bijtelling voor de 'auto van de zaak' wordt vervangen door een bijtelling van het totaal van alle door de zaak werkelijk vergoede bedragen, inclusief die voor leasecontracten. Deze worden belastingplichtig voorzover de vergoeding de variabele kosten overtreft.
398. In congestiegevoelige gebieden wordt "rekening rijden" ingevoerd, parallel moet een keuzemogelijkheid voor een milieuvastrechtkaart verkrijgbaar zijn voor de variabele kosten van het autogebruik. De vermindering van het autoverkeer en een inzet op openbaar vervoer van hoge kwaliteit is voor de lange termijn de juiste aanpak. Doch voor de korte termijn biedt dit geen oplossing voor de ontsluiting van een aantal congestiegebieden in de Randstad. Op dit moment stijgt in een aantal van de genoemde gebieden (vaak VINEX-lokatie) de bebouwings- en bevolkingsgroei snel, terwijl er nog geen goed en betaalbaar openbaar vervoersnet beschikbaar is. Dit betekent dat de inwoners van dergelijke congestiegebieden nog steeds gedwongen zijn hun auto te gebruiken, door het ontbreken van "snelle" alternatieven. Dit leidt tot de noodzaak om in een aantal congestiegebieden in de Randstad voortvarend aan de slag te gaan met een uitbreiding van de ontsluitingen en de daarbij noodzakelijke infrastructuur.
399. Het gebruik van de fiets wordt bevorderd door fiscale maatregelen, de aanleg van fietspaden en meer faciliteiten voor bewaakte stallingen.

Vervoer over Water en Rail

400. Het goedertransport moet meer gebruik gaan maken van water, rail en buisleidingen. Dat vraagt om investeringen in de bouw van overslag- en distributiecentra met aansluiting op water en rail, in de binnenvaart en de verbetering van de Nederlandse vaarwegen. Verschuiving van transport over de weg naar transport over water is gediend bij het behoud en de uitbouw van Nederland als maritiem land. D66 is voor een verdere versterking van de positie van de zeescheepvaart, de kustvaart en de binnenvaart.

Veiligheid in het verkeer

401. Verkeersonveiligheid brengt veel schade met zich mee. De economische schade bedraagt ongeveer 11,3 miljard, de emotionele schade is niet in bedragen uit te drukken. Verkeer wordt veiliger als weggebruikers zich weten te gedragen. Veilig verkeersgedrag moet aangeleerd worden. In de opvoeding, op school, tijdens verkeerslessen en cursussen en met permanente voorlichtingscampagnes.
402. Verlaging van de maximumsnelheden is het meest effectieve instrument om de verkeersongevallen te verminderen. Bijkomend voordeel is een aanzienlijke besparing op fossiele brandstoffen en een betere doorstroming van het verkeer. D66 bepleit een maximumsnelheid van 100 km/uur, ook op autosnelwegen, in combinatie met een geloofwaardige handhaving. In woongebieden wordt de maximumsnelheid 30 km/uur. Binnen gemeenten kan worden beslist of op bepaalde wegen een maximumsnelheid van 50 of 70 km wordt toegestaan. Handhaving van snelheidsbeperkingen door politie en justitie wordt versterkt. Ook gemeenten krijgen op het gebied van handhaving van (lichte) verkeersovertredingen meer bevoegdheden, o.a. de bestuurlijke boete. Radar- en fotocontrole wordt erkend als bewijsmateriaal en een effectief rijbewijsstrafpuntensysteem wordt ingevoerd met ontzegging van de rijbevoegdheid als uiterste consequentie.
403. Andere instrumenten om de verkeersveiligheid te vergroten zijn het opwerpen van verkeersdrempels en het aanbrengen van rijbaanversmallingen, straatverlichting, rotondes en beveiligde kruispunten of voorrangskruispunten. Er moeten meer zebapaden komen met signalering door knipperbollen. Fietspaden worden waar mogelijk gescheiden aangelegd van de rijstroken. In het bereiken van veiligheid in het verkeer moet ook het gebruik van een snelheidsbegrenzer niet worden uitgesloten.

Luchtvaart

404. De luchtvaart heeft zich vooral in de laatste tien jaar stormachtig ontwikkeld en het ziet er niet naar uit dat de toename van het luchtverkeer de komende jaren als vanzelf af zal remmen. Dat is gelet op de zware belasting van het milieu door de luchtvaart een somber vooruitzicht. We zullen dus actief - en liefst samen met onze buurlanden - moeten ingrijpen om de groei van de luchtvaart te temperen en de belasting van het milieu te verminderen.
405. Het is ondenkbaar om Nederland van de Europese en internationale economie af te sluiten door vervoer door de lucht eenzijdig te blokkeren. De groei van de luchtvaart kan wel in de hand worden gehouden met kwaliteitseisen: beperking van de uitstoot van schadelijke stoffen, zeker stellen van de bodem-, lucht- en waterkwaliteit, beperking van de geluidshinder, en veiligheid voor passagiers en omwonenden van vliegvelden. Reclamevliegen wordt verboden.
406. De luchtvaart moet de kosten dragen van de vervuiling die de luchtvaart veroorzaakt. Dit kan geïmplementeerd worden door per luchthaven een systeem van verhandelbare emissierechten voor geluid en luchtverontreiniging op te zetten voor vliegtuigmaatschappijen, bij voorkeur op Europees niveau. Ook op andere terreinen moet de luchtvaart worden behandeld als elk ander Nederlands bedrijf dat zich te houden heeft aan Nederlandse en internationale wet- en regelgeving ten aanzien van milieu, veiligheid en belastingen. Deze gelijke behandeling maakt een eind aan oneerlijke concurrentie van de luchtvaart met ander vervoer.
407. Het vliegverkeer op afstanden tot 1000 km wordt actief ontmoedigd door invoering van, onder meer, een belasting op kerosine en investering in een Europese en internationale treinfrastructuur. Om overlast te beperken dienen landende vliegtuigen zo hoog mogelijk te naderen. De invoering van apparatuur die dit mogelijk maakt dient te worden bevorderd. Bij aansluiting op de HSL zal een heffing op korte afstanden per vliegtuig zonodig eenzijdig door Nederland worden ingevoerd. In de komende kabinetsperiode dient een proefproject te worden gestart over de mogelijkheid van de zeppelin als vervoermiddel voor vracht en passagiers.
408. Er zijn maatregelen nodig om oneigenlijke concurrentie tussen luchthavens tegen te gaan. Daarom moeten landingsgelden en luchthavenbelasting op hetzelfde niveau worden gebracht als de tarieven van concurrerende luchthavens. De vrijstelling van vennootschapsbelasting van de Neder-

landse luchthavens wordt opgeheven. Regels die elders in Nederland gelden voor industrielawaai en uitstoot van afvalstoffen worden ook op de luchtvaart van toepassing verklaard.

409. Het in Europees verband invoeren van BTW op vliegtickets en inpassing van de verkoop van kerosine in het normale belastingsysteem zijn maatregelen die D66 voorstaat. Lagere tarieven voor transferpassagiers zijn niet aanvaardbaar.

Schiphol

410. Nederland heeft twee mainports, de luchthaven Schiphol en de zeehaven van Rotterdam. Ook in de komende kabinetsperiode steunt D66 een voortgaande ontplooiing van activiteiten rondom Schiphol. Op de middellange termijn kan bijvoorbeeld de aanleg van een parallelle Kaagbaan ruimte bieden mits tot gelijktijdige sluiting van de Aalsmeerbaan en de Buitenveldertbaan wordt besloten.
411. De bovengrens van 40 miljoen passagiers kan worden doorbroken als alle in de PKB gestelde milieugrenzen een harde wettelijke status krijgen, bijvoorbeeld door opname in de aanwijzing van Schiphol. De milieugrenzen die wettelijk moeten worden vastgesteld zijn onder meer: het totaal aantal ernstig geluidsgehinderden binnen de 20 KE-contour, het groepsrisico, het van vliegverkeer vrijhouden van recreatief belangrijke gebieden en de doelstellingen uit het nationaal milieubeleidsplan ten aanzien van klimaat en luchtverontreiniging. De vastgestelde milieugrenzen moeten worden gehandhaafd.
412. Of, en zo ja waar, op de lange termijn de verdere groei van het op Nederland gerichte internationale luchtverkeer kan geschieden, dient onderwerp te zijn van studie. In die studie wordt alle noodzakelijke en gewenste aandacht gegeven aan de effecten van het luchtverkeer op economie, milieu, veiligheid en volksgezondheid en aan de landzijdige problematiek van aan- en afvoer van passagiers en goederen.
413. Nederland is te klein voor geregeld binnenlands vliegverkeer. Omdat geen enkele plaats in Nederland meer dan 200 km van grote internationale luchthaven afligt en er met deze luchthavens goede treinverbindingen zijn is geregeld binnenlands vliegverkeer niet nodig. D66 vindt daarom dat regionale luchthavens op termijn gesloten dienen te worden voor geregeld binnenlands vliegverkeer. Ondertussen moeten regionale luchthavens samenwerken met regionale luchthavens in de ons omringende landen. Op de regionale luchthavens worden geen vliegbewegingen toegelaten tussen 23.00 en 07.00 uur. Deze luchthavens dienen hun kosten te dekken uit de dienstverlening tijdens de daguren. Subsidies van de overheid worden stopgezet. Vliegveld Valkenburg moet worden gesloten ten behoeve van woningbouw.
414. Voor alle vliegverkeer wordt een wettelijke nachtnorm vastgelegd die rekening houdt met piekbelasting. Met de controle op de naleving van de geluidsnormen wordt een onafhankelijke instantie belast.

XIV. Burger en bestuur

415. De Europese samenwerking heeft in de afgelopen 50 jaar voor vrede, veiligheid en economische groei gezorgd. Deze samenwerking heeft daarmee zijn waarde aangetoond en moet worden voortgezet. Maar er moet meer oog komen voor de invloed en de betrokkenheid van de burgers. Want alleen als de Europese samenwerking democratisch is kan de diversiteit van het continent behouden blijven zonder botsingen en strijd om dominantie.
416. Nu de Europese samenwerking steeds meer invloed krijgt op de besluitvorming in Nederland, zijn de voorstellen voor bestuurlijke vernieuwing, waar D66 dertig jaar geleden al op aandrong, actueler en noodzakelijker dan ooit. Een democratie kan niet zonder een goed georganiseerd, helder bestuur dat verantwoording schuldig is aan de kiezer. Het terugdringen van de bureaucratie en het gebruiken van begrijpelijke taal door ambtenaren en politici is daarbij een absolute voorwaarde. De burger moet weten waar hij aan toe is, moet het bestuur kunnen controleren en moet te allen tijde betrokken kunnen zijn bij besluiten die hem raken en bij het aandragen van oplossingen voor maatschappelijke problemen.
417. Europese samenwerking wil niet zeggen dat de besluitvorming zich als vanzelfsprekend moet gaan verplaatsen naar Europa. Maar, daar waar een Europese aanpak een duidelijke toegevoegde waarde biedt ten aanzien van een nationale aanpak moet op Europees niveau samengewerkt worden. Voorts moeten besluiten zo dicht mogelijk bij de burger worden genomen en de schaalvergroting moet gepaard gaan met verschuiving van bevoegdheden en taken naar gemeente en provincie. We moeten het openbaar bestuur zo reorganiseren dat de bestuurslagen passen bij de kansen, de problemen en ontwikkelingen in gemeenten, agglomeraties en provincies. Het bestuur is er voor de mensen en moet flexibel, zorgvuldig en transparant werken.

De besliste burger beslist

418. Rechtstreekse kanalen tussen politiek, overheid en burgers geven uiteindelijk het meeste kans op besluitvorming die maximaal rekening houdt met publieke en individuele wensen en belangen. Het is de taak van de politiek om die kanalen te graven, om belangenorganisaties aan te spreken op hun legitimiteit, om nieuwe organisaties en netwerken serieus te nemen, en om deelbelangen te plaatsen in een bredere context. De kwaliteit van de besluitvorming zal steeds vaker bepalen of besluiten gedragen worden en effect sorteren. Voor dat draagvlak is een heldere en transparante afweging van alle belangen noodzakelijk. Want willen mensen en organisaties iets van hun deelbelang loslaten en zich committeren aan een algemener belang dan helpen wetten niet, betrokkenheid bij het besluitvormingstraject wel.
419. Burgers oefenen als kiezer invloed uit op de politiek. Maar ook als consument, werknemer of aandeelhouder kunnen ze invloed uitoefenen, vaak meer dan de overheid. Op de maatschappelijke verantwoordelijkheid en gemeenschapszin van bedrijven bijvoorbeeld. De komende jaren moet de positie van de kritische burger versterkt worden. Door consumenten, patiënten, reizigers of gepensioneerden een volwaardige positie te geven in afspraken met bedrijven en instellingen. Participatie van jeugdigen bij het totstandkomen van beleid is van groot belang. Door de introductie van nieuwe vormen van zeggenschap en democratisering, maar ook door maatschappelijke organisaties die de mondigheid van de burger vertalen en mobiliseren, een grotere publieke verantwoordelijkheid te geven in de beleidsvoorbereiding en de besluitvorming. Daarmee wordt voorkomen dat belangen ondersneeuwen in bureaucratische procedures en dat belangenorganisaties zich vooral moeten toeleggen op verzet tegen voorgenomen besluiten.
420. Nu de politieke agenda voor de jaren na de eeuwwisseling wordt opgesteld, mag niet voorbij worden gegaan aan de inrichting van de overheid en de zeggenschap van burgers. Waar economie en maatschappelijke infrastructuur ingrijpend veranderen en steeds meer ruimte bieden voor individuele keuze en eigen zeggenschap, blijft de Nederlandse democratie gevangen in een verouderd stelsel. Zowel de regeringsvorm en de organisatie van de overheid als de betrokkenheid van burgers bij de besluitvorming moeten drastisch worden herzien.
421. Meer vrouwen en etnisch culturele minderheden moeten benoemd worden in (hoge) politieke en

bestuurlijke functies. Streefcijfers moeten gehaald worden. Selectiecommissies getraind en geïnstrueerd om dit doel beter en sneller te bereiken.

422. Rigide organisatie en structuren die uit het verleden stammen mogen de overheid niet frustreren om problemen op maat aan te pakken. Die overheid verdient een democratisch verantwoorde en dus effectieve sturing. De betrokkenheid van burgers bij hun bestuur kan niet worden afgedwongen door hen eens in de vier jaar een stem te geven. Daar is meer voor nodig.

Openbaar en toegankelijk

423. De maatschappelijke betrokkenheid van burgers moet vorm krijgen door open planvorming, waarin de overheid mensen niet achteraf confronteert met al praktisch vaststaande besluiten, maar hen vanaf het begin bij alle voornemens en strategische keuzen betreft. De overheid zal daarom bij de voorbereiding van grote projecten en andere maatregelen burgers in een vroeg stadium inschakelen. In de komende periode wordt hiervoor op grote schaal gebruik gemaakt van elektronische burgerconsultatie. Om dit te bereiken zal de overheid anderzijds ook voeling moeten houden met wat er bij haar burgers leeft. Hiertoe zal bij veel overheidsdiensten een verandering van houding nodig zijn.
424. Overheidsinformatie dient openbaar toegankelijk te zijn. Voorgenomen wetsvoorstellen dienen gepubliceerd te worden voordat de Raad van State om advies wordt gevraagd. De toegankelijkheid van overheidsinformatie, zoals wetgeving en rechtspraak, via Internet moet verzekerd en gratis te zijn. Alle loketten van de overheid en zelfstandige bestuursorganen dienen via e-mail voor burgers bereikbaar te zijn. In de Grondwet wordt een grondrecht op het verkrijgen van overheidsinformatie opgenomen.

Referendum

425. In de komende periode dient het beslissend correctief referendum op landelijk, provinciaal en plaatselijk niveau daadwerkelijk te worden ingevoerd. Op landelijk niveau betekent dit dat op verzoek van de kiezers vrijwel alle wetsvoorstellen aan een referendum zullen kunnen worden onderworpen, ook planologische kernbeslissingen of delen daarvan die in de vorm van een wet worden gegoten. Op decentraal niveau wordt een correctief referendum op verzoek van de kiezers mogelijk voor nader in de wet vast te leggen besluiten. D66 vindt dat in die wet gemeentelijke en provinciale besluiten als 'referendabel' moeten worden opgenomen. De mogelijkheden tot invoering van het volksinitiatief, waarbij burgers zelf een volksstemming kunnen uitlokken over door henzelf ontworpen en in de Staten-Generaal verdedigde wetsvoorstellen, worden concreet uitgewerkt en experimenten worden toegelaten.

Kiesrecht

426. Het kiesrecht wordt uitgebreid. D66 wil de leeftijd voor het actieve kiesrecht verlagen naar 16 jaar omdat jongeren van die leeftijd maatschappelijke verantwoordelijkheid gaan dragen en dus ook moeten kunnen meepraten en besluiten over de inrichting van de samenleving.
427. Buitenlanders die nu reeds kiesrecht hebben voor gemeenteraden moeten dat ook voor provinciale staten krijgen.
428. Daadwerkelijke invloed van de kiezers betekent zeggenschap over wie gaat regeren en wie gaat besturen. Daarom wil D66 de kiezer een stem geven in de regeringsvorming door de minister-president rechtstreeks te verkiezen. Ook de burgemeester en de commissaris van de koningin (c.q. gouverneur) dienen rechtstreeks gekozen te worden. In de huidige procedure van kabinetsformatie dienen de adviezen van de voorzitters van de beide Kamers en de vice-president van de Raad van State direct openbaar te worden gemaakt.
429. De band tussen kiezer en volksvertegenwoordiger kan worden versterkt door het uit 1917 stammende kiesstelsel aan te passen. D66 wil een kiesstelsel waarbij in ieder geval een groot gedeelte van de kandidaten wordt verkozen in districten, zodat kiezers hun eigen vertegenwoordiger herkennen en kunnen beoordelen. Zolang de Grondwet op dit punt niet is gewijzigd zullen de huidige regels zo worden aangepast dat het geven van een voorkeurstem meer effect veroorzaakt.

Regering en rijksdienst

430. De rijksoverheid verdient krachtige sturing door een kabinet dat uitstijgt boven de alledaagse departementale verkokering. Een klein en hecht samenwerkend team van kernministers, ieder verantwoordelijk voor een deel van het overheidsbeleid en samen voor het geheel, vormt de ministerraad. Dit zogenoemde "kernkabinet" bestaat uit 7 à 9 ministers en opereert als een politieke raad van bestuur. De feitelijke uitvoering en dagelijkse leiding over departementsonderdelen vindt plaats door onderministers.
431. Samenvoeging van huidige departementen is daarbij niet per se noodzakelijk, zolang de leden van het kernkabinet de aansturing van clusters van aanverwante departementen voor hun rekening nemen.
432. Het kernkabinet wordt aangevoerd door een rechtstreeks gekozen minister-president. Omwille van de eenheid van het regeerbeleid en een krachtige positie in Europa dient de minister-president over stevige bevoegdheden te beschikken, waarbij kan worden gedacht aan het geven van aanwijzingen aan andere bewindslieden en aan een doorslaggevende rol bij de benoeming en het ontslag van ministers en onderministers. Een dergelijke sterke positie in het landsbestuur, die nu al gedeeltelijk in de praktijk zichtbaar is, moet gepaard gaan met een rechtstreekse democratische legitimatie. Degene die het kabinet vormt en leiding geeft, moet ook rechtstreeks door de kiezers aan te spreken zijn.
433. D66 vindt het wenselijk dat er in de volgende kabinetsperiode een aparte onderminister voor het protestedenbeleid komt
434. De afweging of onderdelen van de rijksdienst worden verzelfstandigd dient gebaseerd te zijn op heldere wettelijke criteria. Verzelfstandiging van diensten en organen mag niet leiden tot het verlies van controle.
435. Om de verkokering tegen te gaan en de kwaliteit van het overheidsmanagement te vergroten, moet de Algemene Bestuursdienst worden uitgebreid en versterkt. Met ambtelijke topmanagers moeten waar mogelijk contracten worden gesloten, waarbij afspraken worden gemaakt over resultaten. De hoogste beleidsambtenaren uit de Algemene Bestuursdienst dienen desgevraagd voor kamercommissies te verschijnen om allerlei inlichtingen te verschaffen.
436. Het overheidspersoneel vergrijsst. Maatregelen moeten worden genomen om de leeftijdsopbouw van het ambtenarenapparaat meer in overeenstemming te brengen met de beroepsbevolking en het bedrijfsleven.

Nederlandse Antillen en Aruba.

437. D66 hecht aan een goede relatie met de Nederlandse Antillen en Aruba. Ook al betreft het hier een geheel eigensoortige relatie die beheerst wordt door het Statuut, toch is het vanwege de kennis van het Statuut en de inzichten in relaties met andere overheden van belang dat niet alleen het Kabinet Nederlandse Antillen en Aruba (KabNA) bij het ministerie van Binnenlandse Zaken wordt ondergebracht, maar ook dat de portefeuille Antilliaanse en Arubaanse Zaken voortaan aan de minister van Binnenlandse Zaken wordt toegedeeld.

Integriteit van het bestuur

438. Bestuurlijke fraude- en corruptieschandalen en misbruik van subsidie en voorkennis door bestuurders en ambtenaren ondermijnen het gezag van de overheid. Dit misbruik moet worden ontmoedigd door bestuurlijke integriteit prioriteit te geven in de ambtelijke organisatie, door zorg te dragen voor een duidelijke interne meldingsprocedure. Daarom ook mogen politici en ambtenaren geen bestuurslid zijn van gesubsidieerde organisaties wanneer zij direct bij de beleidsvoorbereiding en regelgeving terzake betrokken zijn. Vermeend strafbaar gedrag moet onderzocht worden door de Rijksrecherche of door (interne onderzoeksbureaus van) de politie. Maar er moet ook meer aandacht komen voor de manier waarop met macht wordt omgegaan. Openheid, controle en openbaarheid voorkomen machtsmisbruik en zorgen voor een gezonde democratie.

Dualisme in raden en staten

439. In provincies en zeker in grotere gemeenten moet de bestuurlijke verantwoordelijkheid gescheiden worden van de controle door de gemeenteraad en provinciale staten. Dat vergt een forse aanpassing van het gemeentelijke en provinciale bestel. Burgemeesters en commissarissen van de koningin moeten gekozen worden. Wethouders en gedeputeerden vormen het dagelijks bestuur van stad en provincie en zijn niet langer lid van de gemeenteraad of de provinciale staten en kunnen tussentijds worden afgezet.
440. Om de relatie burger-bestuur beter tot haar recht te laten komen, dienen vertegenwoordigers in gekozen politieke functies een relevant tijdsdeel van de week beschikbaar te krijgen voor deze functie. De eventuele werkgever moet hierbij voor gedeerde arbeidstijd gecompenseerd worden. De politieke vertegenwoordigers kunnen hierdoor - naast het lezen van de veelal ambtelijke stukken - meer tijd besteden aan de directe relatie met de medeburger om zo diens behoeften en wensen (verder) te leren kennen en te realiseren.
441. Voor het bestuur op met name gemeentelijk niveau geldt dat er steeds hogere eisen gesteld worden aan de bestuurders, met name wethouders. Het bezoldigingssysteem van wethouders is afhankelijk van het inwonertal van de gemeente. Daaruit kan volgen dat het geboden salaris zover onder dat van de gewenste kandidaat-wethouders kan liggen, dat deze daarom besluiten af te zien van kandidaatstelling. D66 is van mening dat een financieel gegeven niet mag beletten dat de meest gewenste bestuurder ook aangesteld kan worden. Daarvoor zijn deze functies van een te groot belang. Daarom pleit D66 ervoor dat een nieuw vergoedingensysteem voor wethouders wordt uitgewerkt.

Openbaar bestuur op maat

442. Landsgrenzen vervagen in een samenwerkend Europa. Regio's en stadsagglomeraties worden sterker als bestuurlijke, economische en culturele entiteiten. Ze gaan zich ook meer van elkaar onderscheiden. Uniforme regeling van bevoegdheden en taken voor alle provincies en gemeenten past niet bij deze ontwikkeling. Er moet daarom meer differentiatie komen in het decentraal bestuur. Al naar gelang van de grootte van gemeenten, de aard van de provincie en de omvang van problemen kunnen met 'leges speciales' provincies, steden en regio's specifieke taken en bevoegdheden toegewezen krijgen.

Stadsprovincies niet uitgesloten

443. De vorming van stadsprovincies moet mogelijk blijven, met name in compacte verstedelijkte gebieden waar het van belang is om over meer beleidsruimte en financiële mogelijkheden te beschikken om de knelpunten als gevolg van een cumulatie van problemen, zoals kwetsbare sociale structuur, verpaupering, minderheden, veiligheid en criminaliteit en slechte huisvesting aan te pakken. D66 sluit niet uit dat in de toekomst ook in andere gebieden dan Rotterdam en Eindhoven/Helmond een dergelijke behoefte zal ontstaan of nog aanwezig zal blijven.

De gemeenten moeten het doen

444. Gemeentebesturen moeten meer bevoegdheden krijgen om beslissingen te nemen die voorheen door het Rijk werden genomen. Doorgaan met decentralisatie dus. Alleen dan kunnen gemeenten rekening houden met de lokale omstandigheden bij het uitvoeren van hun taken. Gemeenten moeten wel voldoende berekend zijn op hun taken. Is er sprake van een te gering draagvlak, dan wordt herindeling niet geschuwd. Samenwerking van gemeenten over de grenzen heen moet worden bevorderd. Stedenbanden dienen te worden gestimuleerd. De gemeentelijke overheid vormt een integrale bestuurslaag. Gemeenten kunnen het beste rekening houden met de lokale omstandigheden bij de uitvoering van overheidstaken. Daarom moeten zij overeenkomstig het subsidiariteitsbeginsel bevoegdheden krijgen die voorheen het rijk en de provincie hadden. Dat betekent een decentralisatie van taken en bijbehorende middelen. Bij een te gering draagvlak is herindeling van gemeenten een van de alternatieven en daarom niet bij voorbaat uitgesloten. Omwille van de effectiviteit van de democratische controle moet voorkomen worden dat er taken aan gemeenten worden toebedeeld die zij niet zelfstandig kunnen uitvoeren. In die gevallen waar dit reeds is gebeurd, dienen deze taken bij de gemeenten te worden weggehaald, om aan de provincie en het Rijk te worden toebedeeld. Voor een betere legitimatie van de gemeentebesturen

is het van belang dat gemeenten zelf de verkiezingsdatum kunnen vaststellen. Dit houdt spreiding van de verkiezingsdata in, waardoor de campagnes een meer lokaal karakter kunnen krijgen.

445. Binnen gemeenten ontstaan vaak in wijken en kleine kernen zogenaamde dorps- en wijkraden. De gemeenten dienen aangemoedigd te worden deze kleine raden democratisch te doen kiezen, taakafspraken te maken en eigen budgetten te geven.

XV. Veiligheid, kerntaak van de overheid

446. Criminaliteit en onveiligheid knagen aan de samenleving. Inbraak, vandalisme, roof en diefstal en vooral het gebruik van geweld daarbij, worden als zeer bedreigend ervaren en bij veel mensen sluimert de angst slachtoffer te worden. Vooral de betrokkenheid van steeds jongere mensen en kinderen, waaronder steeds meer meisjes baart zorgen. Een ernstig probleem vormt de huidige tendens waarbij kinderen onder de twaalf jaar met de politie in aanraking komen voor relatief ernstige delicten. De mogelijkheden om hier adequaat op te kunnen reageren dienen te worden uitgebreid. Hierbij kan bijvoorbeeld gedacht worden aan het vrijmaken van meer middelen voor de gezinsvoogdij-instellingen, maar ook aan capaciteit in de opvanginrichtingen. Zinloos geweld, wapens op school en in de disco en zinloos vandalisme in de buurten zijn erg bedreigend. Handhaving van de huidige wet- en regelgeving inzake alcoholverkoop en -verstrekking zou kunnen bijdragen aan het terugdringen van de hierboven beschreven problemen.
447. Het beheersen van de criminaliteit is een kerntaak van de overheid. Veiligheid is essentieel voor de kwaliteit van het leven en de woonomgeving, sociale contacten en een optimaal gebruik van de openbare ruimte en voorzieningen.
448. Veiligheidsbeleid is eerst en vooral voorkomen van criminaliteit. Ieder beleidsterrein kent veiligheidsaspecten. Van onderwijs tot volkshuisvesting, van sociale zekerheid en economisch beleid tot ruimtelijke ordening en grotestedenbeleid. De overheid moet criminaliteitsbeheersing dan ook in een brede context plaatsen. Dat vraagt om integraal veiligheidsbeleid, niet alleen maar meer justitie en politie.
449. Voor het bestrijden van criminaliteit is kennis van de verschillende vormen van criminaliteit en van specifieke risicogroepen, van daders en van slachtoffers, onontbeerlijk. Hiernaar moet meer onderzoek worden verricht. De praktijk bewijst dat alleen op basis van zulk inzicht georganiseerde misdaad of criminaliteit en vandalisme bij groepen jongeren kan worden teruggedrongen.
450. D66 is tegen etnische registratie bij criminaliteit. Wel zinvol is het om het inzicht in de betrokkenheid van allochtone jongeren bij georganiseerde misdaad door onderzoek te vergroten.

Veiligheid begint in de buurt

451. De gemeente, politie, justitie, burgers, scholen, woningbouwcorporaties, bedrijven en maatschappelijke organisaties dienen samen te werken aan een veilige omgeving. De politie signaleert, voorkomt en brengt mensen en instellingen die een bijdrage kunnen leveren aan de veiligheid bij elkaar.
452. Veiligheid begint met preventie van inbraak en diefstal door bedrijven en burgers zelf. Gemeenten en politie steunen particuliere initiatieven met adviezen en, daar waar nodig, financiële middelen. Bij inrichting of herinrichting van de openbare ruimte moet de omgeving veel zorgvuldiger worden beoordeeld op veiligheidsaspecten. Ook wijken en buurten kunnen worden doorlopen op het vergroten van de veiligheid van de fysieke omgeving.
453. Door buurtbemiddeling kunnen burgers zelf oplossingen aandragen voor problemen in de omgeving. De buurtbemiddeling wordt ondersteund door politie en het openbaar ministerie, die vanuit wijkbureaus van justitie werken. Jongeren moeten meedenken bij het opstellen van veiligheidsbeleid.
454. Politie, justitie en de gemeente moeten op wijkniveau gaan samenwerken. Zo krijgt het Openbaar Ministerie een vaste plek in de lokale gemeenschap. Het experiment 'justitie in de wijk' is een voorbeeld van veiligheidsbeleid op lokaal niveau en verdient uitbreiding.
455. Als onderdeel van het veiligheidsbeleid moet ook geweld binnenshuis worden voorkomen en bestreden. Ten behoeve van slachtoffers moet het openbaar ministerie of de lokale overheid civiel-rechtelijke actie kunnen ondernemen. Zo zouden wijkbureaus van justitie kunnen optreden tegen overlast in een buurt als buurtbewoners dat niet durven.

456. Respect en verantwoordelijkheid zijn voor D66 centrale begrippen. Deze waarden dienen op alle niveaus binnen de Nederlandse samenleving te worden uitgedragen. Misbruik van tolerantie kan niet worden gedoogd.

Zware, georganiseerde criminaliteit krachtig bestrijden

457. De bestrijding van de zware en georganiseerde criminaliteit moet onverminderd worden voortgezet en waar nodig geïntensiveerd. Speerpunten bij de bestrijding van georganiseerde criminaliteit zijn naast grootscheepse drugshandel, milieucriminaliteit, fraude, kinderpornografie en mensenhandel. Het is voor dit laatste van groot belang de nu nog illegale prostitutiebranche te reguleren. Het bordeelverbod wordt opgeheven.
458. Bij de strijd tegen de georganiseerde criminaliteit mogen de grenzen van de rechtsstaat niet uit het oog worden verloren. Openbaar ministerie en politie moeten kunnen beschikken over effectieve bevoegdheden en dwangmiddelen, maar over het gebruik dient ten volle verantwoording te worden afgelegd. Politiechefs en korpsbeheerders dienen op de hoogte te zijn van de toepassing van opsporingsmethoden. Het Openbaar Ministerie is verantwoordelijk. De rechter moet de rechtmatigheid van de methoden kunnen toetsen.
459. De kwaliteit van de recherche moet worden verbeterd. Bijzondere aandacht moet worden besteed aan integriteit en deskundigheid. Gerichte investeringen zijn nodig om expertise op financieel-economisch vlak binnen de politie te versterken. D66 meent dat de politie inmiddels voldoende bevoegdheden heeft gekregen om de georganiseerde criminaliteit te bestrijden. Nu gaat het erom die goed en zorgvuldig aan te wenden.
460. De bestrijding van de georganiseerde criminaliteit moet worden gestuurd door de top van het Openbaar Ministerie en via centrale financiering van interregionale kernteams.
461. D66 is tegen 'kroongetuigen' in het strafrecht. Verdachten van ernstige strafbare feiten mogen niet volledig vrijuit gaan in ruil voor getuigenissen over andere verdachten. Minder vergaande afspraken met verdachten en veroordeelden mogen wel worden gemaakt, mits gecontroleerd door de rechter.
462. Om criminaliteit minder kans te geven in de bovenwereld moeten gemeenten de bevoegdheid krijgen om contractpartners te toetsen op hun integriteit en vergunningverlening te weigeren wanneer gerede twijfel bestaat aan de bonafide bedoelingen van de aanvrager. Daartoe dient een wettelijke regeling te worden ontworpen die ook voorziet in een beroepsgang bij de bestuursrechter. Ipso facto geldt dit ook voor provincies en waterschappen.
463. De georganiseerde criminaliteit kan alleen door hechtere samenwerking in de Europese Unie worden bestreden. Het Europese Actieplan ter bestrijding van de criminaliteit biedt mogelijkheden die Nederland moet benutten. Daarbij moet de nadruk vallen op democratische en justitiële waarborgen. Europol speelt daarbij een essentiële rol, maar wordt onvoldoende gecontroleerd. De positie van het Europees Parlement en het Europese Hof van Justitie ten aanzien van Europol moet versterkt worden. Bovendien zou een Europese magistraat of een commissie van justitiële autoriteiten toezicht moeten uitoefenen op Europol. Het gaat te ver om Europol executieve bevoegdheden te geven. Justitiële samenwerking tussen de lidstaten dient ook verder verbeterd te worden met het oog op de bestrijding van de criminaliteit.

Uitbreiding van de 'justitiële keten'

464. De dader van een delict moet zo snel mogelijk worden geconfronteerd met de gevolgen van zijn daden.
465. De politie moet met enkele duizenden agenten en surveillanten worden uitgebreid. Deze dienen vooral te worden ingezet om de belangrijkste knelpunten in werkdruk en beschikbaarheid weg te nemen, bijv. op het platteland. D66 is bereid hiervoor extra financiële middelen vrij te maken, evenals voor investeringen in de informatietechnologie van de politie.

466. Uitbreiding met enkele duizenden agenten en surveillanten op korte termijn, kan alleen waargemaakt worden als surveillanten vanuit een - t.o.v. de huidige situatie iets verlengde - korte opleiding volledig bevoegd worden om verkeers- en alcoholcontroles uit te voeren, waardoor agenten zich veel meer met dorps-, stads- en regiozaken kunnen bezighouden. Daarnaast dienen stadswachten meer bevoegdheden, verantwoordelijkheden en mogelijkheden te krijgen en dient bureauwerk in toenemende mate door kantoorpersoneel te geschieden.
467. Versterking van de kwaliteit van de politie blijft de belangrijkste opdracht. Dat betekent verder werken aan integrale kleinschalige politiezorg als onderdeel van het veiligheidsbeleid op lokaal niveau. De zogenaamde gebiedsgebonden politiezorg dient verder te worden ontwikkeld. Er moeten meer vrouwen en allochtonen bij de politie komen werken.
468. Het is onverstandig om zo kort na de invoering van de Politiewet in 1993 de politie opnieuw grootscheeps te reorganiseren. Wel zal de regering meer greep moeten krijgen op de prioriteiten en de besteding van middelen van de politie. In de Politiewet moeten meer centrale bevoegdheden worden opgenomen over de regionale korpsen. Tegelijk zal de zeggenschap van de gemeente over het plaatselijke politieonderdeel wettelijk moeten worden versterkt. Ook zal de democratische controle op de politie moeten worden verbeterd.
469. In de stadsprovincies wordt het bestuur over de politie gecontroleerd door een rechtstreekse volksvertegenwoordiging. In de andere politieregio's zal een commissie van gemeenteraadsleden uit de regio deze democratische controle moeten uitoefenen.
470. Het Openbaar Ministerie dient verder te worden versterkt. De komende periode moet blijken of de ingezette reorganisatie van het Openbaar Ministerie werkt. Forse uitbreiding van het aantal officieren van justitie en ondersteunend personeel is noodzakelijk.
471. De minister van Binnenlandse Zaken is verantwoordelijk voor het beheer van de politie. De minister van Justitie is verantwoordelijk voor de strafrechtelijke handhaving van de rechtsorde. Waar het beheer deze verantwoordelijkheid raakt, dient de minister van Binnenlandse Zaken met de minister van Justitie af te stemmen.
472. Politiebegeleiding van grootschalige manifestaties zoals betaald-voetbalwedstrijden en popconcerten mag (voor een substantieel deel) worden doorberekend aan de organisatoren. Daartoe wordt een wettelijke regeling ontworpen.

Rechterlijke organisatie en toegang tot de rechtspraak

473. De kracht van de Nederlandse rechtsstaat is gelegen in de kwaliteit van de onafhankelijke rechters. Om die rechters ook in de volgende eeuw toe te rusten op hun taak is ook hier uitbreiding van het aantal rechters en ondersteunend personeel nodig. De organisatie van de rechterlijke macht dient gemoderniseerd te worden. Om de kwaliteit van de rechtspraak hoog te houden is een door de rechters op te zetten systeem van formele intercollegiale toetsing voor alleensprekende rechters onontbeerlijk.
474. De rechtspraak moet ook laagdrempelig zijn en inzichtelijk en efficiënt georganiseerd. De rechterlijke macht moet op de resultaten van die organisatie worden aangesproken. Daartoe dient een Raad voor de Magistratuur te worden ingesteld. Deze Raad bereidt rechterlijke benoemingen voor (met uitzondering van de leden van de Hoge Raad), verdeelt de gelden over de verschillende rechterlijke colleges en toetst de besteding van de financiële middelen. De voorzitter van de Raad is onafhankelijk, de leden komen uit de rechterlijke macht en uit andere sectoren.
475. Uitgangspunt bij de reorganisatie van de rechterlijke macht is dat geschillenbeslechting en rechtspraak in eerste aanleg zo dicht mogelijk bij de burger plaatsvinden. Bestuurlijke centralisatie van de eerstelijnsrechtspraak dient daarom gepaard te gaan met geografische deconcentratie binnen de arrondissementen. Bij zaken die een hoge mate van specialisatie-eisen en weinig frequent voorkomen kan de eerstelijnsrechtspraak gebundeld worden in één of enkele arrondissementen. De mogelijkheid van constitutionele toetsing door iedere rechter, in hoogste instantie door de Hoge Raad, moet worden ingevoerd.

476. Om elke schijn van belangenverstrengeling te vermijden dienen rechters en rechter-plaatsvervangers hun nevenfuncties aan te melden. Advocaten en officieren van justitie kunnen in hun eigen arrondissement niet als rechter-plaatsvervanger werken.
477. De Wet op de Rechtsbijstand moet geen onnodige drempels opwerpen voor rechtzoekenden, die de rechtsbijstand niet of niet volledig kunnen betalen. Dienstverlening door een advocaat moet onder het lage BTW-tarief gebracht worden. Iedereen moet gratis of tegen geringe kosten wet- en regelgeving kunnen raadplegen.

Het strafrecht als helder instrument

478. Pas als alle andere middelen, zoals bestuursrechtelijke of civielrechtelijke maatregelen ontoereikend blijken wordt strafrecht als uiterste middel ingesteld. Daarvan is bijvoorbeeld sprake bij het belagen van slachtoffers. Nu gebleken is dat belagers niet op andere manieren afdoende te stoppen zijn dient het belagen (stalking) van slachtoffers strafbaar gesteld te worden.
479. Het percentage opgehelderde misdrijven daalt al tientallen jaren. Van meer dan 80% in de vijftiger jaren tot 14% in 1996 en is daarmee het laagste van Europa. Voor een geloofwaardige rechtshandhaving is dat onaanvaardbaar. Doelstelling van beleid moet zijn het bedoelde percentage fors omhoog te brengen.
480. De sanctie moet zo snel mogelijk op de daad volgen. Dus is een vlotte strafvervolging, berechting en tenuitvoerlegging van de opgelegde straf nodig. Taak- en leerstraffen en elektronisch huisarrest hebben een voorkeur boven detentie. Toch blijft de gevangenisstraf noodzakelijk. Combinatie met andere strafsoorten en versterking van de rol van de reclassering kan de terugkeer in de samenleving versoepelen en recidive terugdringen. De reclassering heeft voor deze taken meer geld nodig.
481. Ex-gedetineerden mogen niet achtergesteld worden op de arbeidsmarkt. Arbeidsparticipatie stimulerende maatregelen zoals die voor langdurig werklozen moeten daarom beter toegankelijk worden gemaakt voor ex-gedetineerden door het ruimhartig toepassen van de toelatingsvoorwaarden. Ook afspraken met werkgevers vertegenwoordigd in het Nationaal Platform Criminaliteitsbeheersing moeten ertoe leiden, dat ex-gedetineerden daadwerkelijk aan een baan geholpen worden.
482. De mogelijkheden om gedetineerden in plaats van gevangenisstraf een psychiatrische behandeling te geven moeten worden uitgebreid. Volksgezondheid en Justitie moeten daarbij samenwerken. D66 wil de vroegere asielfunctie van de psychiatrische ziekenhuizen in ere herstellen om recidive te voorkomen.
483. Lange wachttijden in een huis van bewaring voor daders die een TBS-maatregel hebben gekregen zijn onaanvaardbaar. Patiënten, die een langjarige TBS-behandeling hebben ondergaan zonder dat er van vooruitgang sprake is, dienen niet meer in een TBS-kliniek, maar elders intramuraal te worden verpleegd. De vrijgekomen plaatsen kunnen worden benut voor nieuwe TBS-patiënten.
484. Heenzenden van verdachten of vervroegde vrijlating wegens gebrek aan cellen moet worden voorkomen. Het tast de geloofwaardigheid van het rechtssysteem aan. Indien noodzakelijk zullen er nieuwe cellen worden bijgebouwd.
485. Het slachtoffer van een delict moet zoveel mogelijk zijn schade hersteld zien. Dit kan op grond van de wet Terwee, maar ook door dading. In het kader van het project Justitie in de wijk kunnen benadeelden en verdachten in de gelegenheid worden gesteld de gevolgen van een strafbaar feit recht te zetten en dit in een overeenkomst vast te leggen. Strafrechtelijke vervolging kan dan achterwege blijven. Voor de slachtofferhulp is meer geld nodig.

Gedogen

486. D66 onderkent dat de samenleving zo ingewikkeld is geworden dat handhaving van wettelijke regels niet altijd meer mogelijk is. Omwille van de geloofwaardigheid van de democratische rechtsstaat is dit echter niet aanvaardbaar. Een fundamentele discussie over de vraag of in onze complexe samenleving regelgeving altijd het meest geschikte sturings- of beheersingsinstrument

is, is daarom noodzakelijk. In afwachting van de uitkomst van die discussie is gedoogbeleid alleen toegestaan wanneer het aan expliciet door het bestuur gestelde normen voldoet.

Familierecht

- 487. Het burgerlijk huwelijk dient opengesteld te worden voor mensen van gelijk geslacht.
- 488. In de wet- en regelgeving moet het gezin worden gedefinieerd als een huishouden waar één of meerdere personen voor één of meerdere kinderen zorgen.
- 489. Alleenstaanden noch paren van gelijk geslacht mogen van de mogelijkheid van adoptie worden uitgesloten. In het belang van het kind is een grondige beoordeling van adoptie door de rechter op zijn plaats.
- 490. Kinderen van gescheiden ouders hebben recht op omgang met beide ouders. Bij onoverkomelijke problemen tussen de gescheiden ouders dienen zodanige faciliteiten aangeboden te worden dat die omgang in het belang van het kind op neutraal terrein en zo nodig onder toezicht plaats kan vinden.
- 491. Bij de herziening van het erfrecht die de positie van de langstlevende echtgenoot versterkt, dient tevens de legitieme portie voor kinderen op termijn te worden afgeschaft. In de samenleving van nu heeft een legitieme portie geen bestaansgrond meer.

XVI. Land in Europa

492. Europese integratie is begonnen als een poging om vrede en stabiliteit in Europa te waarborgen. De economie was het middel. Inmiddels wordt meer dan 70% van de Nederlandse export in Europa afgezet. Open grenzen en gelijkwaardige concurrentievoorwaarden binnen de Unie zijn voor Nederland dan ook van groot belang. Het vrije verkeer van goederen, mensen, diensten en kapitaal heeft ook in andere dan economische sectoren geleid tot integratie.
493. Steeds meer zaken worden op Europees niveau besloten. In het Verdrag van Maastricht zijn een aantal grote stappen gezet die nu pas hun uitwerking krijgen. D66 kiest voor de Europese Unie als kader voor het binnenlands en het buitenlands beleid.

Herstel van vertrouwen in Europa

494. De ontwikkeling van het Europese integratieproces gaat voor een groot deel langs mensen heen. Dat uit zich in onzekerheid over de koers van het integratieproces en ergernis over de ondoorzichtigheid van de Europese besluitvorming. Mensen zijn slecht ingelicht over het feit dat Europese samenwerking in dienst is van ons nationaal belang. De Europese integratie is gedoemd te verzwakken als het niet door de mensen wordt gedragen. Daarom staat de komende jaren in de Europese politiek van D66 het herstel van het vertrouwen in de Europese Unie voorop. Voor dit herstel van vertrouwen is een democratischer en slagvaardiger Unie noodzakelijk. De uitgaven voor schadeloosstellingen en vergoedingen voor volksvertegenwoordigers moeten effectief en streng worden gecontroleerd. D66 pleit tevens voor een Europees statuut voor de leden van het Europees Parlement.
495. D66 is voorstander van de komst van de euro die voor veel burgers de meest concrete kennismaking met Europa zal betekenen. De EMU biedt nieuwe economische perspectieven en het succes ervan zal in de nabije toekomst het draagvlak voor verdere integratie bepalen. Heldere afspraken over prijsaanduidingen zijn gewenst. Het succes van de EMU zal worden afgemeten aan voortdurende prijsstabiliteit. Daarvoor zijn de onafhankelijkheid van de Europese Centrale Bank en budgetaire discipline van de deelnemende landen de belangrijkste voorwaarde. Voor het slagen van de EMU is een effectief en gecoördineerd werkgelegenheidsbeleid evenzeer noodzakelijk.
496. Vier jaar na de tot stand koming van de Interne Markt blijkt dat deze voor Nederland gezorgd heeft voor meer groei en werkgelegenheid en lagere prijzen. Toch maakt een aantal structurele problemen dat het potentieel van de Interne Markt onvoldoende wordt benut. Om dit te verhelpen moet het "Witboek Interne Markt" volledig worden uitgevoerd, moet de communautaire regelgeving goed worden geïmplementeerd en gehandhaafd en moet de Europese regelgeving beter en eenvoudiger worden. Het gaat hierbij om het vinden van de juiste balans tussen harmonisatie en beleidsconcurrentie en de inrichting van handhavinginstrumenten. Het is verder van groot belang dat toetreding van nieuwe lidstaten tot de Interne Markt geen afbreuk doet aan het functioneren van de markt en de openheid van de EU-markt ten opzichte van derde landen. Voorts is een doeltreffend voorlichtingsbeleid zowel op Europees als op landelijk niveau onmisbaar.
497. Een sociaal Europa met een hoge graad van werkgelegenheid is met de Verdragen van Maastricht en Amsterdam een stapje dichterbij gekomen. Hervormingen blijven niettemin noodzakelijk. Het Sociaal Handvest moet in minimumnormen voorzien met betrekking tot beloning, arbeidsvoorwaarden en ontslagbescherming. Voorkomen moet worden dat lid-staten elkaar beconcurreren op sociale gronden. Europese sociale minimumnormen moeten nationale sociale stelsels versterken in plaats van verzwakken. Toch blijft het vergroten van de werkgelegenheid primair een taak van de lidstaten.
498. Nederland moet zich inzetten voor aanscherping van het EU-milieubeleid en de integratie van het milieu in andere beleidsterreinen als landbouw en transport. Ook moet de Europese Unie zijn inspanning om het milieu in Midden- en Oost-Europa te verbeteren, opvoeren.
499. Verdere democratisering is een essentiële voorwaarde om de burger dichterbij het Europese bestuur te brengen. Nederland mag niet instemmen met een verdere overdracht van bevoegdheden

den naar het Europees niveau totdat de democratische controle gewaarborgd is. De mede-wetgevende bevoegdheden van het Europees Parlement moeten worden versterkt. In elk geval op alle terreinen waar de Raad van Ministers met meerderheid besluit, moet ook het Europees Parlement mede-wetgevende bevoegdheden krijgen. Dit geldt dus ook voor de EU-begroting, inclusief de uitgaven voor het landbouwbeleid en de structuurfondsen. D66 pleit ervoor de Commissievoorzitter door het EP te laten verkiezen en een individueel vertrouwensvotum, zodat leden van de Commissie individueel verantwoordelijk worden voor hun daden. Ook de openbaarheid van bestuur moet op Europees niveau krachtig worden doorgezet. Waar de Raad van Ministers als (mede)wetgever optreedt, is openbaarheid vereist.

500. Er zijn grote kostenbesparingen te behalen door het aantal werktalen binnen de instellingen van de Europese Unie te beperken tot Engels, Frans en Duits. Gekozen politici moeten in hun eigen taal kunnen spreken. Van belang is wel dat alle burgers toegang moeten hebben tot alle informatie over Uniebeleid in hun eigen taal. Voorts is van belang dat er voor de verhouding tussen de burgers en de instellingen en bestuursorganen van de EU algemene beginselen van behoorlijk Europees bestuur worden ontwikkeld en vastgelegd.
501. Het is aan de nationale parlementen om de nationale vertegenwoordiger in de Raad van Ministers te controleren. De controle op de Nederlandse bewindslieden wordt versterkt door de Nederlandse leden van het Europees Parlement spreekrecht te geven in de commissievergaderingen van de Tweede Kamer over Europese aangelegenheden. Daarnaast moet de Tweede Kamer vaker leden van het Europees Parlement en de Europese Commissie uitnodigen voor hoorzittingen in de Tweede Kamer.

Integratie met behoud van culturele identiteit

502. Europese integratie en overdracht van bevoegdheden aan Europa mag echter niet betekenen dat de sociaal-culturele diversiteit door Europese verplichtingen verloren gaat. Wat wij in Nederland van grote waarde achten voor onze sociaal-culturele identiteit, moet worden behouden. Het gaat hierbij om zaken die te maken hebben met de manier waarop burgers hun culturele identiteit beleven. Terreinen die te maken hebben met culturele identiteit: onderwijs, kunst, taal, mediabeleid en sociale vraagstukken als de opvang van drugsverslaafden en de inrichting van de gezondheidszorg, moeten hun zwaartepunt op nationaal niveau houden.

Uitbreiding van de EU

503. De uitbreidingsonderhandelingen tussen de Europese Unie en de kandidaat-landen van Midden- en Oost-Europa en Cyprus moeten goed voorbereid plaatsvinden. D66 kiest voor snelle toetreding waarbij de noodzakelijke institutionele, financiële en maatschappelijke voorwaarden worden getroffen. Een goed voorbereide uitbreiding is in het belang van allen. Een belangrijke voorwaarde voor de toetreding tot de EU vormt het respect voor en de naleving van de rechten van de mens, evenals de afschaffing van de doodstraf.

De plaats van Europa in de wereld

504. Europa is in het verleden te vaak (on)zichtbaar geweest door interne verdeeldheid. Dit is echter geen reden te kiezen voor afzijdigheid of een renationalisatie van het buitenlands beleid. Een gemeenschappelijk buitenlands, ontwikkelings- en veiligheidsbeleid krijgt langzaam maar zeker vorm. De Europese Unie, als geheel van democratische, welvarende en sterke staten, kan een grote positieve rol spelen in de wereld. Streven naar stabiliteit in Europa vereist economische en politieke integratie met de landen in Midden- en Oost-Europa. Met de landen ten zuiden van de Middellandse Zee wordt groeiende samenwerking nagestreefd.
505. De positie van vrouwen in Midden- en Oost-Europa verslechtert en hun deelname aan de politiek neemt af. De positieverbetering van vrouwen dient een belangrijk onderdeel te zijn van samenwerkingsprojecten.
506. De Europese Unie zou moeten nastreven in de Veiligheidsraad van de VN met één stem te spreken en mee te beslissen. Zolang dat niet het geval is, steunt Nederland het streven van Duitsland ook een permanente zetel in de Veiligheidsraad te mogen bezetten. Dit laat onverlet dat

D66 de gedachte ondersteunt dat ook Latijns-Amerika en Afrika een permanente zetel in de Veiligheidsraad moeten gaan bezetten en er voor Azië een tweede zetel wordt ingeruimd.

507. De Westeuropese Unie (WEU) is de Europese defensie-organisatie. De taken van deze organisatie dienen te worden ondergebracht bij de Europese Unie. De Unie zal immers op het terrein van veiligheid en defensie in toenemende mate haar eigen verantwoordelijkheid moeten nemen wil zij een factor van gewicht zijn in de internationale politiek. Een Europees veiligheids- en defensiebeleid moet zich niet ontwikkelen tot een concurrent van de NAVO, maar als kader voor operaties waaraan de Noord-Amerikaanse NAVO-partners niet willen deelnemen. Een Europese defensiecapaciteit kan zich zo geleidelijk ontwikkelen. Wanneer die ontwikkeling op gang komt, is een intensivering van de transatlantische consultaties een absolute voorwaarde.
508. De Organisatie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (OVSE) is gebaseerd op het begrip coöperatieve veiligheid; de veiligheid van de landen van de OVSE wordt als een gemeenschappelijk belang gezien en in geval van een dreigend conflict kan bemiddelend worden optreden. Coöperatieve veiligheid is naar binnen gericht en gaat uit van samenwerking en transparantie van handelen. Zolang de OVSE het enige pan-Europese platform is waar landen op voet van gelijkheid veiligheidsconsultaties voeren blijft de organisatie van belang.
509. Coöperatieve veiligheid creëert de ruimte om bij te dragen aan internationale humanitaire en vredesoperaties. Nederland moet de ambitie hebben in principe aan vier internationale humanitaire en vredesoperaties tegelijk deel te kunnen nemen.
510. De externe veiligheid van Nederland wordt in de eerste plaats in de NAVO gegarandeerd. De NAVO heeft vanaf zijn oprichting een stabiliserende rol gespeeld in Europa. Gewapende conflicten werden voorkomen en de belangenverstrengeling van de lidstaten garandeerde tevens de onderlinge vrede. Na de uitbreiding zullen deze stabiliserende effecten ook in Midden-Europa optreden. Op de middellange termijn zou aan Oost-Europese landen als de Baltische staten het NAVO-lidmaatschap aangeboden moeten worden. Voorwaarde blijft natuurlijk dat nieuwe NAVO-lidstaten intern democratisch zijn, minderheidsrechten respecteren en dat het militaire apparaat onder effectieve burgerlijke controle staat.
511. Behalve door de militaire bijstandsgarantie zal de NAVO zich vooral kunnen bewijzen in vredesoperaties, met name in het OVSE-gebied. Door ook niet-NAVO lidstaten bij de militaire vredesmissies te betrekken zal het model van gemeenschappelijke veiligheid in heel Europa verder vorm gegeven kunnen worden. Een toekomstig Russisch lidmaatschap van de NAVO moet dan ook niet worden uitgesloten.

XVII. Buitenlands beleid

Mensenrechten

512. Het Nederlands mensenrechtenbeleid moet met behulp van alle nationale en internationale bilaterale en multilaterale instrumenten worden gevoerd. De effectiviteit bepaalt de keuze van het instrument. Ter beschikking staan o.a. de Europese Unie, de Raad van Europa, de OVSE, de VN en de WTO.
- Het Nederlands mensenrechtenbeleid is het meest effectief in Europees verband. De Unie brengt lidstaten samen, die allen de universele rechten van de mens beschermen. Het gewicht van de EU is vele malen groter dan dat van Nederland alleen. Nederland moet de EU stimuleren voort te gaan met het verlenen van hulp aan democratie in derde landen en de samenwerking met die landen afhankelijk maken van de vooruitgang daar inzake democratie en respect voor mensenrechten. Bij het beoordelen van de situatie in die landen moet de regering meer dan voorheen gebruik maken van informatie die afkomstig is van ongebonden mensenrechtenorganisaties. Als de Europese Unie onvoldoende krachtig stelling neemt tegen schendingen van mensenrechten, moet Nederland het voortouw nemen bij het mobiliseren van de steun voor kritischer beleid bij voorkeur in samenwerking met gelijkgezinde landen.
513. Universele rechten van de mens gelden altijd en overal. Deze rechten kunnen niet afhankelijk worden gemaakt van cultuurgebonden interpretaties die autoriteiten aan deze rechten geven. Nederland moet opkomen voor de universaliteit van de mensenrechten maar zich daarbij inleven in de gedachtenwereld van degene die het daarop aanspreekt. Beleid moet zijn gebaseerd op die universaliteit van de mensenrechten en gebruik maken van de ontwikkelingsrelatie, economische relaties, culturele banden en - zo nodig - militaire of politieke interventies in internationaal verband. In landen als Birma, Indonesië/Oost-Timor, China/Tibet, Nigeria en het Afrikaanse Grote Merengebied dient het bevorderen van het naleven van de mensenrechten krachtig door Nederland en de EU te worden nagestreefd. Geweldloos verzet tegen onderdrukking van minderheden dient te worden ondersteund om radicalisering en escalatie te voorkomen. Stille diplomatie geniet de voorkeur maar moet wel zichtbare resultaten opleveren om geloofwaardig te worden en te blijven.
514. Als de terreur in een land tegen de eigen onderdanen zo groot is dat langs deze kanalen geen vooruitgang kan worden geboekt en ook het NGO-circuit onvoldoende ontwikkeld is om het voor slachtoffers op te nemen, kan het zinnig zijn tot isolatie van een dergelijk land over te gaan. De internationale gemeenschap zal, om resultaat te kunnen boeken, wel eensgezind moeten zijn. Om effectief te zijn moet een economische boycot bij voorkeur ook uitgevoerd worden door de buurlanden van het desbetreffende land.
515. De bescherming van de mensenrechten moeten volledig geïntegreerd zijn in het buitenlands beleid. Dit betekent dat het nadrukkelijk meegenomen moet worden bij alle beleidsafwegingen. Het is de taak van het ministerie van Buitenlandse Zaken het mensenrechtenaspect aan de orde te stellen in het overleg met andere ministeries.
516. Op de wereldmarkt doen zich mogelijkheden tot concurrentie voor die niet eerder zo scherp aanwezig waren. Door de liberalisering van de handel komen arbeidsomstandigheden en milieunormen onder druk te staan. Kinderarbeid en slavenarbeid komen op grote schaal voor. Deze praktijken zijn in strijd met de mensenrechten en zullen dus onderdeel moeten vormen van de diplomatieke dialoog. Keurmerken kunnen de consument tot een normatief koopgedrag aanzetten en bedrijven stimuleren zich te houden aan algemeen aanvaarde maatschappelijke normen. Internationaal opererende bedrijven dienen zich te houden aan de algemeen aanvaarde maatschappelijke normen zoals die zijn verwoord in hun eigen gedragscodes. De regering blijft in internationale fora en bij het internationale bedrijfsleven aandringen op het invlechten en verzwaren van mensenrechtelijke normen, sociale eisen en milieunormen.
517. De mensenrechtensituatie in een land weegt zwaar mee bij lidmaatschapsaanvragen voor de Raad van Europa en de Europese Unie. De Raad van Europa heeft terecht gekozen voor het toelaten van landen waar de bescherming van de mensenrechten nog te kort schiet, vanuit de gedachte

dat op een lidstaat meer invloed kan worden uitgeoefend dan op een land dat wordt buitengesloten. Deze handelwijze is alleen te rechtvaardigen als ook werkelijk druk wordt uitgeoefend wanneer de nieuwe leden blijvend te kort schieten. Het opschorten van het lidmaatschap moet niet worden geschuwd als middel om deze landen onder druk te zetten. Er moet namelijk worden voorkomen dat een organisatie als de Raad van Europa met dubbele mensenrechtenstandaarden gaat werken. Daarnaast is een periodieke toetsing van de mensenrechtensituatie in alle lidstaten van de Raad van Europa gewenst.

518. De Europese Unie kan deze benadering niet toepassen. Het moet aanstaande toetreders tot de Europese Unie duidelijk zijn dat op dit punt geen concessies kunnen worden gedaan. Een hechte politieke Unie, met een hoge graad van integratie van ons economische, sociale en politieke leven, vereist dat universele rechten door alle lid-staten worden gedeeld.
519. Een permanent internationaal hof voor strafrecht is belangrijk voor de handhaving van universele mensenrechten. Dit op te richten hof moet beschikken over een internationaal arrestatieteam om, onafhankelijk van plaatselijke commandanten van een VN- of andere multinationale politie- of vredesmacht, verdachten te kunnen arresteren. Nederland moet ernaar streven dit Hof in Den Haag geplaatst te krijgen.

Hoge Commissaris voor Nationale Minderheden

520. Minderheden en inheemse volkeren worden onevenredig vaak het slachtoffer van mensenrechtenschendingen, zowel politieke als sociaal-economische. Nederland kan bijdragen aan verbetering van hun sociaal-economische omstandigheden door daar in het ontwikkelingsamenwerkingsbeleid specifieke aandacht aan te geven. Een fundamentele aanpak vereist echter dat de collectieve rechten van minderheden hoger op de politieke agenda komen.
521. Op het vlak van de preventieve diplomatie is het ambt/het Bureau van de Hoge Commissaris voor Nationale Minderheden van de OVSE een effectief instrument gebleken. D66 wil dat het werkgebied van de Hoge Commissaris voor Nationale Minderheden niet beperkt blijft tot Midden- en Oost-Europa. Nederland moet er in de OVSE op aandringen dat alle landen, ook die in West-Europa, open staan voor zijn adviezen over minderheden op hun grondgebied.
522. De VN moet een Hoge Commissaris voor Minderheden en Inheemse Volkeren aanstellen. Het werkterrein van deze Hoge Commissaris ligt vooral buiten Europa, aangezien de OVSE- Hoge Commissaris voor de Minderheden zich al in Europa bezighoudt.

Herijking

523. De herijking van het buitenlands beleid heeft een nieuw evenwicht gebracht tussen immateriële doelen van buitenlands beleid en economische belangen van ons land. Beleidsterreinen die van oudsher als gescheiden werden beschouwd, zoals handel, internationale samenwerking en veiligheidsbeleid, worden nu in samenhang gezien. Op de Nederlandse diplomatieke vertegenwoordigingen in het buitenland worden de handelsafdelingen versterkt. Synergie wordt nagestreefd in de bevordering van export van goederen en van Nederlandse cultuuruitingen.
524. Effectief beleid voor ontwikkelingssamenwerking is het meest gebaat bij een kwalitatief goed beleid waarvoor voldoende middelen worden uitgetrokken. Onduidelijke structuren op regeringsniveau werken alleen maar averechts. De eindverantwoordelijkheid van de minister van Buitenlandse Zaken voor al het buitenlands beleid wordt zo verduidelijkt.

Ontwikkelingssamenwerking

525. Ontwikkelingssamenwerking dient drie doelen: bestrijding van armoede, het bereiken van duurzame ontwikkeling en het stimuleren van democratisering. Dit zijn juist voor vrouwen in ontwikkelingslanden vanwege hun vaak ondergeschikte positie, extra belangrijke uitgangspunten. Bij het aangaan van ontwikkelingsamenwerking dient er op te worden toegezien dat deze afstemming wel plaatsvindt. Op deze wijze kan de positie van vrouwen versterkt worden.
526. Ontwikkelingssamenwerking richt zich op het helpen creëren van een economische basis, maar ook op versterking van de mogelijkheden van mensen hun eigen leefomgeving vorm te geven en

aan besluitvorming deel te nemen. Binnen de hoofddoelstelling van structurele armoedebestrijding vormen de internationaal afgesproken doelstellingen op het terrein van het internationale milieu-beleid en bevolkingspolitiek richtlijnen voor het Nederlandse ontwikkelingssamenwerkingsbeleid. Dit geldt met name ook voor de ontwikkelingssamenwerking die via multilaterale kanalen als de Wereldbank en de EU verloopt.

527. Om het draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking te behouden is het van groot belang dat de hulp die Nederland geeft effectief wordt besteed. Nederland zou zich niet moeten beperken tot het geven van noodhulp. Integendeel: de hulpverlening moet voortgezet worden, maar er moet wel gewerkt worden met concreet toetsbare resultaten en er moeten meer dan voorheen conclusies verbonden worden aan de resultaten.
528. Wat nodig is, is een nieuwe blik op ontwikkelingssamenwerking. Beleid is te lang beheerst door Westerse deskundigen. De ontwikkelingssamenwerking is in toenemende mate overwoekerd door bureaucratisch jargon. De discussie over ontwikkelingssamenwerking is uitgewaaierd over doelstellingen, thema's, speerpunten, criteria, toetsen. Dat is jammer, omdat zo het zicht op de werkelijke behoeften van de mensen in de ontwikkelingslanden wordt belemmerd. Bovendien blijken er maar weinig projecten te zijn die aan alle vereisten voldoen, waardoor beleidsmakers zichzelf in de weg lijken te zitten.
529. Samenwerkingsrelaties waarbij het Nederlandse bedrijfsleven is betrokken blijken vaak succesvol. Het feit dat er een wederzijds belang in het spel is, lijkt daaraan bij te dragen. De tegenstelling tussen hulp en eigenbelang, die zo lang een stempel heeft gedrukt op het debat over ontwikkelingssamenwerking, blijkt in veel situaties niet op te gaan. Ook de tegenstelling tussen gebonden en ongebonden hulp is een schijntegenstelling gebleken. Nederland moet er echter wel voor waken dat gebonden hulp niet verwaterd tot verkapte subsidie aan het bedrijfsleven of tot een veel te hoge prijs voor het geleverde product. Bedrijven die zelf ook gaan investeren in een ontwikkelingsland komen met prioriteit in aanmerking voor een gebonden hulpproject of Nederlands subsidiegeld voor ontwikkelingssamenwerkingsprojecten.
530. Het bedrijfsleven wordt aangemoedigd te streven naar meer economische activiteit in de Derde Wereld. Dat moet juist ook gebeuren in Afrika, waar samenwerking en integratie met Westerse bedrijven voor de broodnodige inbreng van kennis en kapitaal kunnen zorgen. Een concrete activiteit waaraan nog veel meer aandacht moet worden besteed is de overdracht van geavanceerde, mens- en milieuvriendelijke technologie aan met name het midden- en kleinbedrijf in landen met economische perspectieven. D66 wil in het bijzonder inspelen op de vraag naar telecommunicatievoorzieningen in ontwikkelingslanden, zodat geen nieuwe achterstand ontstaat.
531. D66 blijft pleiten voor een verdere opening van onze markten voor de produkten uit de minder ontwikkelde landen. Handel en duurzame economische ontwikkeling zijn onmisbaar voor de oplossing van de bestaande problemen in deze landen.
532. Alleen een dergelijke vernieuwing van de ontwikkelings-samenwerking kan het draagvlak voor het huidige uitgavenniveau van 0,8% van het BNP, dat een voortvloeiende afspraak is van verscheidene internationale afspraken, in stand houden.

Schuldenkwijtschelding

533. Nederland zet zijn beleid gericht op schuldenkwijtschelding voort. Voorrang wordt gegeven aan landen die vooruitgang boeken ten aanzien van het respecteren van de mensenrechten, waar democratie een kans krijgt en waar het gebruik van de staatsfinanciën doorzichtig wordt gemaakt. Landen die na jaren van roofbouw en wanbeheer democratisch worden moeten niet in hun ontwikkeling gehinderd worden door de schuld van de verjaagde dictator.

Beleidsuitvoering

534. De bilaterale hulp concentreert zich in sterkere mate dan voorheen op het Afrikaanse continent en binnen Afrika bij voorkeur op een beperkt aantal landen.
535. Bij de landenkeuze speelt het criterium van goed bestuur uiteraard een belangrijke rol.

Concentratie heeft als voordeel dat er in Nederland een grotere expertise kan worden opgebouwd over de betrokken landen. Concentratie sluit een ontwikkelingssamenwerkingsrelatie met niet-Afrikaanse landen echter niet helemaal uit. In Latijns-Amerika en Azië moet een aangepast beleid worden gevoerd, dat de zwakkeren daar helpt, democratie stimuleert en onze bedrijven in staat stelt de economische kansen te benutten.

536. Ontwikkelingssamenwerking is immers ook een instrument van buitenlands beleid, dat steeds in samenhang moet worden gezien met ander aspecten (politiek, economisch, cultureel) van de relatie van Nederland tot dat land. Ontwikkelingssamenwerking kan bijdragen tot een positieve relatie met een land, een relatie die het op zijn beurt bijvoorbeeld weer gemakkelijker maakt om de mensenrechtensituatie bespreekbaar te maken en invloed uit te oefenen op verbetering van de positie van vrouwen.
537. D66 is voorstander van een ruimhartige uitvoering van het handels- en samenwerkingsaccord met Zuid-Afrika.
538. Aan regeringen van ontwikkelingslanden waarmee Nederland een ontwikkelingsrelatie heeft, wordt alleen begrotingssteun gegeven als vastgesteld kan worden dat die gebruikt wordt voor armoedebestrijding, in het bijzonder door versterking van onderwijs en gezondheidszorg. Zorgvuldig zal worden nagegaan of mensen die in armoede leven profijt trekken van die steun.

Suriname

539. Nederland blijft in zijn relatie tot Suriname prioriteit geven aan de tot standkoming van een volwaardige democratie, een rechtsstaat en een goed openbaar bestuur.

Midden-Oosten

540. De vredesonderhandelingen in het Midden-Oosten moeten energiek worden voortgezet op basis van het beginsel van "land voor vrede". Bereikte overeenkomsten moeten te goeder trouw worden uitgevoerd. Alle partijen moeten zich onthouden van het stellen van voldongen feiten die onrechtmatig zijn of op gespannen voet staan met de geest van het vredesproces. Essentieel is onmiddellijke beëindiging van nederzettingsactiviteiten door Israël en van terreur uit Arabische kring. De uiteindelijke oplossing moet door beide partijen tot stand worden gebracht. Daarbij mag niet op voorhand de mogelijkheid uitgesloten zijn van een eigen staat voor de Palestijnen met Jeruzalem als ongedeelde hoofdstad van beide landen.

Niet-Gouvernementele Organisaties (NGOs)

541. Het bevorderen van democratisering zal veelal door middel van niet-gouvernementele organisaties plaatsvinden. Het versterken van vrije media, van de rechtsstaat, van politiek pluralisme en van transparant bestuur zijn alle aspecten van deze hoofddoelstelling. De rol van maatschappelijke organisaties in het buitenlandse beleid is van belang voor de kwaliteit en de continuïteit van het maatschappelijk draagvlak. Op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking spelen de Nederlandse NGOs van oudsher een belangrijke rol bij de steun aan maatschappelijke initiatieven in de ontwikkelingslanden. Deze rol is bij de gewenste opbouw van een maatschappelijk middenveld cruciaal en zal daarom ook de komende jaren moeten kunnen rekenen op voldoende steun uit het budget voor ontwikkelingssamenwerking.

Internationaal bevolkings- en milieubeleid

542. Nederland dient zich te houden aan internationale afspraken met betrekking tot het bevolkingsbeleid, het sociaal beleid en het internationale milieubeleid. De groei van de wereldbevolking vormt immers een van de grootste bedreigingen voor de bestrijding van armoede in de wereld en, omgekeerd, de armoede voor de gezinsplanning. Gezinsplanning en geboorteregeling in samenhang met armoedebestrijding verdienen daarom veel meer nadruk dan thans het geval is. In de Nederlandse begroting voor ontwikkelings-samenwerking moet daarom worden voldaan aan de conclusie van de Wereldbevolkingsconferentie van Caïro (1994) dat 4% besteed moet worden aan gezinsplanning, bevolkings-onderzoek, zorg voor moeder en kind en aan bestrijding van seksueel overdraagbare ziekten. De uitkomst van de Sociale Top van Kopenhagen (20/20 doelstelling) moet blijvend in het beleid worden opgenomen.

543. D66 zal zich tevens sterk maken voor de realisatie van het mede door Nederland ondertekende beginsel 7 van de Milieuverklaring van Rio de Janeiro (1992) waarin de ontwikkelde landen de extra verantwoordelijkheid erkennen die zij dragen in het internationale streven naar duurzame ontwikkeling gezien de druk die hun samenlevingen leggen op het mondiale milieu en gezien de technologieën en financiële middelen waarover zij beschikken. Tevens zal D66 zich sterk maken voor een substantiële financiële bijdrage van Nederland aan het behoud van de mondiale biodiversiteit, waaronder de in het Programma Internationaal Natuurbeheer genoemde doelstellingen op het gebied van natuurbehoud in Midden- en Oost-Europa, wetlands-beheer en het beheer van tropische regenwouden. Actieve milieudiplomatie blijft noodzakelijk. Zo zal onder meer gestreefd worden naar een daadkrachtig verdrag over persistente organische vervuulende stoffen.

Internationaal onderwijs

544. De wetenschappelijke infrastructuur in Nederland moet meer worden ingezet voor zaken die van speciaal belang zijn voor ontwikkelingslanden. Nederland zou de aanwezige kennis veel meer moeten uitbuiten. Het Internationaal Onderwijs is al ruim veertig jaar gespecialiseerd in het aanbieden van hoogwaardig Engelstalig onderwijs aan buitenlandse studenten en dient daarom actief te worden ingeschakeld bij het kennisexport beleid van de Nederlandse regering. De Nederlandse overheid dient zich in te spannen om deze buitenlandse afgestudeerden bij Nederlandse universiteiten en instituten, die in meer dan 100 landen worden aangetroffen, in een netwerk te bundelen om zo de economische, politieke, culturele en handelsbetrekkingen vorm te geven. De zelfstandige positie van het Internationaal Onderwijs moet worden gehandhaafd en versterkt en het aantal internationale beurzen in het kader van het Nederlandse Fellowship Programma moet worden uitgebreid.

Buitenlands cultureel beleid

545. Nederland dient een actief buitenlands cultureel beleid op te zetten, zoveel mogelijk in samenwerking met Vlaanderen. In meer landen dienen hiervoor Nederlandse culturele centra opgezet te worden, naar het voorbeeld van de Alliance Francaise of het Duitse Goethe-Instituut. Een Nederlands Huis in Brussel waar de Nederlandstalige cultuur aan Europa gepresenteerd wordt, is in dit kader een eerste stap. Daarnaast zal Nederland steun verlenen aan Nederlands taalonderwijs in landen waarin daarom wordt gevraagd, zoals Nieuw-Zeeland.

Meer armslag voor de Verenigde Naties

546. De rol van de Verenigde Naties is de laatste tien jaar ingrijpend veranderd en versterkt. In toenemende mate wordt een beroep op de VN gedaan om te interveniëren in regionale conflicten en burgeroorlogen. Met name in situaties van relatief lage gewelddadigheid zal de VN een rol kunnen spelen, ook door versterking van instrumenten op het gebied van het voorkomen van conflicten, het signaleren van mensenrechtenschendingen en het bevorderen van ontwikkeling en goed bestuur. De veelheid van taken onder meer op dit terrein, de na het einde van de Koude Oorlog toegenomen kansen voor de VN om een politieke rol van betekenis te spelen, het onbevredigende functioneren van het secretariaat en de te grote aantallen intergouvernementele structuren maken een hervorming van de VN dringend en dwingend noodzakelijk. De VS zullen over de gehele linie (inclusief de betaling van hun schuld) intensief bij deze hervorming moeten worden betrokken.
547. Het besluitvormingsproces binnen de Verenigde Naties moet soepeler verlopen om sneller en adequater te kunnen reageren. Het lange termijn streven moet gericht zijn op de invoering van een kiesgroepsysteem. Continenten vullen elk een bepaald aantal zetels, afhankelijk van de bevolkingsgrootte en de economische macht. Voor de Europese Unie betekent dit dat zij een aantal zetels zal bezetten. Het systeem van permanente zetels in de Veiligheidsraad komt hiermee automatisch te vervallen. Om de besluitvorming binnen de V-raad inzichtelijker te maken en de belangenafweging grijpbaarder en helderder, wordt voorts het vetorecht afgeschaft. Met militaire interventies dient een tweederde meerderheid in te stemmen; alle andere beslissingen worden genomen met een gewone meerderheid.
548. De organisaties die binnen de VN actief zijn op het gebied van mensenrechten moeten samenwerken. Door het werk van de antidiscriminatiecommissie, de mensenrechtencommissie en de

antifoltercommissie te integreren wordt een hogere effectiviteit bereikt.

549. De resultaten van alle VN-Wereldconferenties moeten regelmatig geëvalueerd worden. Indien uit deze evaluatie blijkt dat er onvoldoende resultaten bereikt zijn, moet een andere vorm gevonden worden om wereldwijde problemen aan te pakken.
550. Om de operationele activiteiten van de VN minder afhankelijk te maken van de contributies van lidstaten kan bijvoorbeeld een mondiale belasting op internationale vliegtickets worden geheven. Op deze wijze dragen de rijkste landen (en binnen die landen de rijkste burgers en bedrijven) het meeste bij aan het behoud van de financiële armslag voor VN-operaties.
551. Om de inzet van de VN bij vredesoperaties te vergemakkelijken moet gestreefd worden naar de oprichting van een VN "rapid deployment brigade" die rechtstreeks onder de secretaris-generaal valt. Omdat het besluit over de inzet van deze brigade is voorbehouden aan de VN, en niet aan de nationale staten, kan de internationale gemeenschap snel optreden zonder dat er sprake is van een inperking van de beleidsvrijheid van lidstaten. De brigade zou uitgerust moeten worden om op zeer korte termijn bij een conflict te zijn. De brigade wordt geleidelijk teruggetrokken naarmate een meer langdurige operatie haar taken overneemt.
552. Voordat de inzet van militairen aan de orde is, staat ons echter een groot scala aan internationaal-politieke instrumenten voor conflictpreventie ter beschikking. Enerzijds omvat dat de klassieke diplomatie, anderzijds omvat het nieuwe instrumenten als langdurige waarnemersmissies, mechanismen om toezicht te houden op het nakomen van internationale verplichtingen op het gebied van de mensenrechten, democratie en de rechtsstaat, verkiezingswaarneming en de inzet van hoge diplomaten met het mandaat om een specifiek probleem te onderzoeken. De Hoge Commissaris voor Nationale Minderheden van de OVSE is een voorbeeld van dat laatste. Omdat het voorkomen van conflicten altijd voor de direct betrokkenen beter en bovendien goedkoper is dan conflictbeheersing met militaire middelen zou de ontwikkeling en de inzet van bovengenoemde civiele instrumenten nog meer aandacht moeten krijgen. In een herijkt buitenlands beleid past dan ook een heldere visie op de plaats van conflictpreventie, op de Nederlandse inbreng in organisaties die zich in het bijzonder richten op conflictpreventie, zoals de OVSE en de Raad van Europa, en op de Nederlandse inzet in civiele missies ten behoeve van conflictpreventie.

Internationale rechtsorde

553. Globalisering vraagt om een versterking van de internationale rechtsorde waarbij vooral organisaties moeten worden versterkt die regels kunnen afdwingen door middel van sancties of financiering. Fricities in de internationale economie ontstaan eerder door een afwezigheid van regels dan een overvloed van regels. Waar het om het regelen van internationale handel gaat, is de World Trade Organisation (WTO) de juiste organisatie. Het versterken van de werking van de WTO en de mogelijkheid voor bedrijven om een klacht bij de WTO in te dienen moet daarom bevorderd worden. Er bestaat een internationaal juridisch vacuüm op het gebied van productieomstandigheden en milieu. Wat het milieu aangaat bestaan er in beperkte mate internationale convenanten maar de enige afdwingbare regels hebben betrekking op veiligheid en gezondheid van producten. Waar het gaat om productieomstandigheden maar ook om andere vormen van milieubelasting gelden nauwelijks regels. Nederland dient zich dan ook sterk te maken voor een grotere doorwerking van de besluitvorming van milieu- en ontwikkelingsorganisaties van de VN en de reeds bestaande milieuverdragen en sociale normen in het beleid van de Wereldhandelsorganisatie.
554. Het versterken van het institutioneel kader is geboden op het terrein van arbeidsomstandigheden. De bevoegdheden van de International Labour Organisation (ILO) om toe te zien op de naleving van conventies moet worden uitgebreid.

Buitenlandse handel

555. Internationale handel en investeringen dragen sterk bij aan de economische welvaart, zeker voor een open economie als die van Nederland. Een goed multilateraal kader voor internationale handel is hiervoor vereist. In het kader van de WTO moet worden gestreefd naar een verdere verlaging van de importheffingen en andere handelsbelemmerende regelingen. Het is verder van

groot belang dat ook kleinere bedrijven meer gaan exporteren, met name naar nabij gelegen markten. Een toegesneden overheidsinstrumentarium moet ervoor zorgen dat deze bedrijven de drempel van het internationaal zaken doen eerder en op een bedrijfsmatig verantwoorde wijze kunnen nemen. Daarbij zullen effectieve incentives worden ontwikkeld en waar nodig bijgesteld om ervoor te zorgen dat buitenlandse investeringen vanuit Nederland bijdragen aan sociaal en ecologisch duurzame ontwikkeling in andere landen.

Naar veiligheid gebaseerd op samenwerking

556. Het tijdperk van de Koude Oorlog, waarin collectieve verdediging van het NAVO-gebied de basis van ons veiligheidsbeleid was, ligt inmiddels bijna tien jaar achter ons. Het wederzijds wantrouwen tussen West en Oost-Europa heeft plaatsgemaakt voor samenwerking. Vrede en veiligheid op het Europese continent zijn een gezamenlijke verantwoordelijkheid voor alle landen in Europa. Potentiële conflictsituaties op en rond Europa zijn een gedeelde zorg van allen. We noemen dit coöperatieve veiligheid. Nederland zou binnen de NAVO moeten pleiten voor minder terughoudendheid inzake de rol die de NAVO zou kunnen spelen bij vredesoperaties buiten het verdragsgebied.
557. Deze nieuwe situatie heeft het mogelijk gemaakt om naast de traditionele hoofdtaak van de Nederlandse krijgsmacht een tweede hoofdtaak te onderscheiden, namelijk deel te nemen aan internationale humanitaire en vredesoperaties. Deze dragen bij aan de veiligheid en stabiliteit in onze directe omgeving en/of aan het herstel van de internationale rechtsorde. Wat betreft deze tweede hoofdtaak wil D66 het ambitieniveau van de Prioriteitennota handhaven.

Een moderne krijgsmacht: flexibel en internationaal

558. De veranderde veiligheidssituatie vereist flexibilisering van de krijgsmacht. Dat betekent dat individuele eenheden en onderdelen hier snel uitgelicht moeten kunnen worden. Internationalisering van de krijgsmacht blijft een belangrijke doelstelling, maar dit mag niet ten koste gaan van snelle besluitvorming over inzet van Nederlandse eenheden in internationale vredesoperaties. Onderdelen die deel uitmaken van het Nederlands-Duitse legerkorps moeten geregeld kunnen oefenen en samenwerken met landen die veelvuldig deelnemen aan internationale vredesoperaties. Na de uitbreiding van de NAVO kan verbreding van het Nederlands-Duitse legerkorps met legeronderdelen uit de nieuwe lidstaten plaatsvinden.
559. D66 vraagt aandacht voor een beleid gericht op het bieden van gelijke kansen aan vrouwen en minderheden in het leger (tot in de hoogste rangen). Een actief wervings- en selectiebeleid moet hieraan bijdragen.
560. Om internationale vredestaken naar behoren te kunnen uitvoeren, is het noodzakelijk dat de Nederlandse krijgsmacht beschikt over hoogwaardig materieel en adequaat opgeleide manschappen. Daarom dienen de Beroeps Bepaalde Tijd-contracten te worden verlengd tot minimaal vijf jaar. D66 is voorstander van een geleidelijke ontwikkeling naar een werkelijk beroepsleger, waarin personeel dat aanvankelijk wordt aangenomen om de soldaten- en korporaalsfuncties te vervullen, later met aanvullende opleidingen de kans krijgt door te groeien naar de onderofficiersfuncties. Voor degenen waarvoor er geen loopbaanmogelijkheden meer zijn, moeten er aanvullende opleidingen en premies geboden worden om elders een tweede carrière te starten.

Wapenbeheersing en non-proliferatie

561. Nederland moet binnen de beperkte mogelijkheden die het daartoe in internationaal verband heeft, zijn uiterste best doen te pleiten voor een mondiale vermindering van de wapenproductie en het strikter aan banden leggen van wapenhandel. Hieronder valt ook het verkopen van 'overtollig' Nederlands militair materieel. Het verlenen van exportvergunningen aan de Nederlandse wapenindustrie moet transparant zijn en streng aan de politieke criteria worden getoetst. Ook de illegale doorvoer van wapens via Nederlandse (lucht-) havens moet effectiever worden bestreden.
562. Nederland zal actief uitvoering geven aan het Ottawa-verdrag tegen antipersonenmijnen. Aanvullend zal Nederland geld uittrekken voor het ontminen van gebieden als Bosnië, waar nog steeds vele miljoenen mijnen op slachtoffers liggen te wachten. Nederland zal de internationale ontminnings- en researchinspanning bevorderen.

563. Nederland bevordert de universaliteit van verifieerbare verbodsbepalingen over nucleaire, chemische en biologische wapens. In Europa worden lagere plafonds op militair personeel en materieel nagestreefd.

XVIII. Middelen en bestedingen

FISCAAL BELEID 1998 - 2002

Uitgangspunten

564. Belastingen worden geheven om de uitgaven van de overheid te dekken. Naast deze klassieke functie dient de fiscaliteit in toenemende mate te worden ontwikkeld tot een effectief beleidsinstrument op het terrein van de inkomenspolitiek, de werkgelegenheid, het milieu en de economische ordening.
565. D66 is van mening dat de belastingwetgeving neutraal dient te staan tegenover huishoud- en samenlevingsvormen. Maatschappelijke ontwikkelingen en gelijke behandeling van verschillende leefvormen pleiten voor een stelsel met individuele heffing als uitgangspunt. Wel wil D66 rekening houden met kinderen als draagkracht verminderende factor. D66 wil dan ook ruimere fiscale aftrekbaarheid van kinderopvang voor ouders en werkgevers.
566. Het is de hoogste tijd voor een ingrijpende herziening van het huidige belastingstelsel, omdat dit stelsel onvoldoende rekening houdt met de ontwikkelingen die zich nu en in de toekomst in een hoog tempo zullen voltrekken. Genoemd kunnen worden de Europese eenwording, de verdere internationalisering, de technologische ontwikkeling, de vergrijzing, de duurzame economie, het calculerend gedrag van de burger, de verzelfstandiging en individualisering en de wens arbeid en zorg te kunnen combineren.
567. Bij de herziening van het belastingstelsel is een van de randvoorwaarden dat, mede door aanvullende lastenverlichting, zo min mogelijk mensen er in inkomen op achteruit mag gaan en de inkomensverschillen niet verder mogen worden vergroot.

Naar een nieuw stelsel

De hoofdlijnen van het nieuwe belastingstelsel, dat in de komende periode zal moeten worden uitgewerkt en ingevoerd ziet er volgens D66 als volgt uit:

Verandering

568. Bij de inkomstenbelasting gaat het om een verandering van het huidige synthetische stelsel naar een analytisch stelsel, waarbij inkomensbestanddelen tegen een eigen tarief kunnen worden belast. Daarmee worden de mogelijkheden voor het beleid om gewenst gedrag te stimuleren (laag tarief) en ongewenst gedrag te bestraffen (hoog tarief) verder vergroot.

Vereenvoudiging

569. De toepassing van de belastingwetten moet eenvoudiger en doorzichtiger. Er zijn nog steeds te veel burgers en bedrijven die moeite hebben met het invullen van de belastingformulieren. Ook zal getracht moeten worden voor meer mensen hun voorheffing in de inkomstenbelasting als eindheffing te beschouwen. Een volledige integratie van de belasting- en premieheffing betekent eveneens een grote vereenvoudiging. Voorts zorgt inning van de premies werknemersverzekeringen door de belastingdienst voor aanzienlijke efficiency voordelen.

Verbreding

570. Er is een continue ontwikkeling in de richting van een verdere versmalling van de grondslag voor het heffen van belastingen. Iedere belastingfaciliteit betekent bijna automatisch een aantasting van de grondslag. Om dan de opbrengst van de belastingen op peil te houden worden de tarieven opgedreven. De kern van de belastingherziening is dat dit proces wordt doorbroken. Verbreding van de grondslag betekent concreet het schrappen van aftrekposten. De compensatie hiervoor ontstaat door het verlagen van de tarieven. De belastingvrije sommen zullen in dit proces

zeker moeten worden betrokken. De aftrek van hypotheekrente voor de eigen woning blijft in dit verband buiten beschouwing, aangezien het daarbij in de regel gaat om langlopende verplichtingen met een belangrijke relatie met de eigen oudedagsvoorziening. De hypotheekrenteaftrek voor de tweede woning komt te vervallen.

Verzelfstandiging

571. Om ernst te maken met de intenties op het punt van de bevordering van de (mogelijkheid van) economische zelfstandigheid en de combinatie van arbeid en zorg dient in de fiscaliteit een zo groot mogelijke mate van individualisering gestalte te krijgen. Dit geldt ook voor de lokale heffingen.

Verlaging

572. De tarieven van de loon- en inkomstenbelasting zijn vergeleken met de meeste Europese landen te hoog. Dit geldt met name voor het toptarief. Een heffingspercentage van meer dan 50% is demotiverend en zet aan tot ontduiking. Door het schrappen van aftrekposten en door aanvullende ruimte voor lastenverlichting ontstaan er mogelijkheden voor tariefsverlaging. Draagkracht dient uitgangspunt te blijven bij de inkomstenbelasting. D66 kiest daarom voor het handhaven van een drieschijventarief met als indicatieve niveaus 25, 40 en 50%.

573. De belastingverlaging zal ook vorm moeten krijgen in een afschaffing van de kapitaalsbelasting, de overdrachtsbelasting, de vermogensbelasting en het beperken van de dubbele heffing bij de vennootschapsbelasting en de dividendbelasting. Tegenover het afschaffen van de vermogensbelasting, zal een vorm van vermogenswinstbelasting moeten worden ingevoerd, aangezien het inkomen uit vermogen steeds breder en omvangrijker voorkomt. Het stelsel van successie- en schenkingsrechten is gedateerd en zal moeten worden aangepast aan de hedendaagse opvattingen.

Verlenging

574. Dit betreft een belastingverlaging door het aanzienlijk verlengen van de schijven van de loon- en inkomstenbelasting, in het bijzonder de eerste schijf. Daardoor ontstaat ook een bredere grondslag voor de heffing van de premies volksverzekeringen en wordt tevens een bijdrage geleverd aan de financierbaarheid van de AOW op termijn.

Verschuiving

575. Er zal een verschuiving moeten plaatsvinden van de directe belastingen (loon- en inkomstenbelasting) naar de indirecte (BTW en heffingen en accijnzen). Daardoor wordt arbeid minder belast, met gunstige effecten voor de werkgelegenheid, en consumptie meer belast. In Europees verband is nog enige ruimte voor verhoging van ons algemeen BTW-tarief van 17,5% tot een niveau van tegen de 20%. Eventuele ongewenste inkomenseffecten horen via het inkomensbeleid te worden gecompenseerd.

Vergroening

576. Achter dit begrip gaat de ecologisering van het fiscale stelsel schuil. Dat zal inhoud moeten krijgen door milieuvriendelijke producten en activiteiten relatief zwaarder te belasten en milieuvriendelijker producten en gedrag minder. Daarbij kan ondermeer gedacht worden aan het verder verhogen van de energiebelastingen rekening houdend met onze internationale concurrentiepositie; het geheel of grotendeels ontheffen van de BPM en de houderschapsbelasting (MRB) voor hybride en geheel elektrisch aangedreven voertuigen; het afschaffen van het algemeen reiskostenforfait met handhaving van het forfait voor het openbaar vervoer; het vervangen van het huidige autokostenforfait voor het privégebruik van de auto van de zaak door een bijtelling op basis van het werkelijke privégebruik; en de invoering in de Europese Unie van een laag BTW-tarief voor milieuvriendelijke producten en activiteiten. In de komende kabinetsperiode streeft D66 naar een substantiële verdere ecologisering, te realiseren door onder andere de introductie van een heffing op ontgrondingen en op bestrijdingsmiddelen, een verhoging en uitbreiding van de reeds bestaande heffingen op energieverbruik en op grondwateronttrekking en een verdere verbreding van de grondslag van de Wet Verontreiniging Oppervlaktewateren.

Versterking

577. Het nieuwe belastingstelsel moet ook voldoende concurrerend zijn ten opzichte van andere landen, als het gaat om Nederland als land voor economische bedrijvigheid. Concreet moet dit inhoud krijgen door het afschaffen van de kapitaalsbelasting, de vermogensbelasting en het op termijn verlagen van de vennootschapsbelasting. Met het oog op het laatste wil D66 een 'instaptarief' invoeren op een lager niveau dan het huidige, algemene van 35%. Daarmee kunnen startende kleine bedrijven geholpen worden in hun opbouwfase. Ook de mogelijkheden voor het vergroten van de participatie in bedrijven door middel van scholing, moeten worden uitgebreid. De belastingen, die relevant zijn voor de kwaliteit van Nederland als vestigingsland voor bedrijven en economische bedrijvigheid, zullen de komende jaren in toenemende mate een belangrijke factor worden in de beleidsconcurrentie tussen de EU-lidstaten, zeker na het van start gaan van de Economische en Monetaire Unie en de introductie van de euro. Op die situatie moeten wij ons nu, ook door de herziening van het belastingstelsel, voorbereiden.

Verschoning

578. Een niet onbelangrijk deel van onze economie bevindt zich in het zogenaamde 'zwarte' en 'grijze' circuit. Dat hoeft nog niet crimineel te zijn, maar onttrekt wel een deel van de inkomens aan belastingheffing en premiebetalingen, versmalt daarmee de grondslag voor belastingen en premieheffingen en veroorzaakt daardoor dat in de 'witte' economie hogere lasten moeten worden opgelegd. D66 geeft prioriteit aan het meer doorzichtig maken van financiële transacties en verantwoordingen om een groter deel van het nationaal inkomen in het 'witte' circuit te trekken.
579. Fraudebestrijding zal in dit kader in het bijzonder worden aangepakt.

OVERHEIDSFINANCIËN

Financieringstekort

580. De afgelopen 20 jaar heeft het terugdringen van het financieringstekort de politieke discussies gedomineerd. Thans hebben we de situatie bereikt dat er sprake is van een beheersing van de overheidsfinanciën met uitzicht op een structureel laag financieringstekort. Deze situatie is niet alleen economisch van grote betekenis, maar ook van belang in het kader van de Economische en Monetaire Unie. In de huidige kabinetsperiode is het tekort drastisch verlaagd. Het gewenste eindniveau is binnen handbereik en zal de komende periode moeten worden gerealiseerd. Het EMU-tekort dient daartoe verder te worden beperkt tot een structureel niveau van 1%. Daarmee wordt niet alleen bereikt dat ook de overheidsschuld relatief in betekenis afneemt, maar ook dat door de vrijkomende middelen voor rente en aflossing oplopende grote bedragen beschikbaar komen voor belangrijke overheidsuitgaven. Daarbij dient de samenhang met de toenemende uitgaven voor zorg en de AOW door de verdere vergrijzing in het beleid alle aandacht te krijgen.

Trendmatig begrotingstekort

581. Het te realiseren structurele niveau van het EMU-tekort van 1% vormt de spil voor het verder vormgeven van het trendmatige begrotingsbeleid. Afhankelijk van conjuncturele ontwikkelingen en daaraan gekoppelde schommelingen in de belastingopbrengsten zal het financieringstekort bewegen rond de 1%. Dit kan betekenen dat in tijden van hoogconjunctuur een begrotingsoverschot tot de mogelijkheden behoort. Daarentegen moet bij tegenvallende economische ontwikkelingen rekening gehouden worden met een tekort van meer dan 1%. Door deze verdere ontwikkeling van het trendmatig begrotingsbeleid ontstaat nog meer ruimte voor het beleidsproces. In die situatie heeft het begrotingsbeleid de functie die het behoort te hebben: het aangeven van randvoorwaarden waarbinnen het beleidsproces zich dient te ontwikkelen.

Lastenverlichting

582. De komende jaren zal het begrotingsbeleid ook ten dienste moeten staan van de economische ontwikkeling en het bevorderen van de werkgelegenheid. Daarbij is vooral de ruimte die beschikbaar is voor verdere lastenverlichting van grote betekenis. De positieve spiraal van minder lasten en meer werkgelegenheid zal in de komende periode met kracht moeten worden voortgezet. Daarbij is het van start gaan van de EMU in 1999 een relevante factor. Door het wegvallen van de nationale valuta zal de beleidsconcurrentie tussen de EMU-landen verder toenemen. In dat proces is verdere lastenverlichting cruciaal.
583. Het verder verlagen van de lastendruk kan op vier manieren worden gerealiseerd. Door de inzet van de ruimte die ontstaat door verwachte economische groei op basis van het behoedzame scenario. Door bezuinigingen, waarmee de belastingtarieven kunnen worden verlaagd. Door de inzet van extra belastingopbrengsten die het gevolg zijn van mogelijke extra economische groei boven de 2%. Door het verschuiven van lasten op arbeid naar lasten op milieu, primaire grondstoffen en andere grondslagen, waardoor de lastendruk op arbeid wordt verlaagd, waardoor arbeid goedkoper wordt en de werkgelegenheid verder zal kunnen toenemen.

Economische structuurversterking

584. De investeringsuitgaven van de overheid zijn de afgelopen jaren, na een lange periode van daling eindelijk weer toegenomen. Deze ontwikkeling zal de komende jaren stevig moeten worden doorgezet. Daarbij gaat het om economische structuurversterking in de meest brede betekenis van het woord. Dus niet alleen investeringen in weg, water en rail, maar vooral in kennis, technologie en ecologie waaronder bodembescherming, bodemsanering en natuurontwikkeling. Op deze manier moet worden getracht de Nederlandse samenleving in een periode van 10 -15 jaar op een hoogwaardiger niveau te brengen.

Verzakelijking van de rijksdienst

585. Nu de overheidsfinanciën vrijwel op orde zijn, zijn er mogelijkheden voor de geleidelijk invoering van de kapitaaldienst in het begrotingsstelsel. Daarbij dient ook het baten-lastenstelsel te worden

geïntroduceerd. Op die manier krijgt de Rijksbegroting een meer bedrijfseconomisch karakter. Ook door invoering van andere bedrijfsmatige elementen in de financieel economische administratie van de Rijksoverheid kan het zakelijk karakter van de Rijksdienst worden versterkt. Ook de uitbreiding van vormen van contractmanagement binnen de Rijksdienst, mogelijk in combinatie met een systeem van prestatiebeloning, kan belangrijk bijdragen aan het versterken van de doelmatigheid en effectiviteit van de Rijksdienst.

FINANCIËLE VERANTWOORDING

586. Op 17 november 1997 heeft het Centraal Planbureau de middellange-termijnverkenning 1999 - 2002 gepubliceerd. In deze uitgewerkte macro-economische studie, getiteld 'Economische Verkenning voor de volgende Kabinetsperiode', is een behoedzaam en een gunstig scenario beschreven met de daarbij behorende relevante data en de daaruit voortvloeiende beschikbare financiële ruimte. Het behoedzame scenario is gebaseerd op een gemiddelde economische groei van 2% voor de volgende kabinetsperiode en resulteert op grond daarvan in een vrij besteedbare budgettaire ruimte van 6 miljard. Het gunstige scenario gaat uit van een gemiddelde economische groei van 3,25% en in dat geval is er voor de volgende periode ruim 29 miljard financiële ruimte beschikbaar.

De onderstaande financiële verantwoording van het verkiezingsprogramma is, mede door de gunstige ervaringen uit de periode 1994 - 1998, opnieuw gebaseerd op het behoedzame scenario met gemiddeld 2% economische groei voor de volgende kabinetsperiode.

Wat willen we in ieder geval in de volgende periode realiseren?

587. D66 kiest nadrukkelijk voor het investeren in de kwaliteit van de samenleving. Daarbij staat centraal het investeren in mensen. Dit komt vooral tot uitdrukking in het versterken van de maatschappelijke infrastructuur in de vorm van onderwijs, zorg, veiligheid, enz. Daarnaast wordt met grote investeringen in de economie en het milieu getracht de komende jaren onze samenleving op een hoogwaardiger niveau te brengen.
588. Verder zal het beleid van lastenverlichting voor burgers en bedrijven, met gunstige effecten voor de werkgelegenheid, worden voortgezet. Tenslotte zullen de overheidsfinanciën in de komende kabinetsperiode blijvend op orde moeten worden gebracht met een structureel laag financieringstekort.

Versterking maatschappelijke infrastructuur (totaal 4,4 miljard)

Onderwijs : 1,7 miljard

589. Naast klassenverkleining in het basisonderwijs, te beginnen in de onderbouw, zullen extra middelen worden ingezet voor het verbeteren van de positie van de leerkracht in het onderwijs en de materiële bekostiging. Ook voor de herziening van de studiefinanciering zal geld worden vrijgemaakt.

Kinderopvang : 300 miljoen

590. Hierdoor kan de combinatie van zorg en arbeid aanzienlijk worden verbeterd, waardoor met name de toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt een nieuwe impuls kan krijgen.

Cultuur en Sport : 100 miljoen

591. De budgetten van de sectoren cultuur en sport zullen worden verdubbeld. Dit draagt direct bij aan de kwaliteit van de samenleving en vergroot de mogelijkheden voor persoonlijke ontwikkeling en maatschappelijke integratie.

Zorg :1,8 miljard + p.m.

592. Voor deze sector wordt gekozen voor een totale volumegroei van 2% per jaar en een verbetering van de systematiek van compensatie voor prijsstijgingen. De extra ruimte van 1,8 miljard, die dit tot gevolg heeft, zal vooral worden gebruikt om de kwaliteit van de zorg te verbeteren door meer handen aan het bed en door een effectieve inkorting van de wachtlijsten in de ziekenhuizen en in de gehandicaptenzorg. De ouderenzorg verdient daarbij bijzondere aandacht. De financiële ruimte voor de zorg kan nog verder worden vergroot door passende efficiency maatregelen te treffen. De extra ruimte die hierdoor ontstaat, mag in de sector zelf worden besteed.

Justitie en veiligheid: 500 miljoen

593. Om de veiligheid verder te verbeteren zal, naast het aantrekken van nog enkele duizenden

agenten, ook de rechterlijke macht moeten worden versterkt. Dat betekent een uitbreiding met rechters en officieren van justitie, alsmede een forse investering in Informatie- en communicatietechnologie (ICT).

De relatie met het grote stedenbeleid verdient hierbij extra aandacht.

Economische en milieuversterking: 1,7 miljard

594. Dit betreft naast investeringen in weg, water en rail, met een zwaar accent op het openbaar vervoer, ook investeringen in kennis, technologie en milieu, waaronder energiebesparing, bodemsanering en natuurontwikkeling. Met deze beleidsprioriteit zal ook een directe bijdrage worden geleverd aan de investeringen in de grote steden middels het grote stedenbeleid.

Lastenverlichting: 6 miljard (inclusief specifieke inkomensondersteuning)

595. Deze lastenverlichting betekent het voortzetten van het succesvolle beleid van de afgelopen periode, waardoor de bruto-loonkosten worden verlaagd en de werkgelegenheid wordt bevorderd. Met deze extra lastenverlichting is het ook mogelijk een ingrijpende herziening van het belastingstelsel te realiseren, zonder dat iemand er in inkomen op achteruit gaat. Voorts zal via gerichte maatregelen de inkomenspositie van bijzondere groepen met lage inkomens moeten worden verbeterd. De verschuiving van belastingen, bijvoorbeeld in het kader van de vergroening, legt geen extra beslag op middelen en wordt daarom elders beschreven.

Verlaging financieringstekort: 5,5 miljard

596. Het financieringstekort, zoals dat wordt gedefinieerd in het kader van de Economische en Monetaire Unie, moet in deze periode worden verlaagd tot het te realiseren structurele niveau van 1% BBP. Daarmee wordt niet alleen bereikt dat ook de overheidsschuld relatief in betekenis afneemt, maar ook dat door de vrijkomende middelen voor rente en aflossing oplopend grote bedragen beschikbaar komen voor belangrijke overheidsuitgaven. Dit is vooral van belang voor de samenhang met de toenemende uitgaven voor Zorg en AOW door de verdere vergrijzing. De helft van het bedrag voor tekortverlaging wil D66 storten in het AOW-spaarfonds om daarmee een effectieve bijdrage te leveren aan de financiering van de AOW op de langere termijn.

Totaal voor Intensiveringen, Lastenverlichting en Tekortverlaging : 17,6 miljard

---

Waar halen we de financiële middelen vandaan?

Door het CPB berekende beschikbare ruimte	6 miljard
Nominale indexering van accijnzen, heffingen en ziekenfondspremie (blijft dus reëel constant)	1 miljard
Ombuigingen in de collectieve sector	8,6 miljard + p.m.
Taakstellende onderuitputting van de ruimte onder het uitgavenplafond	2 miljard
Totaal aan beschikbare financiële ruimte	17,6 miljard + p.m.

Specificaties van de ombuigingen in de collectieve sector

Marktwerking en efficiency : 1,2 miljard + p.m.

597. marktwerking en concessieverlening/aanbesteding bij het openbaar vervoer;
- efficiencywinst bij railinfrastructuur;
  - bedrijfsvoering hoger onderwijs richten op meest efficiënte schaal (medische opleidingen, onderzoek, alfa- en gamma-opleidingen);
  - bekostiging onderzoek in relatie tot dalende studentenaantallen aanpassen;
  - grotere doelmatigheid bij uitvoerende instanties;
  - LNV-apparaat aanpassen aan afnemende omvang sector;
  - aanbesteding/uitvoering natuurbeheer meer marktconform;
  - efficiencybesparing bij de Belastingdienst
  - verplichte tendering van diverse overheidsdiensten. Vooralsnog p.m. geraamd.

Defensie-uitgaven : 1 miljard

598. • Bij Defensie zullen aan de hand van een actualisering van de Prioriteitennota investeringsbeslissingen moeten worden heroverwogen en het budget voor materieel moeten worden beperkt. Tevens dienen de huidige budgetafspraken te worden beëindigd. Daarmee zullen de defensieuitgaven kunnen worden beperkt tot het niveau van Duitsland.

EU-uitgaven : 800 miljoen

599. • De EU-afrachten moeten worden beperkt. Daarbij kan ondermeer worden gedacht aan structurele verlaging van de EU-begroting op grond van de voortdurende onderuitputting bij de landbouwwitgaven en de structuurfondsen, het beperken van de EU-landbouwwitgaven door reallocatie van de ruimte onder het landbouwrichtsnoer en hervorming van de structuurfondsen door balansverkorting voor rijkere lidstaten.

Apparaatskosten overheid meer marktconform : 1,8 miljard

600. • arbeidsproductiviteitsstijging meer marktconform, m.u.v. de sectoren zorg en basis- en voortgezet onderwijs;
- de post 'incidenteel' meer budgetteren conform marktsector;
  - marktconforme wachtgeldregelingen;
  - ziektekostenregelingen meer marktconform;
  - beperken functioneel leeftijdsontslag;
  - pensioenstelsel afstemmen op ontwikkelingen in marktsector.

Beperken overheidsuitgaven : 550 miljoen

601. • beëindigen landinrichtingsprojecten;
- kritisch doorlichten bestaande overdrachtsuitgaven (taakstellende bezuiniging van 1% op subsidiebudget);
  - beperken externe adviseringskosten.

Extra opbrengsten realiseren : 700 miljoen

602. • door reparatiewetgeving misbruik en oneigenlijk gebruik van fiscale regelingen tegengaan;
- krachtig stimuleren van de verkoop van (agrarische) domeinen;
  - veilen vrijkomende etherfrequenties;
  - in rekening brengen van politiekosten bij grootschalige manifestaties;
  - verkoop staatsdeelnemingen.

Efficiëntere en effectievere uitvoering sociale zekerheid : 1,8 miljard + p.m.

603. • uitvoering van de ABW verbeteren aan de hand van het rapport-Etty;
- inkoopmodel voor de arbeidsvoorziening, stroomlijning van regelingen voor gesubsidieerde arbeid in de WIW, afschaffen verplichte winkelnering;
  - efficiëntere uitvoering van WW en WAO door aanbesteding;
  - terugdringen van het WAO-volume door effectievere preventie en reïntegratie met name te richten op psychische klachten;
  - inverdieneffecten participatiebevorderend beleid. Vooralsnog p.m. geraamd;
  - inning werknemerspremies door de Belastingdienst;

- introduceren van het verhaalsrecht bij de AWBZ.

Overige ombuigingen : 750 miljoen + p.m.

- 604.
- lagere rente-uitgaven voor financiering van het tekort door looptijdverkorting van de leningen (circa 6 jaar i.p.v. 10 jaar);
  - verkoop deel goud- en deviezenreserves van DNB vanaf 1999 mogelijk door van start gaan EMU. Opbrengst aanwenden voor schuldreductie, waardoor op termijn sprake is van vrijvallende rentelasten. Vooralsnog p.m. geraamd.

Gemeente- en Provinciefonds

605. Door de geldende systematiek mag 20% van de netto-bezuinigingen op de rijksbegroting in mindering worden gebracht op de uitkeringen uit het Gemeente- en Provinciefonds. Dit zou bijna 0,5 miljard extra ombuigingen betekenen. D66 zal van deze mogelijkheid geen gebruik maken, omdat het ten koste zou gaan van de middelen voor belangrijke taken van de gemeenten en de provincies.

Besteding extra ruimte bij het gunstige scenario met 3,25% economische groei

606. Het Centraal Planbureau schetst naast het behoedzame scenario met een economische groei van 2% ook een gunstig scenario met een groei van 3,25%. In die variant berekent het CPB een extra budgettaire ruimte van ruim 23 miljard, bovenop het reeds in het behoedzame beeld verwerkte bedrag van 6 miljard.

607. In de mate dat uit extra groei meer ruimte ontstaat, wil D66 versneld een aantal prioriteiten verwezenlijken. In dat geval wordt dan vooral extra aandacht besteed aan Onderwijs (het versneld realiseren van de onderwijsplannen), Zorg, Veiligheid, Volkshuisvesting (in het bijzonder stedelijke herstructurering), Grote Stedenbeleid en Monumentenzorg. Ook wil D66 een deel van de ruimte uit de extra economische groei reserveren voor aanvullende investeringen in het milieu en de economie (economische en milieuversterking). Wat dit laatste betreft streeft D66 naar een totaalbedrag van 4 miljard per jaar (1,7 miljard bij behoedzame raming en 2,3 miljard aanvullend bij het gunstige scenario).
Uiteraard wordt een groot deel van de extra opbrengst conform de begrotingssystematiek aangewend voor verdere verlaging van het financieringstekort, overeenkomstig het trendmatig begrotingsbeleid, in combinatie met storting in het AOW-spaarfonds, en verdere lastenverlichting ter stimulering van de werkgelegenheid.

In dit verkiezingsprogramma is een speciale plaats ingeruimd voor het amendement dat het referendum voor dieren mogelijk moet maken. De indieners van dit voorstel wilden op ludieke wijze aandacht vragen voor het onvermogen van de politiek om het leven en welzijn van dieren op hun juiste waarde te schatten.

Onder grote hilariteit ging het congres van D66 accoord met het volgende voorstel.

Bevordering participatie van dieren:

De participatie van dieren in de besluitvorming moet gestimuleerd worden. Indien tien procent van alle dieren die door een voorgestelde maatregel getroffen worden daarom vragen moet een bindend referendum onder deze diergroep gehouden worden. Pootafdrukken gelden hierbij als handtekeningen.

Verklarende begrippenlijst

Autodeelsystemen	stelsel waarbij een auto door meerdere gebruikers gedeeld wordt
AWBZ	Algemene Wet Bijzondere Ziektekosten
BPM	Belasting van Personenauto's en Motorrijwielen
CPB	Centraal Plan Bureau
curatieve zorg	medische verzorging gericht op het genezen van ziektes
dading	een juridische, schriftelijke overeenkomst, waarbij partijen tegenover overgave, belofte of terughouding van iets een geding ten einde brengen of voorkomen.
Encryptie	een techniek in codeer- en decodeerapparatuur die moet voorkomen dat informatie uitlekt
forensische psychiatrie	psychiatrie die zich bezighoudt met strafrechtelijke expertises (betreffende verwondingen, toerekeningsvatbaarheid, e.d.)
GLB	Gemeenschappelijk Landbouwbeleid van de Europese Unie
GSB	Grote Steden Beleid
JWG	Jeugdwerk Garantieplan
legitieme portie	het wettelijk erfdeel waarover de erflater noch bij gifte onder de levenden, noch bij uiterste wil mag beslissen
mantelzorg	aanvullende niet-beroepsmatige hulpverlening aan ouderen, zieken en andere hulpbehoevenden
MKB	Midden- en Kleinbedrijf
MRB	motorrijtuigenbelasting
NGO	Niet-Gouvernementele Organisatie
NKP	Nationaal Knooppunt
NMA	Nederlandse Mededingingsautoriteit
OZB	Onroerend Zaak Belasting
palliatieve zorg	medische verzorging gericht op het verzachten van de pijn
PKB	Planologische Kernbeslissing
plan "Van Elswijk"	plan van de heer van Elswijk voor een veranderende financieringsgrondslag voor de sociale zekerheid
Prioriteitennota	nota van het ministerie van defensie over de hoofdtaken van de Nederlandse krijgsmacht
rapid deployment brigade	militaire brigade die onder de vlag van de VN snel inzetbaar is bij (dreigende) politieke en militaire conflicten
referteperiode	periode die men in dienstverband werkzaam moet zijn geweest om voor WW in aanmerking te komen
rekening rijden	autorijden waarvoor betaald moet worden d.m.v. elektronische tolheffing op bepaalde punten van de rijkswegen
RIVM	Rijks Instituut voor Volksgezondheid en Milieu
RSI	(Repetitive Strain Injury) een herhaaldelijk terugkerend lichamelijk of psychisch ziektebeeld als gevolg van de arbeidsomstandigheden
subsidiariteitsbeginsel	het beginsel dat zaken die lager in een orgaan kunnen worden verricht niet door een hoger orgaan behoren te worden gedaan
Tante Agaathregeling	regeling waarbij familieleden tegen gunstige voorwaarden een lening kunnen afsluiten voor een startende ondernemer
TBS	Ter Beschikking Stelling
VBO	Vorbereidend Beroepsonderwijs
Verdrag van Malta	verdrag uit 1992 waarin afspraken zijn gemaakt over de financiering van archeologisch onderzoek
VINEX-lokaties	door het ministerie van VROM aangewezen uitbreidingsgebieden voor woonlokaties
WIK	Wet op de Inkomens van Kunstenaars
WKK	warmtekrachtkoppeling
WTO	World Trade Organisation (Wereldhandelsorganisatie)
WTZ	Wet op de Toegang tot Ziektekostenverzekeringen

Trefwoordenregister

- a**andeelhouders 65
 acceptatieplicht 135, 136
 accijns zie belasting
 adoptie 489
 Afrika 513, 530, 534
 afval 14, 18, 331, 378, 408
 afvalwater 357/358
 alcohol 151
 alimentatie 110
 alleenstaande ouders 108
 alleenstaanden 109, 279, 283, 489
 allochtonen zie etnische groepen
 Antillen, Ned. 437
 AOW (en) 276/279, 94, 283, 286, 574, 580, 596, 600, 607
 arbeid (s) (en)
 - zie ook etnische groepen, gehandicapten, herintredenden, ouderen, vrouwen
 - banengroei 123
 - banenpool 70
 - bemiddeling 72
 - deeltijd 83, 85, 273
 - Europa 497
 - flexibilisering 391
 - kinderen 516
 - markt 12/13, 96/97
 - Noorden 23, 27
 - omstandigheden 141, 554
 - ongeschiktheid 92, 94
 - overeenkomsten/contracten 77/82, 63, 67, 71, 83, 280/281
 - participatie 6, 13, 91, 96, 271, 303, 481
 - startende ondernemers 52
 - tijden 84/85, 63, 81, 273, 391
 - voorwaarden (en) 64
 - voorziening 603
 - werkgelegenheid 68/73, 26
 - werkgelegenheidsprojecten 27, 80
 - werkloosheidsbestrijding 21, 70, 91/92
 archeologie 171, 185
 archieven
 - bodem 185
 - cultuur 186
 - digitalisering 187
 - geschiedenis 171
 armoedebestrijding 94, 95, 342
 Aruba 437
 asielbeleid 297/301, 311
 auto 397/398, 326, 335/336, 340, 391, 393, 402, 576
 autodeelsystemen 340 en begrippenlijst
bedrijf(s)/bedrijven (en)
 - kleine 79
 - leven en ontwikkelingssamenwerking 529/530
 - milieuzorg 16
 - tijdverlenging ziekenhuizen 123
 - verzamelgebouwen 32
 begrotingsbeleid 581
 belagen van slachtoffers (stalking) 478
 belangen
 - aandeelhouders en werknemers 65
 - commerciële, individuele, publieke en private 100, 137, 418/419
 - dieren 370
 - gemeente bij uitvoering bijstandswet 111
 - onderwijs 243/244
 - verstrengeling 476, 510
 belasting (-) (en)/accijns/ heffingen
 fiscaal/fiscale / fraude (en)
 - algemeen XVIII 564/579
 - advocaat 477
 - arbeidskosten 75/82
 - auto 397, 576
 - benzine 407
 - bestrijdingsmiddelen 576
 - dienstverlening (BTW) 76, 21
 - dividend- 573
 - ecologisering 21, 101, 576
 - energie 336, 332, 576
 - fiets 399
 - film 399
 - fraude 579
 - giften 90
 - grondwateronttrekking 576
 - herziening 575, 69
 - instaptarief 577
 - instrumenten 21, 24, 31
 - kapitaals- 573, 577
 - kerosine 407
 - kunst (BTW) 172
 - landbouw 48
 - landingsgelden 408
 - loon- en inkomstenbelasting 68, 101
 - luchtvaart 406/409
 - milieu 576
 - motorrijtuigen 336, 576
 - omroep 198
 - onderzoek en ontwikkeling (R&D) 24
 - ontduiking 572
 - ontgrondingen 576
 - overdrachts- 380, 573
 - rechtsbijstand 477
 - reiskostenforfait 576
 - schenkingen 573
 - scholing 73, 577
 - sociale zekerheid 101
 - startende bedrijven 577
 - stelsel, analytisch/synthetisch 568
 - stelsel, herziening 568/577, 69
 - studiekosten 73
 - successierechten 573
 - vennootschaps- 408, 573, 577

- Verenigde Naties 550
- vermogens- 573, 577
- vermogenswinst- 573
- vliegtickets (BTW) 409, 550
- water 576
- wonen 372, 380
- zwarte en grijze circuit 578
- bereikbaarheid
- en toegankelijkheid XIII 389/414, 9
- overheidsdiensten 54
- besluitvorming 4, 8, 416
- bestrijdingsmiddelen 49, 576
- bestuur en burger XIV 415/445
- bestuurlijke integriteit 438
- bevolkingsbeleid 542
- bibliotheken 180
- biologische
- diversiteit 50
- landbouw 44, 47, 49, 6
- Birma 513
- bodemsanering 584, 594
- bos 351/353
- bouwen 346
- branche- en innovatiecentra 25, 29
- briefgeheim 42
- broeikaseneffect 325
- BTW zie belasting
- buisleidingen 400
- buitenlands beleid zie ook Europa
- algemeen XVII 512/563
- herijking 523/524
- burgemeester, gekozen 428, 439
- burger en bestuur XIV 415/445
- buurtbemiddeling 453
- buurtpreventiebureaus 34
- bijstand (en)
- koopkracht 109
- moeders 94, 108
- uitstroom 97
- wet 108/111
- CAO zie arbeidsovereenkomst
- celcapaciteit 484
- China/Tibet 513
- chronisch zieken 127 152/158
- CO₂ 325/327
- coffeeshops 144
- colportagewet 42
- Commissarissen, Raad van 65
- Commissaris van de Koningin, gekozen 428
- computers en onderwijs 230/233
- concurrentie (en)
- internationale markt 6
- luchtvaart 406, 408
- machtsconcentraties 190
- mededingingsbeleid 61
- openbaar vervoersbedrijven 396
- overheid 57, 424
- startende ondernemers 105
- telecommunicatie en infrastructuur
- zelfstandige bestuursorganen 57, 424
- zorg, langdurige 128
- conservering 187
- consument 60/61, 51/52
- controle zie toezicht
- convenanten
- CO₂ 325
- cultuurbeleid 176
- milieu/energie 22, 329, 553
- corruptie 438
- criminaliteit (en)
- bestrijding 457
- drugs 144
- economische 58
- jongeren 221
- veiligheid 446/450, 457/463
- cultuur (en)
- algemeen V, 170/200, 591
- buitenland 545
- landschappen 171
- dading 485 en begrippenlijst
- decentralisatie
- drugshulpverlening 143
- gemeenten 444
- onderwijs 207/208, 205
- sportfaciliteiten 314
- zorg 128
- deeltijdarbeid zie arbeid
- defensie 506/511, 598
- defensieterrijnen, ex- 27
- delfstoffen 20
- democratie/democratische (en)
- (zie ook verkiezingen)
- Europa 419/422
- democratisering 419/422
- economisch leven 51/54
- onderneming 64
- onderwijs 234/236
- samenleving 2
- zelfstandige bestuursorganen 57
- demografische ontwikkelingen 117/119
- demotie, vrijwillige 82
- deregulering zie regelgeving
- dienstverlening particulieren 69, 76
- dieren 367/370, 45
- digitalisering en
- archieven 187
- ether 191
- onderwijs 230/233
- discriminatie en
- zie ook racisme
- genetische 169
- leeftijd 286
- uitbannen 309/310
- districtenstelsel 429
- diversiteit - en
- biologische 50
- bossen 352
- continent 415
- kunst 180
- plantenwereld 370

- samenleving VIII 290/311
- domeinen, verkoop 602
- doodstraf 503
- draagkracht 572, 340, 384, 565
- drinkwater 357
- drugs 143/150
- dualisme 439/441
- dumping 43
- duurzaamheid zie milieu
- dijken 356
- e-mail 42
- ecologie zie milieu
- economie - en
  - duurzame I 1/50, 15
  - flexibele en open II 51/90
  - groei 5, 10, 586
  - milieu 13/22
  - sociale 11
  - structuurversterking 584
  - vitale 5
- educatie zie onderwijs
- eigen bijdrage 140
- elektriciteit zie energie
- elektronisch(e)
  - communicatie 35/38, 232, 424
  - communicatie en onderwijs 230/233
  - dienstverlening 187
  - huisarrest 480
  - mainport 480
  - snelweg 35/36
- emancipatie 201
- emissierechten, verhandelbare 406
- emissiereductie 324
- EMU 495, 580/582, 596
- encryptie 42 en begrippenlijst
- energie (en)
  - belasting 576
  - beleid X 323/339
  - besparing 15, 23
  - kern- 330
  - warmtekrachtkoppeling 46
- erfrecht 491
- etherfrequenties veilen 602
- ethiek, medisch ethische 160/161
- etikettering zie productinformatie
- etnische groepen / allochtonen / migranten / minderheden en
  - algemeen beleid 290/311
  - arbeidsmarkt 13
  - bestuurlijke en politieke functies 421
  - criminaliteit 457
  - cultuur 182
  - gezondheidszorg 114
  - krijgsmacht 559
  - omroep 196
  - participatie 294/295
  - politie 467
  - psychologische en sociale problemen 130
  - registratie 296, 450
  - zorg 114
- euro 495, 577
- Europa/Europese Unie (en)
  - algemeen beleid XVI 492/511
  - asielbeleid 311
  - auto 336
  - begroting 499
  - CO₂ 325
  - Commissievoorzitter 499
  - criminaliteitsbestrijding 463
  - democratie 415/417, 499
  - dierenwelzijn 368
  - drugs 143, 145/146, 148
  - energie 326, 331, 336/337
  - financiën 599
  - Fries 181
  - genetische discriminatie 169
  - integratie 492/502
  - Internet 37
  - justitie 463
  - landbouwbeleid, gemeenschappelijk 43
  - luchtvaart 405/406, 409
  - milieubeleid 15, 498
  - minister-president 432
  - Noordzee 362
  - omroep, film, drama 192
  - onderwijscertificaten 252
  - parlement 499
  - politie 463
  - Raad van Ministers 499, 501
  - railvervoer 407
  - regionale samenwerking 442
  - Rotterdam 176
  - samenwerking 102
  - sociaal beleid 497
  - sociaal statuut 494
  - tabaksreclame 142
  - toeristische werkgelegenheidsprojecten 27
  - uitbreiding 503
  - vrede en veiligheid 506/511, 504
  - werktalen 500
  - wetenschappelijk onderzoek 264
- Europol 463
- euthanasie 162/163
- export 44
- familierecht 487, 491
- fax 42
- fiets 399, 319, 335, 340, 342, 344, 394, 403
- film 192/193
- financiën (en)/financieel
  - verantwoording 586/600
  - werkgelegenheidsprojecten 27
- financieringstekort 580/581, 596, 604, 607, 5, 7
- fiscaal zie belasting
- flexibilisering zie arbeid, pensioen
- fraudebestrijding
  - banken, effectenhandel en verzekeraars 59
  - belasting 579
  - bestuurlijke integriteit 438
  - criminaliteit 457

- Fries 181
gas 337/338, 46, 365
geboorteregeling 542
gedeputeerden 439
gedogen 486, 145
gehandicapte(n) (en)
- arbeidsmarkt 13, 153, 156
- beleid 152/159
- zorg 592
geluidshinder 390, 405/406, 411, 414
gelijke behandeling en
- gehandicapten en chronisch zieken 158
- leefvormen 565
- luchtvaart 406
- onderwijs 237
- pensioenen 285
gemeente/gemeentelijk (en)
- bestuur 439/441, 444
- fonds 605
- heffingen 571
- herindeling 444
genendatabank 164
genetische
- diversiteit 43, 50
- modificatie 50
- screening 168
gevangenisstraf 480, 482
geweld binnenshuis 455
gezin 14, 221, 488
gezinshereniging 299
gezinsplanning 542
gezondheidszorg (en)
- algemeen beleid IV 113/169
- alternatieve 134
- effectrapportage (GER) 349
- ethiek 160/161
- kostenbeheersing 116
- privacy 138
- medische aanstellingskeuringen 127
- privéklinieken 125
godsdienst zie levensbeschouwing
goederentransport 400
goud- en deviezenreserve 604
Groene Hart 344
grondstoffen 378, 2, 13, 16, 21, 47, 50, 583
grondwater 355, 359, 576
grondwet (en)
- dieren 370
- Friese taal 181
- kiesstelsel 429
- onderwijs 239
- overheidsinformatie 424
grote steden zie stad/steden
handel 36, 59, 144/145, 147/149, 457
handel, internationale 553/555, 516, 523, 529, 531, 537, 544, 561
handhavingsbeleid 402
Hanzelijn 392
hergebruik 16, 22/23
herintredenden 108
Hoge Raad 475
horizonvervuiling 352
HSL 392, 407
huisarts, poortwachter van de zorg 140
huisartsenhulp, abonnement 133
huisarrest, elektronisch 480
huisvrouw 14
huursubsidie 95, 383
huwelijk 487
hypotheekbemiddeling 381
hypotheekrente-aftrek 570
idealen 1
identiteit, Nederlandse in Europa 502
illegaliteit (en)
- drugs 144
- gezondheidszorg 126
- prostitutie 457
- wapendoorvoer 561
inburgeringsbeleid 292, 294, 300
individualisering (en)
- algemeen 83
- arbeid 83
- belasting 571, 566
- pensioenen 279/280
Indonesië 513
industrie 22, 68, 326, 408, 561
informatie, medische en genetische 138, 167
informatiebeleid (en)
- elektronische snelweg/mainport 35/38
- infrastructuur 39/42, 594
- technologie 53
infrastructuur zie ook vervoer
- cultuur 172/173
- informatievoorziening 39/42
- investeringen 9
- maatschappelijke 587/594
- regio 28
inheemse volkeren 522
inkomen (s) (en)
- belasting zie aldaar
- kunstenaars 175
- loonmatiging 68, 11
- loonontwikkeling 95
- minimumloon 77/82
- onderwijs 203
- ouderen 271/285
- raadsleden 440
- specialisten 133
- verdeling 11
- verplegenden en verzorgenden 119
- wethouders 441
inkomensafhankelijke
- premie 139/140
- regelingen 95
inkomstenbelasting zie belasting
innovatie 23/24, 15, 25, 28/29, 52, 62, 68
instaptarief 577
Internet zie elektronische communicatie
Islam 308, 310
jaarverslag 65

- jacht 369
jeugd zie jongeren
jeugdwerkgarantieplan 70
Joegoslavië
jongeren/jeugd en
- arbeidsmarkt 13, 70
- beleid 219/221
- omroep 196
- veiligheid 453
- zorg 130, 220
justitie
- algemeen beleid 446/491
- celcapaciteit 484
- financiering 593
- wijkbureaus 455
kabinet 430
kabinetsformatie 428
kansenzones 79
kapitaalbelasting 577
kennisbeleid VI 201/267, 594
kennisintensieve industrie 68
kennis- technologische 29
keuringen, medische aanstellings- 127
keurmerk
- hypotheekbemiddeling 381
- productinformatie 22, 60
- verhuurders 387
kiesrecht 426/429
- ontzetting uit 309
kiesstelsel 429
kind(er)
- arbeid 516
- opvang 88, 155, 217, 565, 590
- pornografie 457
klachten 61
klimaatverandering 327
klonen 161
koopkracht 279, 284
kostwinners 14, 110
kringloop zie hergebruik
kroongetuigen 461
krijgsmacht 558/560
kunst en cultuur 171/180
kustuitbreiding 362
landbouw (en)
- biologische 44, 47, 49, 6
- duurzame 43/49
- financiën 599
landinrichtingsprojecten 601
landschap en natuur 350/353
lastendruk/-verlichting 582/583, 4, 21, 68, 92, 101, 567, 572, 588, 595, 600
leegstand 374, 376
leerlingstelsel 229
levensbeschouwing en
- imam-opleiding 308
- onderwijs 218, 238
- zingeving 170
lichamelijke opvoeding 203
loket/adres/voordeur, één
- arbeid en sociale zekerheid 98
- ouderen 275
- sociale zekerheid uitvoeringsorganen 95
- subsidies 25
loon zie inkomen
loopbaanonderbreking 85
luchtvaart 404/414
Maas 360
Maasvlakte 364
maatschappelijke infrastructuur 587/594
machtsconcentraties 190
machtsmisbruik 438
mantelzorg 288/289, 118 en begrippenlijst
Markermeer 361, 363
markt en openbaar vervoer 335
marktmeester, de overheid als 55
marktwerking 55/58, 597, 600
maximumsnelheid 402
mededinging zie concurrentie
medezeggenschap
- zie ook participatie
- aandeelhouders 65
- etnische groepen 302
- ondernemingen 64
- onderwijs 234, 236
- openbaar vervoer 296
- ouderen 287
- Raad van Commissarissen 65
media (en)
- cultuur 178
- migranten 182
- multiculturele samenleving 293
medisch zie gezondheid
Melkertbanen 70
meningsuiting, vrijheid van 40
mensenhandel 457
mensenrechten 512/519, 503, 548
mentorschap 301
mestbeleid 491
metro/light rail 394
middelen en bestedingen XVIII 564/600
midden- en kleinbedrijf 25, 29, 36, 530
Midden- en Oost-Europa en
- bos 353
- economie 324, 326
- mensenrechten 521
- milieu 324, 498, 543
- veiligheid 556
- vrouwen 505
Midden-Oosten 540
migranten zie etnische groepen
milieu en duurzame ontwikkeling
- zie ook afval, bevolkingsbeleid, broeikaseffect,
- zie ook energie, bos, landschap en natuur
- beleidsplan, nationaal 10
- boekhouding 20
- bouwen 16, 377
- buitenlands beleid 542/543, 516, 526, 530, 553, 555,
- ecologische stad 377

- economie 13/22
- effectrapportage (MER) 349
- Europa 18
- financiën 594
- innovatie 23
- internationaal 542/543
- jaarverslag 16
- landbouw 43
- luchtvaart 405/409
- Midden- en Oost-Europa 324, 498, 543
- normen 15
- onderzoek 267
- rapportages 22
- stedelijke gebieden 30
- transport en vervoer 335
- vastrechtkaart 398
- watergebruik 357
- zorg 16
- minderheden
- zie ook etnische groepen
- beleid 290/311
- commissaris voor nationale 520/522
- minimumloon zie inkomen
- minister-president 428, 432
- ministerraad 430
- mobiliteit
- beleid 389/414
- terugdringing 326
- monopolie 338
- monumenten 183/184, 171, 607
- multinationals 50
- musea 179, 186
- mijnen 562
- Nabestaandenwet 95, 112, 282
- Natte Hart 361
- natuur en landschap 350/353
- NAVO 510/511, 556
- Nederlandse taal 73, 294, 297, 304
- nevenfuncties 476
- NGO's 541
- Nieuw-Zeeland 545
- nieuwkomers 297/301
- Nigeria 513
- non-proliferatie 561/563
- noodhulp 527
- Noord-Nederland 23, 27
- offshore-activiteiten 334, 363
- omgangsregeling 490
- omgangsvormen 174
- omroep (en)
- cultuur 179
- informatie 189/200
- infrastructuur 39
- jongeren 179
- reclame 188
- ondernemen/ ondernemings- (en)
- betrokken en flexibel 62/65
- onderwijs (-) (en)
- allochtonen 73
- arbeidsmarkt 73
- beleid VI 201/267
- beroep 222/229, 247
- bibliotheken 180
- bijscholing 12
- cultuur 179
- elektronische communicatie 38
- etnische groepen 304/306
- financiering 589, 607
- herscholing 12
- hoger 240/267
- internationaal 544
- keuzevrijheid 237
- klassenverkleining 589
- kunst 172, 174
- landbouw 47
- ontwikkelings samenwerking 252
- ouderen 73, 272
- permanente educatie 38
- sluisclassen 301
- uitzendbureaus 72
- verkeers- 401
- volwasseneneducatie 222/229, 247
- onderzoek en ontwikkeling 22/24, 68, 243, 262, 331
- ontgrondingen, heffingen op 576
- ontslagbescherming 497
- ontwikkelings samenwerking (en)
- Openbaar Ministerie 470, 454/455, 458, 460, 470
- openbaarheid (en)
- bestuur 423/424
- commissariaten 65
- overheidsinformatie 424
- planvorming 423
- openbaar vervoer 390/397, 594
- opleiding zie scholing
- oproepcontracten 104
- opvang
- na- en buitenschoolse 84, 88
- kinder- 88, 155, 217, 565
- ouderen en
- arbeid 13, 81
- beleid VII 268/289, 140/141
- elektronische communicatie 38
- gezondheidszorg 118
- permanente educatie 38
- wonen 376
- zorg, financiering 592
- ouders
- alleenstaande 108
- biologische 167
- outplacement 99
- overheidsdiensten, spreiding 26
- overheidsmanagement 435
- OVSE 508
- parkeerbeleid 342, 394
- participatie (en)
- zie ook medezeggenschap
- algemeen III 91/112
- arbeidsmarkt 11, 51, 91, 101, 507
- cultuur 173

- economisch leven 51
- etnische groepen 294/295, 302/303
- gedetineerden 481
- jeugdigen 419
- huurders 386
- ouderen 269/271
- ouders 307
- partnertoets 110
- pensioen
  - AOW 276/279
  - banenpoolers 70
  - beleid 273/285
  - betaald werk 273
  - fondsen en investeringen in duurzame ontwikkeling
  - leeftijd 13, 273
  - stelselhervorming 80
- persoonsgebonden budgetten 129
- peuterspeelzaal 210
- platteland 44, 9, 176, 345
- pluimveehouderij 446/472
- politie 446/472, 602
- popconcerten 472
- preventie (en)
  - conflict- 552, 521
  - criminaliteit 448/449, 451/454
  - gezondheidszorg 141/142, 13
  - jeugdbeleid 219
  - ziekwet/WAO 106
- privacy en
  - genetica 164, 168/169
  - medische gegevens 138, 166/169
- privatisering 56
- product/productie (en)
  - informatie 60, 22, 50
  - niet-materiële 17
- prostitutie 457
- provinciaal bestuur 439/440
- Provinciefonds 605
- psychiatrie 130/132, 482 en begrippenlijst
- psychische klachten 13, 603
- psychische en sociale problemen 130
- racisme en vooroordelen 309/310
- railvervoer 390/394, 400, 407
- Randmeren 361
- Randstad 26
- rapportage
  - gezondheid- en veiligheid (GER) 349
  - milieu-effect (MER) 349
- reclame (en)
  - omroep 197
  - tabak 142
  - vliegen 405
- reclassering 480
- rechtspraak 473/477
- rechtsbijstand 477
- rechtsorde, internationale 553
- recreatie 9, 14
- referendum
  - zie ook volksinitiatief
- correctief 425, 349
- regelgeving, vereenvoudiging en
  - gedogen 480
  - jeugdzorg 220
  - internationale/Europese 496, 553, 555
  - midden- en kleinbedrijf 25, 67
  - onderwijs 207/208, 245
  - sociale zekerheid 95
  - startende ondernemers 53
  - werkvoorziening 70
- regering en rijksdienst 430/436
- regio (naal/nale)
  - economie 26/29
  - Europa 442
  - luchthavens 413
  - midden- en kleinbedrijf 25
  - Noordelijke 23, 46
  - omroep 200
  - Oostelijke 46
  - ruimte 27
  - samenwerking in MKB 25
- reïntegratie ziekwet/WAO 106/107
- reiskostenforfait 576
- rekeningrijden 398
- religie zie levensbeschouwing
- research zie onderzoek
- respect en verantwoordelijkheid 456
- rioleringen 357
- risicogroepen 12
- Rotterdam 176, 364
- RSI 141
- ruimtelijke ordening
  - beleid XI 340/370
  - regio's 27
- rijks(bestuurs)dienst 585
- Rijn 360
- samenlevingsvormen 565
- scheepvaart 400
- Schiphol 410/411
- scholing/opleiding zie onderwijs
- sschoolbussen 395
- schoolzwemmen 321
- schuldenkwijtschelding 533
- senioren zie ouderen
- slachtofferhulp 485
- slavenarbeid 516
- sluisklassen 301
- sociale
  - cohesie 4
  - economie 11, 12
  - voorzieningen 12
- sociale zekerheid (s)
  - zie ook aparte onderwerpen
  - beleid 91/112
  - financiën 603
  - premies/heffingsgrondslagen 68, 92, 101, 277
  - uitkering, behoud van 66
  - werkloosheidswet 103
- sollicitatieplicht 60, 90, 108
- sparen en

- flexwerkers 104
- werknemers 70, 87
- specialisten, medische 133
- sport IX 312/322, 159, 217
- sportstrippenkaart 316
- staatsdeelnemingen, verkoop 602
- stad/steden (en)
- banden 444
- compacte 342
- cultuur 176
- grote stedenbeleid 315, 593, 607
- provincies 443
- stedenbanden 444
- vernieuwing 374/375, 32
- vitaliteit van de 30/34
- stalking 478
- startende ondernemers 66/67, 52, 79, 105, 577
- stervensbegeleiding 162/163
- strafrecht 478/485
- strafrecht, Internationaal Hof voor 519
- studiefinanciering 256/259, 589
- studiekosten 73, 76, 90, 565, 570, 572
- subsidies en
- gasprijs 46
- integriteit bestuur 438
- kunst 171/180, 188
- landbouw 43, 48
- midden- en kleinbedrijf 25
- milieu 21
- wonen 95, 383
- successierechten 573
- Suriname 539
- taak- en leerstraffen 480
- taakroulatie 272
- taal, begrijpelijke 416
- tabaksontmoedigingsbeleid 142
- talenonderwijs/cursussen 73, 294
- TBS 483
- technologiebeleid 15, 23, 25, 38, 47, 53, 115, 267, 329, 331, 390, 465, 530, 584, 593/594
- teeltsystemen, gesloten 47
- telecommunicatie en
- ontwikkelingslanden 530
- teleleren 232
- telematica 393
- televisie zie omroep
- telewerken 391
- thuiszorg 118, 120, 122, 129, 130
- Tibet 513
- toegankelijkheid
- informatie 190
- onderwijs 204
- overheidsinformatie 423/424
- rechtspraak 473/475
- toelatingsbeleid
- asiël 297
- gedetineerden op arbeidsmarkt 481
- immigratie 292
- onderwijs 241, 248
- ziekenfondsen 139
- toezicht/controle op
- arbeidsmarkt 90
- banken, effectenhandel en verzekeraars 59
- energielevering 339
- Europa 501
- geluidsnormen 414
- ondernemingen 65
- rijksdiensten, verzelfstandiging 434
- sociale zekerheid, belangen bij 100
- transportnetten gas/electra 339
- ziekenfondsen 137
- tolerantie 170, 294, 456
- trajectbegeleiding 12
- tram 394
- transferia 393
- transparantie en
- asiëlprocedures 311
- belastingwetten 569
- bestuur 517/518
- exportvergunningen 561
- ontwikkelingssamenwerking 541
- ruimtelijke ordening 348
- veiligheid in Europa 508
- transplantatie 161
- trein zie rail-
- tuinbouw 46, 28, 44
- tweedeling in de zorg 124/127
- uitzendbureaus 71/72, 99
- Valkenburg, vliegveld 413
- vandalisme 446, 449
- veehouderij, intensieve 45, 368
- veiligheid
- financiering 593, 607
- kerntaak van de overheid XV 446/491
- verkeer 401/403
- vrede en - 556/563
- Veiligheidsraad 506, 547
- verantwoording 138, 416, 458, 578, 586
- Verenigde Naties 546/552, 506
- vergrijzing 268/289, 10, 96, 118, 120, 122, 265, 436
- vergroening 576
- verhaalsplicht 110
- verkeer en vervoer zie bereikbaarheid
- verkeersveiligheid 401/403
- verkiezing burgemeester, CdK, minister-president 428
- verkiezingsdata 444
- verlof (bevallings-, kraam-, opfris-, zorg-) 82/83, 87
- vertrouwelijkheid en
- briefgeheim 42
- elektronische communicatie 42
- verzekeraars/verzekering (en)
- acceptatieplicht 112, 135
- arbeidsongeschiktheid 66
- sociale zekerheid, uitvoering 603
- waarborgfonds 112
- ziekenfondsen 66
- ziektekosten 66

- zorg- 135
- verzorgingsstaat
- van verzorging naar participatie III 091/112
- verzorgingstehuizen en verpleeghuizen 118, 122, 287, 289
- vestiging bedrijven 53
- vetorecht 547
- visvangst/zeeverij 366
- vluchtelingen en ontheemden
- zie ook asielbeleid
- opvang 311, 130
- VN zie Verenigde
- voetbal 472
- voetganger 270, 340
- volksgezondheid zie gezondheid
- volkshuisvesting zie wonen
- volksinitiatief 425
- voogdij 446
- voorkennis 438
- voorkeursstemmen 429
- voorlichting producten 60, 22, 50
- vrede- en veiligheidsbeleid 506/511, 598
- vredesoperaties 509, 511, 551
- vreemdelingen 170, 297
- vrouw(en) (en)
- arbeidsmarkt 11, 12, 88, 590
- bestuurlijke functies 421
- gelijkwaardigheid 291, 300
- gezondheidszorg 114
- herintredende 12
- huis- 12
- inkomen 279
- krijgsmacht 559
- Midden- en Oost-Europa 505
- ontwikkelingslanden 525, 536
- oudere 268/269
- politie 467
- politiek 421
- vrije beroepen 53
- vrijheid van
- meningsuiting en meningsvorming 40, 173
- onderwijs 237/238
- vrijwilligerswerk 89, 118, 269, 301, 318
- VUT 274, 271
- wachtlijsten 122/123, 212, 289, 592
- Waddenzee 365
- WAO 13, 97, 603
- wapenbeheersing 561/563
- wapenproductie 561
- warmtekrachtkoppeling 46, 323
- water
- afval- 357/358
- beheer, integraal 354/366
- oppervlakte- 576
- welzijn en religie 307/308
- Wereldbank 142, 526
- Wereldhandelsorganisatie 512
- Wereldomroep 199
- werkgelegenheid zie arbeid
- werkloosheidsuitkeringen zie sociale zekerheid
- West-Europese Unie (WEU) 507
- wetenschappelijk onderzoek en beleid 262/267
- wethouder 439, 441
- wetlands 543
- winkelcentra 32
- winkelopeningstijden 14, 52
- wonen/volkshuisvesting en
- beheer 384/388
- belastingen 372
- beleid Samen wonen is samen leven XII 371/388
- consument 384/388
- corporaties 385
- financiering 607
- huren en kopen 379/388
- keuzevrijheid 371
- ouderen 288/289, 141
- stad 342
- vormen 379
- werken 342
- WTO 512
- wijk- en dorpsraden 445
- wijk, justitie in de - 454
- IJ**-meer en IJsselmeer 361
- zeeverij 366
- zelforganisatie 302
- zeppelin 407
- ziekekostenverzekering 120, 603
- ziekenfonds 66, 120, 135, 139, 140
- ziektewet/WAO 106/107
- zingevingsvragen 170
- zondag 180
- zorg
- curatieve 133
- financiering 592, 607
- palliatieve 163
- pas 138
- verlof 86, 85
- Zuid-Afrika 537
- zure regen 16
- zwarte circuit 578
- zwaveluitstoot 16

Colofon

Dit verkiezingsprogramma is vastgesteld op het congres van D66 op 15 februari 1998 te Noordwijkerhout.

Met dank aan:

Lucia Albers, Gerhard Brunsveld, Bas van Drooge, Pieter Fokkink, Jeroen Hack, Mirjam Hommes, Michel van Hulst, Floor Kist, Dirk Kramer, Marjan de Kwaasteniet, Rob Mulder, Dick Pegtel, Michiel Scheffer, Jan Steinhauser, Niko Zeevenhooven.

Eindredactie: Mark van Barschot en Sebastian Dingemans